YEDİ İKLİM TARİH

Agnes Dick Ramsay

19. Yüzyıl Sonlarında

TÜRKİYE'DE GÜNLÜK YAŞAM

say

"İstanbul, İzmir, Mersin ve Selanik gibi şehirlerin sakinlerinin üzerine konuşmayacağım. Çünkü büyük liman kentlerindeki hemen tüm halkın yaşamı az ya da çok Batı uygarlığı etkisindedir. Niyetim, ülkenin iç kısımlarındaki şehir, köy ve denizden uzak beldelerde yaşayan insanlar hakkında konuşmaktır."

Agnes Dick Ramsay'in *Türkiye'de Günlük Yaşam* adlı kitabı, eşi William Mitchell Ramsay'ın yine aynı gezilere ait izlenimlerini içeren *Impressions of Turkey* (Türkiye İzlenimleri) adlı kitabıyla aynı yıl yayımlandı. William Mitchell Ramsay tutkulu bir arkeolog olarak Türkiye'nin görünür tarihsel zenginliklerine odaklanırken, Agnes Dick Ramsay Türkiye insanlarının arasındaki ilişkileri ve onların gündelik hayatlarını anlatmayı tercih etti.

118 yıl önce yayımlanmış, Anadolu izlenimlerini içeren bu iki kitabı bir arada okumak sizce de ilginç bir deneyim olmaz mı?

19. Yüzyılın Sonlarında

TÜRKİYE'DE GÜNLÜK YAŞAM

Agnes Dick Ramsay (1850-1927)

İskoçya'da Doğu Dunbartonshire'a bağlı Kirkintilloch'ta doğdu. Büyükbabası Dr. Andrew Marshall İskoç Kilisesi'nin kurucularından önemli bir din adamıydı. Babası da rahip olan Agnes, İskoç Kilisesi'nin terbiye ve öğütleriyle yetişti. 1878'de William Mitchell Ramsay'le (1851-1936) evlendi. 1880'den itibaren çeşitli zamanlarda eşiyle birlikte Türkiye'ye geldi. Türkiye izlenimlerini anlattığı *Everyday Life in Turkey* (1897) dışında 1899'da *The Romance of Elisavet* (1899) adında bir romanı bulunmaktadır.

AGNES DICK RAMSAY

19. Yüzyılın Sonlarında
TÜRKİYE'DE GÜNLÜK YAŞAM

İngilizceden çeviren:
Dr. Raziye Çakıcıoğlu Oban – Dr. Ercan Uyanık

SAY

Say Yayınları
Yedi İklim Tarih

19. Yüzyılın Sonlarında Türkiye'de Günlük Yaşam / Agnes Dick Ramsay
Özgün adı: *Everyday Life in Turkey*

Yayın hakları © Say Yayınları
Bu eserin tüm hakları saklıdır.

ISBN 978-605-02-0397-4
Sertifika no: 10962

İngilizceden çeviren: Dr. Raziye Çakıcıoğlu Oban - Dr. Ercan Uyanık
Yayın koordinatörü: Levent Çeviker
Dizi editörü: Dr. Erkan Serçe
Sayfa düzeni: Tülay Malkoç
Kapak tasarımı: Artemis İren

Kapak görseli: Afyonkarahisar (*Leon de Laborde, Voyage de l'Asia Mineur*, Paris 1838)

Baskı: Lord Matbaacılık ve Kâğıtçılık
Topkapı/İstanbul
Tel.: (0212) 674 93 54
Matbaa sertifika no: 22858

1. baskı: Say Yayınları, 2015

Say Yayınları
Ankara Cad. 22/12 • TR-34110 Sirkeci-İstanbul
Telefon: (0212) 512 21 58 • Faks: (0212) 512 50 80
www.sayyayincilik.com • e-posta: say@sayyayincilik.com
www.facebook.com/sayyayinlari • www.twitter.com/sayyayinlari

Genel Dağıtım: Say Dağıtım Ltd. Şti.
Ankara Cad. 22/4 • TR-34110 Sirkeci-İstanbul
Telefon: (0212) 528 17 54 • Faks: (0212) 512 50 80
internet satış: www.saykitap.com • e-posta: dagitim@saykitap.com

İçindekiler

I. Bölüm: Şehir • 15

Afyonkarahisar - Çarşılar - Pazarın kurulduğu gün - Alışveriş - *Han* - Giriş Kapısının Üzerindeki Oda - Hoş Mahalleler - Kibar Bir Rum - Askeri Ziyaretçiler - Gizemli Acemler - Korkunç Bir An - "Peçeni Çıkar" – Sandıklı'nın Tüccarları - Haysiyetli Bir Koca - *Zeybek* - Yaşlı Bir Züppe - Ev - Güzel Kadınlar - Bir Ermeni Evi - Bunlar Yine de Zalimler - *Çelebi*'nin Saçının Kesilmesi.

II. Bölüm: Köy • 41

Mehtaplı Bir Uyku - Sabah Duşu – Paçavra - Ahmet'in Karısı – Saman - Kem göz - Mavi bir Kurdele - Kutsal Kuşlar - Saklı Hazine - Tıp İnancı – Misafirperverlik - Köy Odası - Küçük Boyacı - Çok Cesur Bir Ödlek - Davetsiz Misafirler - Bir *Ramazan* Akşamı - Dini bir Görev – Kurtarıcı Hagop - Saldırgan Köpek: 'Yörük'.

III. Bölüm: Mezarlık • 65

Mezar - Ani Bir Ölüm - Ölü Adam - Ağlayan Kadınlar - Mezar Taşı - Görgüsüz Gençler.

IV. Bölüm: Kadınlar ve Çocuklar • 73

Sağduyulu Kadınlar – Kayınvalide – Hanım - Sinirli Bir Koca - Kılıbık Biri - Sultan'ın Kızı - Düğün Şenlikleri - Bir Gelin - Baba Olarak Bir Türk - Kız Çocuğu - Yoksul Kadın – Ne Ana!

V. Bölüm: Haremde Bir Gün • 87

Siyahlar İçinde Bir Kadın - Türkiye'de Bir Kadın Doktor - Bir Türk Hanımı - Kocalar Hakkında Bir Hasbıhal - Hanımların Süsleri - Haremde Bir Kabul - Türkiye'de Yaşlı Kadınlar - Lider Kadın - Aşı – 'Beşkardeş' - Dansçı Kız - Bir Akşam Yemeği - Baklava - Bitmek Bilmeyen Akşam Yemeği.

VI. Bölüm: Vadideki Tanrı • 105

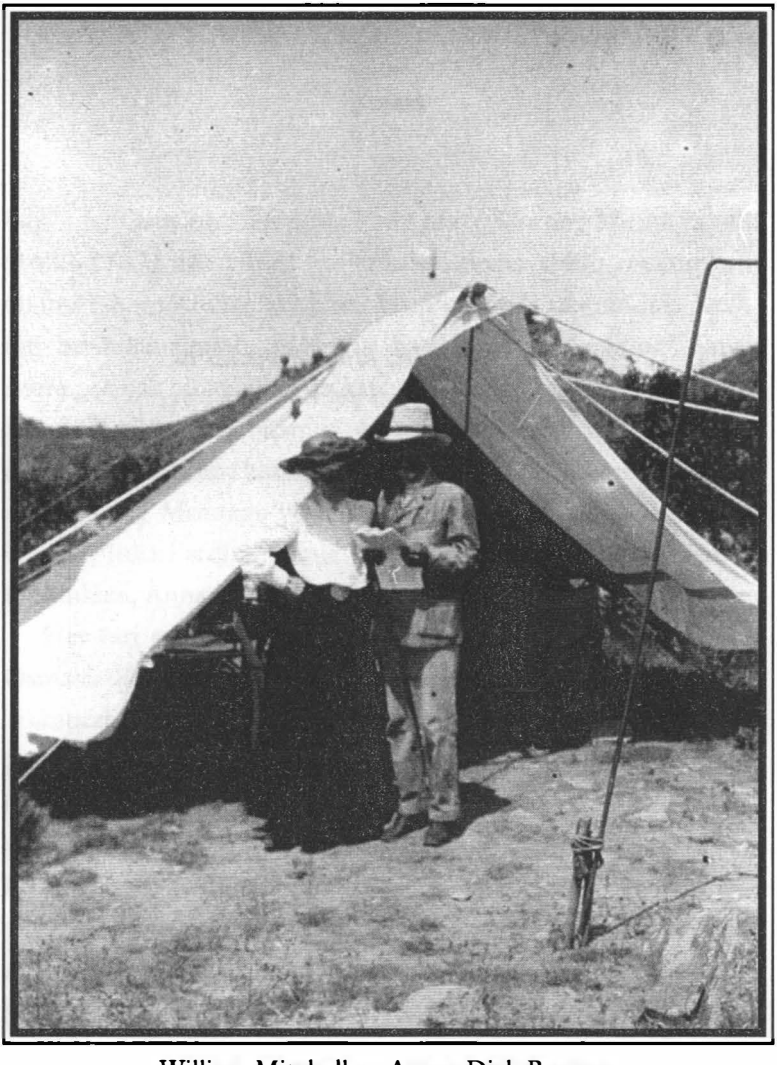
İvriz Nehri – Vadi - Küçük Bir Halk - Büyük Mağara - Boş Mezarlar.

VII. Bölüm: Aziz, Şeytan ve Antikacı • 113

Bir Hıristiyan Birader - Eski Bir Yazıt - Tanrının Düşüşü - Köklü Bir Dönüşüm - Şeytan Roma'ya Gider - Bir Darbe İçin Bir Öpücük - Minnettar İmparatoriçe - Aziz'in İntikamı - Aziz'in Kitabesi - Bir Efsanenin Büyümesi - Vadinin Kalıntısı - Bir Yazıtın Korunması - Sultan ve Antikacı.

VIII. Bölüm: Bir Seyahat Güncesi • 129

Reji - Kula'nın Kadınları – Hizmetçilerimiz - Yanık Ülke - Mucizevî Balık – Kaplıcalar - *Müdür*ün Ailesi – Bostancı - Türk Atları - Türkiye'de Reklam – *Kaymakam* - Simav'ın Eşkıyaları - Bir Arkadaşın Ayrılışı – Ezan - Yanlış Kimlik – Kibele Tapınağı - Deliliğin Tedavisi - Kehanet Doğrulandı - Aslan Mezarları - Aslan Kafaları - Bir Çerkez Köyü - Bir Toz Fırtınası - Perili bir Vadi - Endişeli Bir Saat - Tehlikeli Bir Davetsiz Misafir - Pişmiş Kalesi - Midas'ın Mezarı - Şüpheli Bir Karakter - Bir Trajedi - Pirelerin Zaferi - Bir Yangın - Yağmura Yakalanmak - Sürüyü Sulamak - Derviş Tekkesi – Kör Şeyh - Şeyhin Oğlu – Yağcılık - Kara Hisarda Cuma – Dervişler - Derviş Sema - Semahtan Sonra - Bir Dönüş Ziyareti – Yıkanmamak - Öğleden Sonra Çayı – Hamamda - Erkek Hemşireler - Kötü Bir Atlayış - Nasıl Ateşlenilir - Hoş Bir Kamp Yeri - Bir At Dövüşü - Atlara Nasıl Davranılır - Uygunsuz Bir Soru - İzmirli Serseri bir Rum - Hareketli Türkler - Cehennemin Kapısı.

William Mitchell ve Agnes Dick Ramsay

Bornovalı Mrs. James Whittall'in
sevgi dolu
ve
minnettar anısına...

Sunuş

Batı'nın "Osmanlı" algısında Lady Mary Wortley Montagu'nun (1689-1762) 18. yüzyıl başlarında kaleme aldığı mektupların önemi bilinmektedir. Wirginia Wolf'un *Orlando*'sundaki İstanbul betimlemelerine, Ingres'in başta *"Türk Hamamı"* olmak üzere pek çok tablosuna esin kaynağı olan *Mektuplar*, İstanbul'u, İstanbul'daki yaşam biçimini, bahçe düzenlemelerini, hamamları, paşa konaklarını, haremi, yeme-içme alışkanlıklarını konu alıyordu. Lady Montagu'yü pek çok Batılı kadın izledi; Elizabeth Craven, Julia Pardoe, Annie Jane Harvey, Lucy Garnet, Hester D. Jenkins, Anna Bowman Dodd...

Her biri sınırlı sürede ikamet ettikleri, ya da geçip gittikleri Osmanlı ülkesini "kadın" gözünden betimlemeye çalıştılar. Ancak dikkatleri, kaçınılmaz olarak çoğunlukla, İstanbul, çevresi ve diğer önemli şehirlerle sınırlıydı. Çevirisini sunduğumuz *Türkiye'de Gündelik Hayat*'ın yazarı Agnes Dick Ramsay bu sınırlı çerçeveden iki noktada ayrılmaktadır. Birincisi gözlem süresinin uzunluğu: 1880'den itibaren aralıklarla 1914'e kadar çoğu Anadolu yollarında olmak üzere Osmanlı ülkesinde "yaşadı". İkincisi, İstanbul'u ya da Osmanlı'nın büyük şehirlerini ve insanlarını değil, Anadolu'nun küçük kasaba, köy ve insanlarını betimledi.

Agnes Dick Ramsay 1850'de İskoçya'da Doğu Dunbartonshire'a bağlı Kirkintilloch'ta doğdu. Büyükbabası Dr. Andrew Marshall İskoç Kilisesi'nin kurucularından önemli bir din adamıydı. Babası da rahip olan Agnes, İskoç Kilisesi'nin terbiye ve

öğütleriyle yetişti. Yaşamını değiştiren olay, 1878'de kendisinden bir yaş küçük olan William Mitchell Ramsay'le (1851-1936) evlenmesidir.

İki yıl sonra, Mayıs 1880'de Agnes, ilerleyen yıllarda Erken Bizans dönemi Anadolu tarihi, coğrafyası ve arkeolojisinde ünlenecek olan eşi William Mitchell Ramsay'le[1] birlikte İzmir'e geldi. William, Oxford'dan kazandığı bursla 1881-1882'de Anadolu içlerine iki büyük yolculuk gerçekleştirdi. 1890'larda daha geniş kapsamda yapılacak olan bu yolculuklar sırasında Agnes, altı çocuk dünyaya getirmesine rağmen William Mitchell Ramsay'ın sürekli yanında yer aldı. Agnes, eşinin günlük hayatını organize etmesinin yanında, onun asistanı gibi çalıştı; eski yazıtları kopya etti, notlarını düzenledi, yazılarını düzeltti, indekslerini çıkardı. Bu yolculuklara zaman zaman çocuklarıyla beraber eşlik ettiği anlaşılıyor. Gertrude Bell bir mektubunda 1907'de aniden ortaya çıkan Ramsay ailesinin kilerini nasıl boşalttıklarını yana yakıla anlatmaktadır.

Gertrude Bell'e göre belirgin bir İskoç aksanıyla "aşırı konuşkan" biri olan Agnes Dick Ramsay'in eşinin akademik çevresinde nasıl bir yer tuttuğunu bilmiyoruz. Ancak Bell'in mektuplarının satır aralarında çizdiği portresi, hiç de popüler olmadığını hissettirmektedir. Bell'e göre "Bayan Ramsay sevimli, ancak yorucu"ydu. Arkeoloji konusunda başlangıç derecesinde bile bilgisi yoktu. Bell yer yer eleştiri dozunu da arttırıyor: "Bir kampın düzenlenmesi gibi konularda son derece kabiliyetsizdir. Kendi konforunu düşünmek dışında hiçbir işe yaramaz." Aynı mektubun ilerleyen kısımlarında şöyle yazıyor: "Bulduğu bir yazıtı okur ve harita yapar, ancak onun dışında bir şey yapmaya gücü yetmez... O hiç de iyi değildir, ne aradığını bile bilmez."

---

1 William Mitchell Ramsay'in 1890'da yayınlanan ve hâlâ önemini koruyan *The Historical Geography of Asia Minor* adlı eseri *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası* (Çev. Mihri Pektaş, MEB Yayınları, Ankara, 1960, 560 S.) adıyla Türkçeye çevrilmiştir.

Bell'in eleştirilerinin gerçekliği nedir, bilmiyoruz. Ancak William Mitchell Ramsay, Agnes'i hayatını kolaylaştıran biri olmasının ötesinde, kendi bilim adamlığına katkısı olan biri olarak görüyordu. W. M. Ramsay, 1904'de yayınladığı *The Letters to the Seven Churches of Asia* (Asya'nın Yedi Kilisesi'ne Mektuplar)'ın önsözünde şöyle yazar: "Günümüzde olduğu gibi Yedi Şehirler olarak bilinen kısmı betimlemek yazarın amacının bir parçası değildir. Bu, Bayan Ramsay tarafından *British Monthly*'de Kasım 1901'den Mayıs 1902'ye kadar bir makale dizisi olarak yapıldı." Hatta "kendisinin yapabileceğinden daha iyi yapıldığından" W. M. Ramsay, bu makalelerde açıklanan bazı fikirleri, çizimleri ve fotoğrafları kitabının çeşitli yerlerinde kullanmıştı. Yine W. M. Ramsay'ın kaleme aldığı *Revolution in Constantinople and Turkey, A Diary* (1909) adlı kitabın bölümlemesi ve fotoğrafları Bayan Ramsay'e aitti.

Agnes Dick Ramsay, çeşitli dergilerdeki yazılarının dışında iki kitap kaleme aldı. Çevirisini sunduğumuz *Everyday Life in Turkey*'in dışında 1899'da *The Romance of Elisavet* adlı bir roman yayınladı. Romanda İzmir yakınlarında bir köyde hizmetçilik yaparak yaşayan bir Rum kızı ve haydutluk yaparak geçinen sevgilisinin hikâyesi anlatılıyordu. Ramsay'ler 1914'de İngiltere'ye döndüler. Oğullarından birini 1915'te Büyük Savaş'ta kaybettiler. Hem bu olayın üzüntüsü hem de yaşlılığın, Agnes Dick Ramsay'i eşinin daha sonraki yıllarda yaptığı gezilere katılmaktan alıkoyduğu anlaşılıyor. W. M. Ramsay 1924 ve 1926'da Konya'da araştırmalarda bulunmak için Türkiye'ye yalnız gelmişti. Agnes Dick Ramsay 1927 yılında öldü.

Çevirisini sunduğumuz *Türkiye'de Günlük Yaşam* 1897'de yayınlandı. Agnes Dick Ramsay'in kitapta aktardığı izlenimler iki döneme ait. İlk yedi bölümdeki izlenimlerin 1881-1882 ve 1890-1891'deki gezilere ait olduğu anlaşılıyor. Son bölüm ise 10 Temmuz – 8 Eylül 1890 tarihleri arasında tutulmuş günlükten oluşuyor. İzmir'den Afyon'a, oradan Isparta, hatta Kilikya'ya

kadar uzanan yolculuk sırasında Anadolu insanının günlük yaşamına ilişkin gözlemler pek çok ayrıntıyı barındırıyor. Agnes Dick Ramsay'in kendisini ifade edecek kadar Türkçe bildiği anlaşılıyor. Kitabında kullandığı Türkçe kelimeleri italik olarak gösterdik.

Son olarak ilginç bir noktaya değinmek gerekiyor: Agnes Dick Ramsay'in *Türkiye'de Günlük Yaşam*'ı, William Mitchell Ramsay'ın yine aynı gezilere ait izlenimlerini içeren *Impressions of Turkey* (Türkiye İzlenimleri)[2] adlı kitabıyla birlikte yayınlandı. Bayan Ramsay Türkiye insanları arasındaki ilişkilere ve onların hayatlarına yoğunlaşırken, eşi tutkulu bir arkeolog olarak Türkiye'nin görünür tarihsel zenginliklerine odaklanır. William Mitchell Ramsay daha sonra kaleme aldığı kitaplarda özellikle Türkiye'nin gelecekteki arkeologları ve kâşiflerine doğrudan seslenirken, el kitabı görevi gören bu iki kitabın birbirini tamamladığını ifade etmektedir. 120 yıla yakın bir süre önce yayınlanmış Anadolu izlenimlerini içeren bu iki kitabı bir arada okumak sizce de ilginç bir deneyim olmaz mı?

Dr. Erkan Serçe

2 William Mitchell Ramsay'in kitabı yayınevinin programındadır.

Önsöz

Beşinci bölümdeki romantik görünüm ve altıncı bölümdeki şirin hikâye 'Türkiye'de Günlük Yaşam'ın olağanüstü ve oldukça iyi örnekleri gibi görünmesine karşın, gezginler ören yerlerinde bazı küçük sıkıntı ve rahatsızlıklar yaşayabilirler. Bununla beraber buraları görmek isteyenler için Türkiye'de seyahat etmenin en büyük cazibesi, günlük yaşamda neredeyse her gün yaşanan bu romantik ve şirin deneyimlerden kaynaklanmaktadır.

I. Bölüm

Şehir

İnsanlar, Türklerin kötülüğü hakkında son zamanlarda daha çok şey duymaya alıştılar. Türklerin kendi Hıristiyan vatandaşlarına karşı zulüm ve tarif edilemeyecek kadar nefret dolu bu hikâyeleri duyan biri, onların insan şekline girmiş acımasız vahşi bir canavar türü olduğunu düşünebilir.

Tanıdığım kadarıyla Türkler böyle değil. Türkiye'ye eşimle birlikte ilk gidişimden bu yana yaklaşık on yedi yıl geçti. Bu ülkede yaşadım ve çeşitli yerlerine pek çok seyahat gerçekleştirdim. Türkleri genellikle alçakgönüllü, barışçıl, misafirperver ve dost canlısı buldum. Türkler, Hıristiyan komşularıyla dostane bir şekilde yaşarken kendi yönetimleri, Hıristiyanlara davrandığı kadar onlara da kötü davranıyordu.

Son zamanlarda Ermeni sorunu hakkında konuşan biri; "Mevcut Sultan'ın sadece küçük suçlarla yükümlü olmadığını, Türklerin en kötülerini en iyilerinin üzerine saldırtarak kendi dindaşları arasında bile nefret ve kötülük hislerini kışkırttığını" söyledi ki, bu doğrudur.

İstanbul, İzmir, Mersin ve Selanik gibi şehirlerin sakinleri üzerine konuşmayacağım. Çünkü büyük liman kentlerindeki hemen tüm halkın yaşamı az ya da çok Batı uygarlığı etkisindedir. Niyetim, ülkenin iç kısımlarındaki şehir, köy ve denizden uzak beldelerde yaşayan insanlar hakkında konuşmaktır.

Türkiye'nin denizden uzak iç kısımlarındaki modern kentleri hakkında birkaç kelimeyle net bir fikir vermek hiç de kolay değildir. Birinin onlar hakkındaki ilk izlenimi, bu şehirlerin yarı mamur hale getirilip sonra kaçınılmaz olarak çürümeye bırakıldığı şeklindedir. Bu, daha gelişmiş ve önemli kabul edilen şehirler için de geçerlidir. Örneğin Afyonkarahisar, Küçük Asya'da büyük bir anayol ile İstanbul ve Konya arasındaki demiryolu boyunca uzanan en geniş ve hareketli şehirlerden biridir. Bu tanımlamam, henüz demiryolunun deniz kıyılarının ötesine ulaşmadığı erken dönem için de geçerlidir.

Karahisar'ın durumu, akla gelebilecek en çarpıcı örneklerden biridir. Karahisar, yüksek bir dağ sırasının eteğindeki ovada, aniden ortaya çıkan iki büyük koni biçimli kaya arasında uzanır. Zirvesi yaklaşık 200 metre yükseklikte olan tepenin üzerindeki Bizans kalesi kente adını vermiştir; Karahisar. Önünüzdeki kayaya oyulan berbat merdiveni tırmandıktan sonra etrafınıza bakmak için gücünüz kalırsa, civardaki manzaranın tüm mucizelerini bu kaleden görebilirsiniz. Korkunç ve engebeli dağların ötesinde; dik caddeleri, camilerinin parıldayan kubbeleri, dev kandillere benzer mahyalı uzun ince minareleriyle kent ayaklarınızın altındadır ve muhteşem verimli ova; yeşil çayırlarıyla, dalgalanan sarı ekinleriyle, beyaz ya da mor renkli haşhaşlarıyla uzak tepelere kadar uzanır. Bu ova, Bizans zamanında imparatorluk çiftlikleri bölgesiydi. Şimdi burada birkaç arazi parçasına sahip olan eski Selçuklu sultanlarının soyundan gelen Karahisar'ın dervişleri vergiden muaftırlar.

Bu ilginç kentin binaları, çoğunlukla kerpiçle inşa edilmiştir. Genelde taştan yapılan camilerin en güzeli ise, dervişlere ait olanıdır. Antik kentin birinden getirilen mermerler ve taştan inşa edilen büyük, güzel bir Ermeni Kilisesi de var. Evler arasındaki sokaklar; dar, iyi asfaltlanmamış ve delik deşik olduğundan gizli tehlikelerle dolu. Sokakların ortasına yavaş yavaş sızan sular, durgun ve kirli suyla dolu hendekler oluşturmuş. Bu suda oynayan

çocuklar, köpekler ve ördekler ufak tefek şeyler toplarlar. Evde istenmeyen her şey sokağa fırlatılır; bu da zamanla çürüyerek havaya ağır bir koku verir. İnsanların attığı şeyleri, sokaklarda çok sayıda bulunan sadece sahipsiz köpekler toplar.

Her zanaatın icra edildiği, kendilerine ait kapalı çarşılarıyla sınırlandırılan bir sokak ya da bölge vardır. Boyacılar, ayakkabıcılar, kuyumcular, terziler, debbağlar, fırıncılar, kalaycılar, kumaşçılar, helvacılar, manavlar, sarraflar ve daha niceleri kendilerine ait bölgede iş yapar. Bu çarşıların genellikle bir kısmının, bazılarının ise tamamının üstü çatıyla örtülüdür. Kısmen akan suyun üzerinde inşa edilen bu çarşılar Karahisar'da oldukça yaygındır ve bir odanın zemin kaplamaları gibi büyük kısmı ahşap döşemelerle kaplanmıştır. Eğer doğru hatırlıyorsam bu şekilde kaplanan kısma at, eşek ve develerin girişi yasaklanmıştı. Çarşı, akşam vakti kapanan sağlam kapılara sahiptir.

Ön tarafı tamamen açık olan dükkânların kepenkleri vardır ve bu kepenkler gece kapatılır. Belki de bu dükkânları baraka olarak nitelendirmek daha doğru olabilir. Bunların her biri, çoğunlukla üstüne malların asıldığı raflarla dolu tek göz odadan ibarettir. Pencerelerde cam yoktur ve malların bir kısmı pencerenin etrafı ile eşiğe asılı dururken bir kısmı da satış için iyi bir teşhir yeri olan dışarıdaki geniş rafta sergilenir. İçerideki *divan*ın üzerinde bacak bacak üstüne atarak oturan tüccar, talihin ona göndereceği müşterileri beklerken keyifle *nargile*sini içer.

Büyük kentlerde muhtemelen haftada bir kurulan pazarın olduğu gün, çarşılar oldukça canlı bir manzara sunar. Karahisar'da Müslümanlarca kutsal kabul edilen Cuma günü aynı zamanda pazarın kurulduğu gündür. Günün ilk ışıklarıyla beraber kentin etrafındaki bütün köylerden toplanan alıcı ve satıcılar çarşıda büyük bir kalabalık oluşturur. Dükkânı olmayıp da satacak bir şeyleri olanlar, yerde bir sıra halinde oturarak önlerinde ve çevrelerinde mallarını cezbedici bir şekilde dizerek satışa hazırlarlar.

Bu mallar; uzun sepetler içerisine doldurulan üzüm, elma, pırasa, domates, kavun, mısır, pirinç, tuz ve şeker, yün çuvallar içerisindeki pamuklu ve muslin kumaş balyalarıdır. Ayrıca düğme, boncuk, cam bilezik, tarak ve at nallarıyla dolu sepetler, harman makinesinin dişlileri için çakmaktaşı gibi ufak tefek şeylerin bulunduğu tablalar vardır. Güneşten kararmış köylüler de yaylalardan keçi postundan yapılmış tulumlarda peynir ve bal getirirler.

Eğer taze *yoğurt* veya yumurta isterseniz, ova köylerinden getirdikleri malları satan ve pazarın biraz gerisindeki duvarın gölgesinde oturan peçeli kadınların önlerinde dizilmiş sepetlerden alabilirsiniz. Ya da akşam yemeğinde rosto yapmak için bir hindiye ihtiyaç duyarsanız kararmış çıplak ayakları, kafasında eski püskü bir yağlıkla ve elinde söğütten bir değnekle hendeklerden kırıntılarla beslenen hindi sürüsüne çobanlık eden küçük bir çiftçiden kolaylıkla temin edebilirsiniz. Burada elindeki kâğıt yelpazeyi sürekli sallayarak mallarının üzerine üşüşen arı ve sinekleri kovan helva satıcısını da bulabilirsiniz. Bunların birisinden biraz tatlı alacak olursanız satıcı, size bir avuç da tadımlık verir ki bu onların satış geleneğidir. Ötede kar gibi beyaz tülbentli, biçimsiz *ferace*li ve sarı terlikli kadınlar, bir dizi boncuk veya bir parça basma üzerinde pazarlık yapar. Bazıları, kara, yuvarlak yanaklarında birisinin kölesi olduğunu gösteren çarpı şeklinde derin yara izi bulunan, kırmızı esvaplı, iri yapılı bir zenci kadından çocuklarına ballı çörekler alırlar.

Kuzu ve oğlakların kesildiği ve kanlı derilerin güneşte asılı olduğu kasap tezgâhından gelen iğrenç kokuya binlerce arı ve kurt sineğinin vızıltısı eşlik eder. Aceleyle bu dehşet verici yerden kaçmak isterken burada takılıp iç karartıcı havlama sesi çıkaran inatçı köpeklere basmamak için dengenizi kaybedebilirsiniz. Mangal kömürü yüklü bir eşek, size çarpıp sizi kömüre boyadığında eşeğin sahibinin "Allah!" deyişini duyarsınız. Sonra adamın, mangal kömürü kadar kara yüzünde dişlerinin büyüle-

yici beyazlığını gösteren gülüşünü yakalarsınız ve sizin hatırınıza eşeğin yedi sülalesine küfredişini duyarsınız.

Seyyar limonatacılar insanları, susuzluklarını gidermeleri için dağların arasındaki kar çukurlarından getirilen karlarla yapılan şerbeti içmeye ikna etmek için kalabalığın arasında bağırıp durur. Büyük güğümleri, limon suyu ve kar şerbetiyle doludur. Boyunlarından aşağı sarkarak bellerini saran kuşakta birkaç tane de bardak bulunur. Eğer canınız kahve içmek isterse, koyu kahvenin ince fincanlarda servis edildiği, ayrıca ***nargile*** de içebileceğiniz çok sayıda kahvehane bulabilirsiniz. Veya karnınız açsa ve iyi bir şekilde dinlenmek istersiniz bir lokantadan ***yağlı pilav***, ekmek arasında çeşitli yeşilliklerle servis edilen lezzetli bir ***kebap***, sebze, tuzlanmış balık, sütlaç, hamur işi tatlılar ve güzel bir ***yoğurt*** yiyebilirsiniz. Daha basit bir şey arzu ederseniz, bir ekmeğe keçi peyniri, birkaç zeytin ve domatesi katık edebilirisiniz. Gittiğiniz lokanta dar ve etraf kalabalıksa, ***yemekçi***nin bir parça kaba kâğıdın üzerine koyduğu siparişinizi kaldığınız hana getirip uygun bir yere oturarak yiyebilirsiniz ki, size kimse engel olmayacaktır.

Burada herkes dostane ve iyi niyetli bir tavır içerisinde kendi işiyle uğraşır ve kimsenin acelesi yoktur. Eğer yemeğinizi yerken koyun postundan yapılan elbisesi içinde vahşi bakışlı, yanık tenli, hırpani kılıklı ve ellerinde asalarıyla dilenen dervişler yakınınızdan geçerlerse, boyunlarından aşağı sarkan metal bir tasa bir avuç dolusu zeytin, bir parça ekmek ve peynir atarsınız karşılığında onların duasını alırsınız.

Herhangi büyük bir kente ulaştığımızda; her yerde bulamayacağımız şeker, pirinç ve kuru kayısı gibi şeyleri seyahat heybelerimize doldurmak bizim alışkanlığımızdı. Eğer acelemiz varsa gerekli olan her ne varsa almak için uşakları gönderirdik. Acelemiz yoksa ve özellikle perdelik bir iki metre kumaş veya şekerleme gibi şahsıma ait özel şeyler almak istersem, eğlenceye katılmak için ben de uşaklarla gider, aşçı ve diğer adamlara eşlik ederdim. Misafirimiz olduğunda – ki bu nadirdi – bazen yemeği

kavas pişirirdi. Çünkü hemen bütün Türkler az ya da çok yemeğin nasıl pişirileceğini bilir.

Burada yabancılar daima dikkat çeker. Biz ne zaman birkaç okka pirinç veya şeker almaya kalksak, küçük bir meraklı izleyici grubu başımıza toplanıyordu. Bunlar sadece bize bakarak, ara sıra hiç kimsenin dikkat çekmediği küçük bir öneri ve tavsiyede bulunarak, ya da küçük eşyaların alınıp satımı sırasında pazarlık yapılırken bir tarafın diğer tarafa hissettirdiği karşılıklı cevap olan gülüşmeleriyle yolumuzun geri kalan kısmında herhangi bir rahatsızlık vermeden bizi takip ediyorlardı.

Bakkal ya da manavda alışverişimizi dükkânların dışında yapardık, fakat kumaş pazarında durum farklıydı. Dükkâna girer, uşağım ayakkabısını çıkararak zemine otururken ben alışveriş yapmak için istediklerimi belirtmeden önce kendimi ***divan***ın üzerine atar ve nazikçe dükkân sahibini selamlardım. Bu arada dışarıdaki kalabalık hayranlıkla bizi seyrederdi. İstediklerimin içinde iki metre beyaz muslini derhal temin edilmiyor mu? O zaman Türkiye'deki ticaretin kötü olan tarafı ortaya çıkardı. Dükkân sahibi Manchester yapımı başlıklardan ipek ***ferace***lere ve bol nakışlı kaşmir şallara kadar istemediğim ne kadar şey varsa hepsini önüme sermeye başlardı. Elbette her şeyin fiyatını sorardım ve genelde fiyatın iki katı söylenirdi. Ancak sonunda dükkân sahibi indirebildiği kadar indirirdi. Bazen de dükkâna girmeden önce almayı düşünmediğim şeyleri aldığım da olurdu. Benim tereddüt ettiğimi görürse dükkân sahibinin özeni artar, kahve ısmarlamak için birini çağırır, birkaç dakika sonra üstünde iki küçük fincanda sade kahve olan küçük bir pirinç tepsiyle ***kahveci*** gelir ve bu fincanlardan birini bana, diğerini de uşağıma ikram ederdi. Yaklaşık bir saat kadar sonra kumaşımla, belki bir Bursa mendiliyle ya da diğer bazı küçük şeylerle birlikte ve karşılıklı memnuniyet içerisinde ayrılırdık. Bir keresinde, bir çift renkli yünlü erkek kuşağı bile aldım. Her biri beş metre uzunluğunda ve biraz genişçe olan bu kuşakları, İskoçya'daki

evime vardığımda perdelerim için gösterişli bir gipür yapmayı düşünmüştüm.

Bir Türk kentinin en önemli özelliklerinden biri olan *han*ların en mükemmel örneği, genellikle iki katlı taş, ahşap ya da her ikisinden inşa edilenidir. Ancak, bölgede bu materyallerin çokluk veya azlığına göre bazen de ahşap ve kerpiçten inşa edildiği de olur. *Han*, bir avlu ile çevrilidir. Zemin kat ahır ve yem deposu olarak kullanılırken üst katlarda dinlenme odaları bulunur. Bu odalar, avlunun dört köşesinde bulunan merdivene benzer basamaklarla ulaşılan bir galeriye açılır. Odaların pencerelerinin çoğu galeriye, bazılarıysa sokağa bakar. Bu durumda odalar genelde kapalı ve havasızdır. Ahşap *han*larda, tahtakuruları hayatı çekilmez hale getirdiği gibi uykuyu da kâbusa çevirirler. Taş ve kerpiçten yapılan hanlarda ise genellikle pire bulunur. Fakat su ve süpürge kullanarak en azından geçici bir süre için de olsa onlardan kurtulabilirsiniz. Buradaki *han*ın sadece bir giriş kapısı vardır ve gece olduğunda kapatılması bir kuraldır. Kapı kapatıldıktan sonra ise yabancılar içeri alınmaz.

*Han*lar hususi evlere benzerler, tıpkı onlar gibi insanı dehşete düşüren bir bakımsızlığa maruz bırakılırlar. Ereğli olarak adlandırılan önemli kasabada bir ya da iki gece konakladığım bu *han*lardan biri hafizamda canlandı. Bu *han*, alışılmışın dışında geniş ve iyi bir binaydı. Giriş kapısının üzerindeki geniş ve mükemmel odada konaklamıştık. Sonda, galerinin yanındaki oda tamamen açıktı ve diğer odanın pencereleri pazara bakıyordu. Bu pencerelere bir kere cam takılmış, fakat daha sonra yerinde sadece paslı demir parmaklıklar tarafından korunan çerçeve kalmıştı. Hava almak istediğimiz için bundan şikâyetçi değildik. Zemin, kirişlerle desteklenen ve üzerinde bir sürü delik olan koyu tahta döşemelerle kaplıydı. Ayaklarımızın deliklere girmemesi için dikkatli olmamız gerekiyordu. Bu deliklerden aşağıda olup biten her şeyi görüyor ve duyuyorduk. Üstelik gelip geçen insanların kafasına bir sürü şeyi rahatlıkla fırlatabilirdik. Uğrak yeri olan pazarın

tam karşısında bulunan *han*ın avlusunun her tarafında oturaklar vardı ve toplanmak için gayet uygun bir yerdi. Avlunun girişinde köşk olarak da nitelendirilebilecek yaklaşık bir metre yüksekliğinde basit bir tahta bölmeyle tavana kadar uzanan camlardan oluşan küçük bir oda bulunuyordu. Zemin kat da dış odayla aynı şartlardaydı ve çardağın kalıntıları hâlâ görünüyordu. Zamanında bu zemin, yumuşak halılarla kaplı, çardak ise rahat yastıklarla çevriliymiş. Camlı bölmesine ipek perdeler çekilmiş olan küçük oda, herhalde insan dinlenmek ve bir kahve içmek istediğinde oldukça cezbedici bir mekândı. Şimdiyse semer ve heybeler bile buraya zorlukla sığdırılabilirdi ve biz de onu başka bir şekilde kullanmaya kalkışmadık. *Han*ın geri kalan kısmı da oldukça bakımsız ve kirliydi; avlunun ortasında bu atmosferin güzelliğine dâhil edilemeyecek kocaman bir çöp yığını vardı.

Elbette bütün *han*lar bu kadar kötü değildi. Özellikle *hancı*, *han*ı sürekli bakımlı tutan bir Rum veya Ermeni'yse yolcular konaklamak için oldukça konforlu kalacak yer bulabilirler. Örneğin Küçük Asya'nın ortasında bir Rum kenti olan *Nevşehir*'de (aslında Anadolu'da sakinleri tamamen Rum olan tek Rum kenti) konforlu, yüksek tavanlı, serin, temiz, havalı ve güzel düzenlenmiş odaları olan iyi kesilmiş büyük taş bloklardan inşa edilmiş muhteşem bir *han* bulabilirsiniz. Ancak Türk kentlerinde bazı iyi işletilen *han*larda bile bu konforu bulamayabilirsiniz. Afyonkarahisar'da böyle bir *han* hatırlıyorum. Oda kapılarının tamamı hem Türkçe hem de diğer rakamlarla numaralandırılmış, üzerlerine mavi renkli çiçek demetleri çizilmişti. Pencerelere gösterişli camlar takılmıştı. Avlunun ortasındaki çöp yığınının yerinde güzel bir çeşme vardı. Avlunun üzeri baştanbaşa nefis bir gölge sağlayan asmalarla kaplıydı.

Tabii ki böyle bir yerde zemine su serpilerek iyice temizlenmiş, bu manzarayı gören en hoş odayı seçersiniz. Sonra su geçirmez örtünüzü yayar, sofada sizin için ayrılan yere kamp yatağınızı ile diğer eşyalarınızı serersiniz ve bu sizin konforunuzu arttırır.

Eğer su ve süpürge pireleri kovmanızda yetersiz kalırsa, su geçirmez örtü söz konusu düşmana karşı bir koruyucu da olabilir. Biz bunun en iyi yolunu muşambayla bulduk. Aslında hiçbir pire sıradan böcek ilaçlarını umursamazken muşamba kokusu karşısında direnemez. Eğer duvarlar ve zemin taşsa kendinizi kutlayın. Ancak ahşapsa karanlık basar basmaz tahtakuruları saldırısına karşı herhangi bir koruma olamayacağını bilin. Bu nedenle ahşap bir evde yaşıyorsanız güç de olsa bu duruma katlanmak zorundasınız.

Bir *han*da konakladığınızda yiyeceğinizi ve diğer ev eşyalarınızı kendiniz temin edersiniz. Duruma göre halı ve yatak örtüsü ödünç alabilir ya da kiralayabilirsiniz, ancak bu pek tavsiye edilmez, bundan kaçınmak gerekir. Yiyeceklerinizi hemen pişirmek için *çarşı*daki bir lokantaya gönderebilirsiniz ya da isterseniz kendiniz pişirebilirsiniz. Genellikle avluda bir çeşme bulunur. Çeşmenin olmadığı durumlarda ise suyunuzu uygun bir köşede duran ve sucular tarafından inek derisinden yapılmış büyük torbalar içerisinde getirilerek her gün tazelenen kocaman bir küpten sağlayabilirsiniz. Her odanın kapısının karşısında genellikle galeriye uzanan ahşap bir tekne bulunur ve teknenin içinde, ziyaretçiler tarafından kullanılan kirli sular aşağıda bulunan eşyaların ve insanların üzerine damlar.

İşlek bir handa öğle saatlerinde, büyük bir ihtimalle kendi öğle yemeklerini hazırlamakla meşgul bir sürü konuk bulabilirsiniz. Konukların her biri odasının önünde demir sacayağı içinde yanan küçük bir kömür ateşine sahiptir. Bu sacayağı ateşinin üzerindeki küçük tavada cızırdayarak lezzetli yemeklerin ya da *pilav*ın pişmesini çömelerek sabırla izleyenler vardır. Hatta bir keresinde yan odada kalan genç bir Rum'un akşam yemeği için birkaç küçük yeşil kum yengeci hazırladığını gördüm. Bu genç, hâlâ canlı olan yengeçleri, küçük bir su kabının içine tıklım tıkış yaymıştı. Su ılıdığında, yengeçler bulundukları yerden dışarı çıkıp kaçmak için çaba harcarken genç Rum, bir çubukla onları

tekrar kabın içine itiyordu. Şans eseri benim olduğum yöne bakıp yüzümdeki dehşet ifadesini gördüğünde nazikçe, "Bu görüntünün sizi rahatsız ettiğini anlıyorum" diyerek ateş, kap ve yengeçleri görüş hizamın dışında bir yere çekti.

Kentlerdeki seyyahlar genellikle köylerdeki gibi insanlarla çok fazla içli dışlı olmazlar. Sizin köye varışınız bir kural olarak anında duyulur. Buradaki insanlar sizinle ahbaplık kurmak için doğal tembellik ve uyuşukluklarının müsaade ettiği ölçüde acele ederler. Kasabalarda bile bazen varlığınız fark edilip haberiniz yayılabilir; o zaman siz nazik ve dostça bir dikkatin nesnesi olabilirsiniz. Bazen de kasaba halkı, sizin gelişinizle ilgilenmeyip kibarca görmezlikten gelebilir. Ya da oldukça cevval bir ***müdür*** veya ***kaymakam*** aniden üzerinize atılarak sizin kentteki kalışınızı keyifli ya da tersi bir duruma getirebilir.

Biz birçok kez dostça tavırlarla karşılandık ki bu bizim şansımızdı. Örneğin 1888 yılının bir Mayıs gününde, İzmir'in 200 mil kadar doğusunda, Osmanlı Demiryolu istasyonundan yaklaşık sekiz saatlik bir mesafede önemli bir yerleşim olan Sandıklı'da birkaç saatliğine bulunabildik. Reklamımızı yapmaya yardımcı olacak bir haber olduğuna şüphe götürmeyen bir telgraf da aynı gün postaneye ulaşmıştı. Konakladığımız yere yaklaşık iki saat uzaklıktaki kaplıcalardan gelmiştik. Sonra telgraf ve gecikmiş mektuplar için çağırdıklarında öğlen güneşinden korunmak ve öğle yemeği yemek için perişan ve kirli hana dönmüştük. *Hancı*nın zoruyla konakladığımız galeride kalmak için seçtiğimiz odaların tümü oldukça sıcak ve bunaltıcıydı; bize verilen döşek ve yastıklar da zeminle aynı derecede kirliydi, ancak bunların arasından birini seçmek durumundaydık.

Sandıklı bir garnizon şehridir. *Hancı* bizim gelişimizi ziyaretçilere alelacele ilan ettiğinde, biz de öğle yemeğimizi henüz bitirmiştik. Bu sırada iki jandarma galerinin önündeki merdivenin başında göründüler. İkisi de orta yaşlıydı ve Türk üniforması giymişlerdi. Ancak bellerinde onların Türk olduğunu gösteren

türden bir kılıç yoktu. Başlarına *fes* giymişlerdi. Ayaklarında da üzerinde geniş deriden tozluk olan çizmeler vardı. İçeri girdiklerinde biz galeride hafifçe korkmuş bir vaziyetteydik. Onlar, ellerimizi sıktıktan sonra en iyi odayı açtırmak üzere ***hancıyı*** çağırdılar, o da denileni yaptı. Oda oldukça kirli, sıcak ve basık olduğundan ilk başta yerleşmeyi reddetmiştik. Şimdi her zamankinden daha sıcak ve havasız görünüyordu. Ancak nezaket, ziyaretçilerimizle birlikte gitmemizi gerektiriyordu. Onlar beni en iyi yer olan odanın sonundaki ***divan***ın üzerine oturttular. Kendileri de buraya oturarak benimle sohbet ettiler. Biri Arnavut diğeri Türk olan ziyaretçilerimiz Sandıklı'ya yeni gelmişlerdi. Türk olan kısa bir süre Avrupa'da bulunmuştu. Her ikisi de Türklerin kötü alışkınlıklarını ve evlerini beğenmiyorlar, "a la Franga" şeylere sahip olamadıklarına üzülüyorlardı. Yanımda oturan Arnavut, benimle hanımı hakkında içtenlikle sohbet ediyordu. Hanımının burayı dayanılamayacak kadar sıkıcı bir yer olarak gördüğünü ve insanlarından hiç hoşlanmadığını söylüyordu. ***Ramazan*** ayı olduğu için onlar sigara içemezlerdi; bize ikram ettiklerinde biz de reddettik. Daha sonra eşlik edemeyeceklerinden, sadece bize kahve ısmarladılar. Avrupa'da bulunmuş olanı, yabancılara nasıl davranılacağını biliyordu; bize, alışkın olduğumuz bir şey vermek istediğinden 'sütlü kahve' ısmarladı.

Kahveci sıklıkla ortalıkta görünmesine ve kendisine sipariş hatırlatılmasına rağmen belli ki uzun bir gecikmenin dışında sipariş düzeninde bazı aksaklılar vardı. *Kahveci* kahveyi alışıldık şekilde fincanda getirmek yerine, içerisinde mangal kömürü olan bir kapta taşıyordu. Bu kabın üzerinde küçük bir çaydanlık, süt, kahve ve su vardı. Zeytunî yüzlü, mavi-siyah saçlı, badem gözlü ve kaşlarıyla uyumlu ince bıyıklı ***kahveci*** bir Acem'di. Kıyafetleri hırpani ve kirliydi. Ellerinin tümü kınalıydı ve kafasında daha önce beyaz olduğu şüphe götürmeyen muslin bir sarık vardı. Baldırı çıplak bir Rum genci olan *Hancı*nın yardımcısı, üzerinde iki fincan kahve, iki küçük bardakla birlikte fincan tabağı ve ka-

şıklar olan bir tepsi taşıyarak onu takip ediyordu. Genç, tepsiyi yere koyup telaşlı bir şekilde uzaklaştı. Biraz sonra kirli bir cep mendilinin içinde biraz şekerle birlikte geri döndü. O içeri girerken sadece bir şeyler konuşmuş olmak için subaylardan birine; "Eğer ***kahveci*** Acem kıyafeti giyseydi?" diye soruyordum. Rum genci soruyu duydu. Anlaşılan benim, arkadaşının görünümünü eleştirdiğimi düşünüyordu. O, bana dönerek kızgın bir şekilde; "Bunlar onun seyahat kıyafetleri. Evinde güzel kıyafetleri var. Seyahat ederken en güzel kıyafetlerini giymezsin, değil mi? O mükemmel bir ailenin oğludur ve ülkesinde oldukça zengin biridir" dedi ve bu galeride ne yaptığını açıklamaya dahi tenezzül etmedi. Bu arada çok seyahat etmiş olan subay, ***kahveci***nin hareketlerini endişeli bir şekilde izliyordu.

Zaman zaman ***kahveciye*** kahveye süt katması için baskı yapıyordu. Ancak Acem bunun daha uzun, ama daha iyi bir yolunu biliyordu. Süt ateşte kaynarken çaydanlığı indirip subaya, İngilizlerin önce süt ve şekeri daha sonra da kahveyi koyduklarını anlatıyordu. Daha sonra bardaklara kaynamış süt doldurup şeker mendiliyle birlikte bize uzattı. Bana ümitsiz bir bakış atan subay, Allah'ın bu mükemmel işine mırıldanarak kaderine boyun eğdi. Koyu sütlü kahve berbattı ama biz onu kırmamak için memnunmuş gibi göründük. Güya kaynayan sütü sevmiş gibi görünüp nazikçe şekeri reddettik. Sütü de memnuniyetle geri çevirmiş olmayı isterdik. Ancak nazik Türk'ün Avrupa usulüyle bizi ağırlama çabası başarısız olduğundan daha fazla üzülmesin diye onu reddedemedik.

Arnavut subay, Avrupa adetlerinden bihaberdi; bu yüzden sorumsuz bir izleyicinin bakış açısıyla neşeli tavrını hep korudu. O benimle konuşurken aniden ceketimin kolundan yukarı doğru çıkmaya çalışan bir hayvanı fark ettim. Ürpermeyle aklım başımdan gitmiş bir şekilde sırtımdan aşağı doğru soğuk terler dökülmesine rağmen hâlâ sakinmişim gibi görünmeye çalışıyordum. Tek isteğim, gittikçe artan korkumdan ve aynı zamanda böyle

korkunç talihsizliğe maruz kaldığım için odama girmekte ısrar eden ziyaretçilerden derhal kurtulmaktı. Odadan ayrılmak için çılgınca makul bazı bahaneler aradım. Bir gözümle odadakileri kaçamak bakışlarla izliyor, diğeriyle de yavaş ama emin adımlarla ilerleyen düşmanı takip ediyordum.

Davranışlarım, kısa sürede benim bu sıkıntılı durumumu ele vermeye başladı. Rastgele alakasız cevaplar verdim. Zeki Arnavut, bir şeylerin yanlış gittiğini fark etti. Benim kaçamak bakışlarımı izleyerek sebebi buldu. Bana doğru eğilerek, sessizce suçluyu parmaklarının arasına kıstırıp zemine bıraktı.

Türk subay tam zamanında şehri ve çevresini gezip görmemiz hususunda öneride bulundu. Bu tür bir şey, Küçük Asya'da Müslümanlar tarafından karşılaştığım tek örnekti.

Bu ikinci teşebbüste Avrupaî görgü kurallarını taklit etmedeki çabası çok başarılıydı. O bizi önce kasabanın yakınındaki alçakça bir tepenin zirvesine götürdü. Biz de buradan ovanın güzel manzarasını ve uzakta görünen dağları seyrettik. Ürünler oldukça bol ve bereketliydi. Son kıtlığı tartıştık. Sadece bir yılın kötü geçtiğini söylediler; kimse açlıktan ölmese de tahıl çok kıymetliydi. Öyle ki, insanlar gıda satın alabilmek için tüm kilimlerini ve diğer eşyalarını gerçek değerlerinden çok daha az fiyata satmak zorunda kalmışlardı. Sonra bizi alıp cephanelik ve askeri depo olarak kullanılan barakaya götürdüler. Buradaki tüm yapılar kireçle boyanmıştı ve oldukça yeniydi. Deponun, silah, üniforma vb. şeyler içerdiğini, bunların iki tabura yetecek miktarda ve her an hazır olduğunu söylediler. Barakada, yedi ya da sekiz asker bulunuyordu. Bunlardan biri bize telgraf yazımında yardımcı olan melez bir zenciydi. Bu melez zenci, İstanbul'da eğitim görmüştü; Türkçe yazabiliyor, hatta Rumca ve biraz da Fransızca biliyordu. Biz Türkçe yazamıyorduk; diğer asker arkadaşlarımızın da hiçbiri ne okuyabiliyor ne de yazabiliyordu.

Melez zenci, kibirli ve uyumsuz bir kişiydi. Farsça ve Arapçayı tam olarak bildiğini, Fransızca ve Rumcayı da hem okuyabildiği-

ni hem de yazabildiğini belirti. Önceden amacının subay olmak olduğunu söyleyen melez, okuldayken bir çocuğu bıçaklamış ve bu yüzden kovulmuş. Bir Giritli olduğunu söylüyordu ve buna şüphe yoktu. Amerika ve İngiltere hakkında bilgi sahibi olmak istemişti. Dil konusundaki maharetine rağmen bu konuda müthiş bir cehalet sergiliyordu.

Eşim ona; telgrafa yazması için – elbette Türkçe – "Sekiz gün içinde" Türkiye'den İngiltere'ye gitmek üzere ayrılacağını söyledi ve adres olarak İzmir Rocca'yı gösterdi.

Melez, telgrafa yazmadan önce "Niçin biz yerine ben", "Niye Rocca", "Niye sekiz gün" diye sorduğu soruların açıklamasını istedi.

Ben de *Çelebi*'nin gitmeyeceğini, Madam Rocca'nın bana eşlik etmesini umduğumu ve sekiz gün içinde gemiyle İzmir'den ayrılacağımı açıkladım.

Sonra telgrafı yazdı ve ne yazdığını yüksek sesle okudu. "Kont Rocca'ya, İzmir. Şu anda Sandıklı'dayım, gemiyle İngiltere'ye gitmek için sekiz gün içinde İzmir'den ayrılacağım. Ve Bayan Rocca bana eşlik edecek".

"Kont diyemezsin, çünkü o Kont değil".

"O Lord olmalı" .

"Peki, Mösyö Rocca?".

"Hayır, sadece Rocca yaz".

"Fakat onlar hangi Rocca olduğunu bilemezler, çünkü yüzlercesi var".

"Hayır, sadece bir tane var. Benim sana söylediğim mesajı yazmalısın".

"Fakat o anlayamaz".

"O anlar; çünkü telgrafı bekliyor".

Telgrafhanede her şeyi bir defadan fazla yapmak zorundaydık, çünkü buradaki Ermeni *telgrafçı* çok dikkatsizdi.

Telgrafın parasını ödedik, ancak yerine ulaşamayacağı endişesi, boşuna zaman, nefes ve para harcadığımız düşüncesiyle oradan ayrıldık.

İki subay, hana dönerken de bize eşlik ettiler. Yol üzerinde peçeli bir kadınla karşılaştık; kadın, subayları görünce tereddütle peçesini kapattı. Türk subay; "Yüzünü kapatmana gerek yok" diye seslendi. Kadın güldü ve bazı şeylere cevap verdi; ancak ben yakalayamadım. Subay bana dönerek; "Yüzü kapatmak bayanlar için iyi bir yol değil"; diğer işaretler de öyle diye ekledi.

Hana gittiğimiz sırada Türk subayı, *hamam*a giderken yanımızda götürmemiz için bir hindi pişirilmesini istedi. *Ramazan* ayı olduğu için orada yiyecek bulamayabilirdik. Hindi hazır değildi, pişinceye kadar beklerken eşim onlara üzerinde taşıdığı çeşitli araç gereçleri gösterdi. Subaylar, prizmatik pusula kullanmak şöyle dursun, normal pusula dahi kullanamıyordu. Bu adamlar orduda yüksek mevkilerdeydi. Türk subayın yedi yaşındaki oğlu, hindiyi getiren hizmetçiyle birlikte geldi. Çocuğun cildinde çiçek hastalığından dolayı izler vardı. Babası onun aşılandığını ancak aşı etkili olmadığından birkaç defa ağır hastalık geçirdiğini belirtti. Bir kalem açacağıyla küçük dostumun kalbini kazandım. Bu amaçla üzerimizde bu tür küçük şeyler bulunduruyorduk. Sonra babası kartlarımızı istedi ve onlara "Hoşça kalın" diyerek veda ettik. *Hamam*a döndüğümüzde en azından hareketli bir gün geçirdiğimiz düşünüyorduk.

Sandıklı'da hali vakti yerinde bir Türk ailesinin evinde, aile yaşamının hoşluğunu gösteren başka bir dostluk örneğini hatırlıyorum.

Bir *han*da tesadüfen karşılaştığımız bir Türk tüccar, eşini ziyaret etmem hususunda oldukça ısrarlı davrandı. Yaşlıca olan tüccar; uzun gri sakalları, solgun mavi *kaftanı* ve kar beyazı sarığıyla müşfik bir görünüşe sahipti. Bu saygıdeğer tüccar, *kaymakam* bize kamulaştırılma vesilesiyle bazı vatandaşlardan alınan geniş bir evi ödünç verdiğinde, oraya kadar bize eşlik etti. Tüccar, karısını ziyaret etmem için beni davet ettiğinde oldukça geç bir vakitti; gitmeye hazır olduğumdaysa karanlık çökmüştü. Tüccar, evinin çok uzak olmadığını ve güvenli bir şekilde gidip

dönene kadar bize refakat edebileceğini söyledi. Yerde sürünen *kaftan*ının eteklerini toplayarak eline bir fener aldı ve gecenin karanlığında dışarı çıktık.

Benim için eğlenceli bir tecrübeydi. Labirent gibi dar, kirli ve bozuk asfaltlı sokaklarda "Bir sağa, bir sola dön" derken yön duygumu tamamen kaybettim. Gece zifiri karanlıktı ve Türk, kolayca ilerlemem, bazı çamur çukurlarına düşmemem için, elinde bir fener tutarak önümden yürüyordu. Onun iddiasına göre evi çok uzakta değildi, ama bunun doğru olmadığı açıkça görülüyordu. Nereye gideceğimizi merak ederek oldukça yorgun düşene kadar yürümeye devam ettik. En sonunda dar bir sokakta büyük bir ahşap giriş kapısının önünde durdu. Evin üst katı, sokağın karanlığını aydınlatan bir fener gibiydi ama sokağın alt tarafı yine de karanlıktı.

Tüccar, anahtar deliğini görmek için ışık tutarken kuşağından kocaman demir bir anahtar çıkararak kapıyı açtı. İçeri girerken eliyle beni de ardından çekti, kapıyı kapattı ve kilitledi. Bir sıcaklık içinde kendimi sıkışmış hissettim. Yaşlı adam elindeki feneri duvardaki bir çiviye astığında; koyun, keçi, öküz ve eşeklerin olduğu bir yerde olduğumu fark ettim. Aslında buradaki hiçbir şey hoş değildi. Fakat öyle komikti ki yüksek sesle gülmekten kendimi alamadım.

Benim kahkahama, yukarıdan gelen bir çığlıkla karşılık verildi. Rehberim bir kez daha eliyle beni tutarak huzur verici bir ses tonuyla "Allah büyük" diye birkaç defa tekrarladı. Sürüsünün içinden dirseğiyle bir koridor açarak merdivene benzer bir basamaktan beni yukarıya davet etti, ben de davetine uydum. Kare bir delikten geçerek üst kata çıktık, kendimi içi mısır dolu çuvalların, kocaman küplerin, yatak şiltelerinin, parlayan bakır demlik ve tencere dizisinin bulunduğu geniş bir odada buldum ki; bütün bunlar, hali vakti yerinde bir Türk ailesinin sahip olacağı türden eşyalardı. Gözünü ve ağzını açarak dik dik bana bakan yaşlı bir kadınla yüz yüze geldim.

"Allah büyüktür!" dedi kadın, "Bir kadın!". Yaşlı adam, kendisinin sebep olduğu bu duygudan memnun, kıs kıs gülüyordu.

Kadın, elimi tuttu ve öptü, sonra sıcak halılarla kaplı ve ortasında alevler çıkan güzel bir odun ateşinin bulunduğu iç odaya girmeme izin verdi. Burada kendini yabancılardan utangaç bir şekilde gizlemeye çalışan, fakat hemen cesaret kazanıp dost canlısı olabilen oldukça küçük bir kız çocuğu vardı. Türk, oturmam için ***divan*** yerine ocağın yanındaki minderleri işaret etti. Herkes oturduğunda, resmi hitap tarzını bir tarafa bırakarak onlarla teker teker selamlaştım. Onlar da selamıma aynı şekilde karşılık vererek bana, "Hoş geldiniz" dediler.

Sonra adam kuşağından bir kese çıkararak içindekileri gururla karısının kucağına boşalttı. Bunlar, gün içinde yaptığı işin hâsılatı olan ve kayda değer miktardaki ***mecidiye***lerdi. Kadın paraları saydı, *"Pek iyi, pek çok iyi"* diye söylenerek onları kilitli bir sandığa koymaya gitti.

Biz konuşurken ailenin aktif bir üyesi olduğu açıkça belli olan yaşlı adam, kahve pişiriyordu. Eşi benimle konuşurken o; su ve kap getirdi, kahve çekirdeklerini kavurup öğüttü, kahveyi de kendisi pişirdi. Kullandığı cezve iki fincan içindi. Kahve cezveleri genelde, iki, dört ya da altı fincanlık olan özel boylardadır. Önce cezvede su kaynatılır sonra her fincan için küçük bir kaşık dolusu öğütülmüş kahve ilave edilir ve iki kere kaynatılarak fincana doldurulur. Fincanın biri misafir içinse ikinci fincanın kimin için olduğunu merak ediyordum. Kahve hazır olduğunda; fincanın birini küçük pirinç bir tepsi üzerinde bana ikram etti, diğerini de kendisi aldı. Kahvesini içer içmez karısı ve kızı için tekrar hazırlığa girişti.

Bu adamın yaptığı gibi, kahve yapıp kadınlara servis etmenin ya da başka bir şekilde onlara hizmet etmenin erkekler için olağan bir durum olup olmadığını bilmiyorum. Bunun başka bir örneğini de hatırlamıyorum; fakat ben kadınları ziyaret ettiğimde genellikle orada kocaları olmazdı. Kocalarının olduğu bazı durumlarda ise hizmetçiler kahveyi pişirip servis ederlerdi.

Sohbet genelde sadece kişisel meseleler üzerinde oldu; yanlarındaki küçük kız ve şimdi evden uzakta *zeybek* olan genç bir oğulları olmak üzere, sadece iki çocuklarının hayatta kaldığını söylediler.

Bir *zeybeğin* vasıflarını, tipik özelliklerini ya da yaşamını oluşturan şeyleri tam olarak anlayabilmem hiçbir zaman mümkün olmadı. *Zeybek* her şeyden önce görünüşünden dolayı kolaylıkla fark edilebilir. Eğer ülkeye aşinaysanız, birisini gördüğünüzde ilk bakışta onun Yahudi, Ermeni, Rum veya Çerkez olduğunu; Müslümanlar içinde de derviş, hoca ve emir arasındaki farkı ayırt edebilirsiniz. *Zeybeğin* kıyafeti ve tarzı tamamen kendine hastır. Fakat bu, *zeybeğin* ne olduğu sorusunu çözmez. Benim anlayabildiğim kadarıyla 'O', bir nevi 'şehrin delikanlısı' anlamına gelir ancak günlük kullanımda 'şehir' zikredilmez. *Zeybek* kesinlikle bıçkın bir Türk tipidir, bıyıklarını sert bir şekilde yukarı kıvırır, caka satarak yürür, kulağının arkasına bir çiçek takar, kuşağını bıçaklar ve tabancalarla doldurur. Fakat yaşamak için onların neyle meşgul olduğu benim için hâlâ bir muammadır. Bu sorunun cevabını bilebilecek insanlara sordum ama hiçbir zaman beni tatmin edecek bir cevap alamadım. Aynı soruyu "*Zeybek* nedir?" diye ev sahibime sordum ve "*Zeybek zeybektir*" olağan cevabını aldım. Onların çocukları da bir *zeybek*ti ve kalplerinde bunun gururunu taşıyorlardı.

Yaşlı adam, kendisinin de bir zamanlar *zeybek* olduğunu, öyle evlendiğini belirtti. Bunu tekrar hatırlayınca oldukça heyecanlandı; "Uzun *fes*im, bıyıklarım, kılıç ve tabancalarımla beni görmeliydin", dedi.

Küçük kız coşkulu bir şekilde kıkırdarken karısı ona gülerek hafifçe bir tokat attı ve ona sessiz olmasını söyledi. Ancak adamı durdurmak kolay değildi. Özellikle bana yönelik açıklamalar yaparken ben de bundan hoşnut olduğumu göstererek onu cesaretlendirdim.

Eşine, "*Hanım*a benim *zeybek* kıyafetlerimi göster" dediğinde ağladı ve ona; "Düğün kıyafetlerini de göster" diye ekledi.

Ardından büyük bir sandığı çekerek içinden özenle saklandığı belli olan tüm şık düğün elbiselerini çıkardı.

Kadın, birbiri ardına elbiseleri çıkarırken yaşlı adam çok ama çok heyecanlandı. "Vallahi, bunları giyeceğim, bir kere daha *zeybek* olacağım" diyerek ağladı.

Eşinin itirazı boşunaydı; yaşlı adam, *kaftan*ını çıkarıp – tüm ağırbaşlılık sembollerine ve saygıdeğer yaşına rağmen – diğer eşyaların içine daldı. Karısı ise oldukça isteksiz bir şekilde ona yardım ederken bana dönerek benim anlamadığım bazı şeyler fısıldadı. Ancak "Onun gibi bir aptal, yaşlı bir aptal yoktur" dediğini net bir şekilde duydum.

İtiraf etmeliyim ki ben asla böyle acınacak halde komik bir durum görmedim. Absürt kısa pantolon, beline heybetli bir şekilde sarılan büyük bir kuşak, sallanan uzun kollarıyla küçücük bir ceket, uzun gri bir sakal ve kocaman beyaz bir sarıkla tamamlanıyordu.

Bu manzaraya bir son vermek için onlara, vakit oldukça geç olduğu için beni bekleyen kocamın yanına dönmem gerektiğini söyledim. Bütün gece kalmam için yapılan samimi daveti reddettim. Korkum, Türk'ün *zeybek* kıyafetiyle bana eşlik edeceğini söylemeseydi ki korktuğum başıma geldi. Yaşlı adam *zeybek* kıyafetlerinin üzerine *kaftanını* giyerek "*Çelebi*'nin de kendisini görmesi" için karısıyla kızına hoşça kal diyerek benimle birlikte çıktı.

Zeybek, çok fazla şişman olduğu için bıçağını ve tabancasını tutan deri kemeri takamıyordu. Onun yerine beline uzun bir kılıç bağladı. Bu şekilde yürümek onu ağırlaştırdığından bizi büyük ölçüde geciktiriyordu. Fenerle birlikte bir süt güğümü, bir bal çanağı ve birkaç tane de elma taşıyordu. Bütün bunlar, benim ayrılışımdan dolayı kendisi ve eşi tarafından hazırlanmış birer hediyeydi. Güvenli bir şekilde gideceğimiz yere ulaşmayı başardığımızda akşam yemeğimiz olan *kebap* hazırdı. Eşim, yaşlı adamı yemeğimizi paylaşmak üzere davet etti, o da daveti kabul etti.

Uzun yürüyüş ya da erkeklerin varlığı, eşimin kayıtsızlığını bir nebze giderse de ***kaftanını*** açması dışında adam eşimin dikkatini çekemedi. Yazık ki *Çelebi* onu hiç fark etmedi. Çok titiz olan ***kaymakam***, bize rehberlik etmek üzere her zaman etrafımızda az ya da çok varlıklarını hissettiren yedi ***zaptiye*** görevlendirirdi. Bunun daha emniyetli olduğunu hissetsem de yaşlı adamın hatırına ona hiç bir şey söylemedim. Bu benim, genellikle olgun yaşlardaki Türk erkeklerine atfedilen davranış asaleti ve ağırbaşlı çekime sahip oldukları inancımı sarsan birkaç olaydan biriydi. Daha önce de söylediğim gibi, şehrin sakinleri tarafından bu tür bir arkadaşlık her zaman olağan karşılanan bir durum değildi. Örneğin benim daha önce üç kere, eşiminse sık sık gittiği Afyonkarahisar'da hiçbir Müslüman bizimle tanışmak için bir zahmete girmediği gibi herhangi bir dostane tavır da göstermemişlerdi. Bununla beraber, buradaki dervişlerin şeyhini durumun dışında tutmam gerekiyor. Bizim onunla tanışmamızı bu kitabın diğer bir bölümünde anlattım. Şeyh, şehirde ya da bölgede oldukça seçkin ve aristokratik bir aileden olduğu şüphe götürmeyen biridir. Fakat biz onu önce başka bir yerde tanıdık, şehirde ise bunu yineledik. Hıristiyanlara gelince, bazı zengin Ermeniler dışında, her yerde bize nezaket ve misafirperverlik göstermeye istekliydiler.

Türk evlerinin daha iyi olanlarında, kadınların oturduğu bölüm, ev halkının kullandığı kısımdan tamamen ayrı olarak inşa edilmiştir; burada ev sahibi, arkadaşlarını ve misafirlerini kabul eder. *Harem* denilen bu bölüme evin beyi ve oğlu dışında yetişkin erkek giremez. Ancak anladığım kadarıyla, ihtiyaç olduğunda acil bir durumda buraya doktor girebilir. Bilebildiğim, ülkenin iç kesimlerinde hastalık durumunda ***haremin*** sakinleri, tıbbi destek konusunda tamamen kocakarıların *(mammina)* nasihatlerine güveniyorlardı. Kocakarılar, genellikle bu konuda doğal bir yeteneğe sahip Rum kadınlar olup yaptıkları işte iyi bir yer edinebilecek bir tecrübeye sahiptiler. Bunlar, hastaların tedavisinde genellikle sağduyu ve batıl inançları birleştiren kişilerdir.

Hıristiyan evleri, hemen hemen Türk evleriyle aynı görünümde inşa edilmişlerdir. Her ikisinde de pencereler, ev halkı sokakta olup biten her şeyi görebilsin diye genellikle yan cephede yer alır. Pencereler dışarıdakilerin bakışlarından onları gizleyen iyi bir kafes sistemiyle tamamlanır. En büyük fark, Hıristiyanların yaşadığı mahallelerdeki evlerin Türklerinkinden daha iyi inşa edilmiş ve daha bakımlı olmasıdır. Dışarıdan bakan birisi, iklim ve doğal çevrenin bir sonucu olarak bu şehirde Müslümanların ve Hıristiyanların aynı yaşam tarzına sahip olduklarını düşünebilir. Buna rağmen milletler, erkek ve kadın elbiselerindeki detaylarla birbirinden açıkça ayırt edilebilir. Hıristiyan kadınlar, en az Türk kadınları kadar kapalı giyinir. Hayatlarını da tüm niyet ve amaçlarıyla neredeyse aynı kapalılıkta yaşarlar. Yaşlı ve çirkin olanları, erkeklerin yanında yüzlerini açarlar. Elbette Hıristiyan evlerinin içinde erkek ve kadınlar arasındaki ilişkiler, Türkler arasındaki ilişkilerden daha özgürdür. Deneyimlerime göre, Hıristiyanların kadın ve kızları, yabancıların ve erkek ziyaretçilerin yanında peçesiz olarak bulunurlar. Ancak ülkenin farklı iç kesimlerinde bu tarz davranış ve geleneklerin çeşitli türlerini görsem de bunlar istisnai durumlardır.

Nüfusunun yarısının Müslüman yarısının Hıristiyan olduğu bir kasabaya gittim. Görebildiğim kadarıyla hiçbir kadın örtülü değildi. Sadece başlarında bulunan küçük bir işaret onları birbirinden ayırıyordu. Burası; güzel iklimi ve saf sularıyla, civardaki kırsal yerleşim yerlerindeki insanlar için harika bir sayfiye yeri olan Kula'ydı. Kula'nın, tazelikleri, al yanakları, ışıldayan gözleri, parlak saçları, müthiş enerjik halleriyle ne güzel kadın ve kızları vardı! Onların arasında gösterişsiz bir kişi bile görmedim.

Yerleşimin iç kısımlarında Türklerin ve Hıristiyanların yaşama şartlarının benzerliği, evlerin mobilyalarına da yansımıştır. Her iki kesimin evinde de karyola bilinmez. Yataklar dürülüp gün içerisinde bir kenara konulur. Aynı bilinmezlik lavabo ve benzeri şeyler için de söz konusudur. Birbirinden uzağa konan sandalyeler bile

birkaç tanedir. Odalar genellikle konforlu ve kaliteli malzemeyle döşenmiş ***divan***larla donatılmıştır. Zeminde yumuşak pahalı halılar serilidir. Oymalı ahşap büfeler, duvarın içerisine ustalıkla yerleştirilmiştir. Bu büfeler; çeşitli kap kacaklar, lambalar, kahve fincanları, mumluk ve saire gibi eşyalarla donatılmıştır. Bu evlerin bazılarında, geniş bir şöminenin içine hoş bir şekilde oyulmuş ızgarasız bir ocak bulunur. Bazılarında da soğuk havalarda odayı ısıtmak için içine yanmış kömür konulan süslü bakır ve pirinçten mangallar kullanılır. Yemekler, bir tabure üzerine konulan metal tepsi etrafında zemine oturularak yenilir, bıçak ve çatal kullanılmaz.

Besinle ilgili görüşleri genellikle farklılıklar göstermesine rağmen, hem Türklerin hem Hıristiyanların varlıklı ailelerinde son derece iyi gıdaların varlığını ve mükemmel aşçılıklarını söylemeliyim.

Çok iş yapılan yerler, neredeyse tamamen Hıristiyanların ellerindeydi. Zengin Ermeni tüccarlarının çoğunlukta olduğu Karahisar'daki durum, bu gerçeği doğrular. Bankerler ve sarraflar Ermeni'dir. Biz Karahisar'a gittiğimizde bir vesileyle Osmanlı Bankası'nın muhabiri olan güvenilir bir Ermeni'den kredi mektubu aldık. Bu adam, bir günlüğüne oradaydı, biz de bir gece orada kalmak zorundaydık. Erkek kardeşi o sırada boş olan evlerinden birini kiralamamız için bize baskı yaptı. Ermeni mahallesinde olan bu ev, kerpiçten yapılmış üç katlı dar bir binaydı. Bina tamamen kullanışlı, sade işlemeli ahşapla kaplanmıştı. Evdeki odalarda ***divan*** ya da kanepe dışında herhangi bir mobilya yoktu. Ev sahibi nezaketle bazı halılar ve minderler gönderdi. Ev bizim için hazırlanırken o da bizi kapı komşusu olan erkek kardeşinin evine davet etti. Evde, o sırada orada olmayan bankerin hoş görünümlü iki kızı vardı. Bu kızların saçları alaturka şekilde çok sayıda uzun örgülerle örülmüştü. Pembe keten etek ve beyaz ceket giyen kızlar, sadece Türkçe konuşuyorlardı. Ancak çok utangaç oldukları için neredeyse hiç sesleri çıkmıyordu. Sadece elimizi sıkıp gözden kayboldular.

İçinde bulunduğumuz zemini ahşap kaplı oda; çok temizdi, oldukça hoş halılarla ve çok sayıda yastıkla döşenmişti. Odada iki de sandalye vardı. Pencereler Türk hanımların dairelerindeki gibi kafeslerle kapanmıştı ve kapının girişinde düzgünce cilalanmış bir koyun derisi asılmıştı. Bir kadın hizmetçi bize kahve getirdi. Daha sonra, tatmamız için bir tepsi üzerinde bisküvi ile hafif, oldukça tuzlu ve tadı hoş koyun sütünden yapılmış lor koymuştu.

"Misafir umduğunu değil bulduğunu yer" atasözüne aşinayım, ne gece yaşadık ama! Ahşap kaplamayı gördüğümüzde bir an kuşkulandık ama geri çekilmek için artık çok geçti. Her ikimizin mizacı da bize düşenin en iyisini yapmaktı. İçeriye ilk girdiğimizde, zemin kattan bize doğru iğrenç kokular geldi. Biz geceyi geçireceğimiz üst kata ulaşmak için acele ettik ve bütün pencereleri açtık. Akşam yemeğimiz için pişirilen kızarmış tavuk vs. kokusu diğer kokuları kısa sürede bastırdı. Tavuk, yeşil sebzeler, pirinç pilavı ve sütten oluşan akşam yemeği muhteşem bir çeşitlilikteydi. Gece serindi, açık pencereden içeriye giren hafif bir meltem hoş bir şekilde bize doğru esiyordu. Kamp yataklarımız, diğerlerinden sadece basit bir ahşap bölmeyle ayrılan iç odaya serildi. Türkiye'de seyahat ettiğimde alışkanlığım olduğu üzere başımı yastığa koyar koymaz hemen uyudum. Hikâye kitabının söylediği gibi; "Ne kadar uyuduğumu bilmiyorum;" yavaş yavaş yüzüm, boynum ve ellerime batan ateşli bir acı hissederek uyandım. Elimin üzerinde hareket eden şeyi fırlatıp attım. Önceden düşündüğüm gibi ulaşabileceğim bir yere koyduğum mumu yakmak için kibrite uzandım. Yatak örtüsü, yastık ve zemin siyahtı, ani bir ışık yanmasıyla korkarak hareket eden bir kütle aceleyle geri çekildi. Ben onların ayak seslerini duyuyor gibi oldum. Eşime doğru baktım, alnından ve yanaklarından yastığa ince kan dereciklerı akarken o bir bebek uysallığıyla uyuyordu. Düşman, gün gibi ortada olan kanlı işini bitirip çarşafın altında ya da her neresi olursa sığınacak bir yer arıyordu.

Uyumaya çalışmak benim için faydasızdı artık. Yatağımın üzerinde kalan düşmanları silkeleyebildiğim kadar silkeledim. Yaralarımı yıkama maksadıyla biraz soğuk su temin etmek için kalktığımda çıkardığım gürültü eşimi uyandırdı.

Sempatik bir şekilde "Ooo yine şu canavarlar", "Sen hiç uyuyamadın mı?, tuhaf değil mi, beni ısırmadılar" dedi.

Sabah çarşıda üst kattaki ofisinde bulunan Ermeni'yi misafirperverliğinden dolayı teşekkür etmek için ziyaret ettik. Beş adımdan daha kısa olan üst kattaki ofisin giriş kapısında başımı çarpınca bu adamla olan ahbaplığıma son verdim. Kapılar genelde yabancılar için gerçekten tehlikeli olabilecek kadar düşüktür.

Bir Türk şehrindeki en önemli insanlardan biri de berberdir. Belli bir yaştan sonra erkekler sakal bırakmasına rağmen erken çocukluk döneminin dışındaki yaşlarda saçlarını uzatmazlar. Genç züppeler, bıyık dışındaki her yerlerini tıraş ederler ve diğer coğrafyalardaki gençler gibi bundan gurur duyarlar. Türkler asla kendileri tıraş olmazlar. Bu durum doğal olarak berberlik mesleğini şehrin en hareketli işlerinden biri haline getirmiştir. Berber dükkânı, caddenin karşısına gerilen ip üzerinde dizilen havlu dizisiyle çok uzaktan fark edilebilir. Eğer geçerken içeri bakarsanız boynunun etrafına dolanan bir havluyla sabırla oturan bir Osmanlı'yı görebilirsiniz. Berber işini yaparken müşteri iki eliyle tuttuğu metal leğenin üzerine sabunlu başını uysalca eğdiğinde birkaç seyirci isteksiz bir ilgiyle onu izler. Her biri sıralarını beklerken düşünceli bir şekilde çubuk, ***nargile*** ve sigaralarını içerler.

Kocam bir seyahat esnasında saçını kesmek istediğinde bu, çevremizde büyük bir heyecan yarattı. Akşehir'de de böyle bir durumun gerçekleştiğini sanmıyorum. Bir keresinde hizmetçimizden bir berber alıp getirmesini istedik, o da misafirin önemiyle şişinerek sağda solda şehirdeki en iyi berberi araştırmaya başladı. Bu haber, bizim kaldığımız handa gösteriyi görmek isteyen yardımsever bir komşu ya da iki aylak aracılığıyla yayıldı. Çok geçmeden berber gerekli alet edevatı taşımak için kendisine

eşlik eden iki çırağıyla birlikte geldi (*Çelebi*'nin saçlarını kesmek için daima en azından üç adama ihtiyaç vardı). Berberi *çarşı*dan küçük bir izleyici topluluğu takip etmişti. Berber onları kovmuş ancak onlar kapıdaki yarıklardan dikizlemeye devam etmişlerdi.

Eğer Türkiye'de yaptığı işi layıkıyla bilen herhangi bir adam varsa o da berberdir. Bir ölçüde uzman olan berber, güvenilir bir ele sahiptir. Akşehir'in sanatkârı da bu kuralın dışında değildi. İşinde usta olmanın insana verdiği bir duygu ve mükemmel özgüvenli bir tavırla hareket ediyordu. Selam verip zeminin ortasına bir tabure koydu ve *Çelebi*'nin bu taburenin üzerine oturmasını istedi. Sonra çırağının birinden büyük bir ipek çarşaf alarak abartılı bir hareketle çarşafı silkeledi ve çarşafın hacimli kıvrımlarıyla kocamı ustaca sardı. Kocaman bir makasla –adını bilmediğim bu modern saç kırkma makinesiyle– göz açıp kapatıncaya kadar işini bitirdi. Sıra sabunlamaya geldi; çırağının biri *Çelebi*'nin eğik kafasının altına metal bir leğen tutarken diğeri dibinde musluğu olan kocaman metal bir kaptan sıcak su döküyor berber de kocamın kafasını yıkıyordu.

Kamp yatağımın ucuna oturup onları izledim. Yere bağdaş kurarak oturan adamlarımız ve orada bulunan diğer bir iki kişi de Tanrı vergisi bu ustalıklı performansa hayranlıklarını gösterdiler.

Bütün bu yaygaranın nesnesi olan eşim, olup bitene en küçük bir ilgi göstermedi ve yardım etmek için parmağını bile kıpırdatmadan mükemmel bir şekilde pasifliğini korudu. Sanki üzerinde yeni bir palto ya da ayağında yeni bir çift ayakkabı varmış gibi karşı konulmaz bir rahatsızlık içindeydi. Batılı tüccarlar için genelde can sıkıcı olan bu umursamazlık doğulular üzerinde daima büyük bir etki uyandırmıştır. Onlara göre bu, onun, kendisi için en küçük şeyleri bile yapan çok önemli bir şahsiyet olduğunu gösterir, bu yüzden ona büyük bir saygı duyarlar.

II. Bölüm

Köy

Köylerde evler bazen ahşaptan, bazen taştan, çoğu zaman da kerpiçten inşa edilmiştir. Kerpiç, iyi havalarda oldukça kullanışlı görünmesine rağmen, yağmur yağdığında köyün görünüşte sıvı bir çamura dönüşmesi ilk defa görenleri şaşırtır. Evlerin damları düz olup ağaçların gövdesinden yapılmış merteklerin üzeri saz ya da çam dallarıyla örtülür. Bunların üstü de kalın bir çamur tabakasıyla sıvanır. Güzel havalarda ev sahiplerinin çoğu damda iş yaparlar. Burada, mısır öğütmek için el değirmeni, ailenin tenceresinin kaynadığı ve ekmeklerinin piştiği kaba birkaç taştan yapılan ocak da bulunur. Şehirde, ekmek fırıncı tarafından sağlanabilir, ancak hiçbir dükkânın olmadığı köylerde her ev sahibi ununu kendisi eler, ekmeğini de kendisi pişirir. Genelde sıradan bir madde olan bu köy ekmeği, fakir insanların temel gıdasıdır. Büyük yuvarlak pide şeklinde yapılan ekmek, bir yaprak kahverengi ambalaj kâğıdından biraz daha kalındır. Demir bir saç üzerinde yaklaşık 40 saniyede pişirilen ekmeğin bir tanesini kolaylıkla bir lokmada yiyebilirsiniz. Eğer bu ekmekten alabilirseniz, arasına biraz tereyağı ve bal sararak, unla karışık, irili ufaklı kum taneciklerinden ya da diğer küçük sert maddelerden kaçınmak için mümkünse basit bir çiğnemeyle yutunuz.

Mutfak işlevi görmenin dışında güzel havalarda sıklıkla uyuma yeri olarak da kullanılan bu düz damlar, evin iç kısmından

daha serin ve rahatlatıcı olduğundan tercih edilir. Karyolanın bilinmediği kırsal kesimlerde, birinin yatağını dama sermek basit bir meseledir. Eğer köy bir yamaçta kurulduysa –ki sıklıkla böyledir– bir evin kapısından yandaki evin damına geçebilir ve bu yolla bütün köyü dolaşabilirsiniz. Bir keresinde, akşam karanlığında bir tepeden inerek köye vardığımızı fark etmeden bir evin damına çıkmıştım ve neredeyse baca deliğinden düşecektim. Biz daha kullanışlı bir ortam istediğimizde çadırımızı bazen bir evin damına kurduğumuz olurdu.

Sıcak havalarda insanlar bazen açık havada uyurlar. Fakir köylerde, mum ve lambalar neredeyse bilinmez. İnsanlar, karanlık çökerken yatağa girerler ve şafakta kalkarlar. Ay ışığının çok parlak olduğu bir gecede oldukça gecikmiş olduğumuzdan bir köyün içinden geçerek kampa gittiğimizi hatırlıyorum. Evlere yaklaştığımızda, korktuğum başıma geldi. Atım, evlerinin dışında bir sıra halinde zemine uzanmış ve yüzleri aya dönük bir şekilde uyuyan köylülerin üstüne basmamak için dikkatli bir şekilde kendi yolunu buluyordu. Geriye dönmek ilerlemekten daha tehlikeli olabilirdi. Bu yüzden atımı kendi haline bıraktım; o da hiçbirine dokunup uyandırmadan üstlerinden geçip gitti.

Köy evleri; sade barakalardan, zeminde ahırların olduğu ve üstünde verandaya açılan çeşitli odaların yer aldığı iki katlı yapılara kadar çeşitli boy ve şekillerdedir. Daha büyük evler genellikle yüksek duvarlarla ya da bazen bir bahçeyle çevrelenmiş avlulara sahiptir. Önceki insanların geride bıraktığı ve yerli sakinlerinin terk ettikleri zamandan beri kaya mezarları, köye gelen birine kısmen veya tamamen ev sahipliği yapar. Bazen geniş ve yüksek odalardan oluşan bu mezarlar oldukça ferahtır.

En zenginlerinde bile mobilyanın oldukça az olduğu evlerdeki eşyalar; bir ya da iki küçük halı, gün içerisinde dürülü olan bir miktar yatak, birkaç pişirme kabı, kahve cezvesi v.s.'den ibarettir. Bu eşyalar; fakirlerden en fakirlere gittikçe azalarak birkaç bez parçası, bazen de birkaç aile tarafından paylaşılan bir tava ve

bir demlik gibi ıvır zıvırdan oluşur. Daha iyi evlerde bile oturma odası ile yatak odası arasında herhangi bir farklılık yoktur. Yatma zamanı, yataklar serildiğinde herhangi bir oda yatak odası olabilir. Hiç kimse gece soyunmaz, yaşlı ve gençler üzerlerindeki kıyafetlerle yatar ve yattıkları gibi uyanırlar. Üstteki elbiselerin bazıları çıkarılabilir. Genellikle herkes yemek yemeden önce ve sonra ellerini yıkar ve görebildiğim kadarıyla düzenli olarak banyo yaparlar. Ancak her sabah duş almak Türk köylülerinin bir geleneği değildir. Köylü zihniyeti için akıl almaz bir sır olan bu basit olay, bir arkeolog tarafından pekâlâ uygulanabiliyor. Kocam sabahları genellikle çadırın içindeki sınırlı alanda, benim için daha çok yer bırakarak evin dışındaki tuvalete giderdi. Sabah erkenden kamp çevresinde toplanan köylüler, kocamın bir kova suyun içerisine başını sokup çıkardığını gördüklerinde, şaşkına dönmüşler ve saf bir şekilde "Vücudunun bu kısmını neden bu şekilde yıkıyor" diye sormuşlardı.

Köylüler, günlük kullanım dışında herhangi bir giysiye sahip olduklarında, onu tıpkı mısırlarını sakladıkları gibi çuvala benzer bir torba içine koyarlar. Bu torbalar, genellikle beyaz yünden yapılmış el dokuması, belki anlamını sadece kendilerinin bildikleri farklı renk ve desenlerle süslenmiştir. Daha fakir köylerde dikiş çok revaçta değildir; makas ve üsküf gibi şeyler bilinmez, iğne ve iplik bile nadiren bulunur. Bu nedenle yanımda taşıdığım yüzlercesinden yaşlı kadınların her birine birer iğne vererek köyün tüm nüfusu arasında tatlı bir heyecan ve coşku uyandırmıştım. Köylüler hissettikleri şükran duygularını birkaç cam ya da pirinç düğme hediye ederek ifade etmek istediklerinden, bazen bundan utanıyordum. Daha zengin köylerde ve kasabalarda, her şey o kadar kötü değil, ama fakir olan köyler de bir hayli çoktur.

Daha fakir köylerde bilinmeyen yaşam gereksinimlerinden bir tanesi de sabundur. Farklı ev sahiplerinin farklı yıkama günü yoktur, köy yıkama işini bir defada halleder. Köyün yakınında uygun bir akarsu varsa yıkama işi burada gerçekleşir. Eğer yoksa

kadınlar su ısıtmak için geniş bir kap getirerek çeşmenin yolunu tutarlar. Çamaşırları büyük bir kayanın üzerine sererek kaynamış su dökerler ve yassı bir ahşap sopayla döverler. Kıyafetlerin bu şekilde yıkanması uygun bir yöntem değildir. Bu yüzden köylülerin görünüşleri oldukça hırpanidir. Onları gören biri, bu tür paçavraları nasıl giymeyi başardıklarını merak eder. Bir keresinde kocam yanımızdaki adamlarla birlikte uzaktaki bazı kalıntıları görüp raporlamak üzere gittiğinde, çok küçük bir köydeki evin birinde bir ya da iki saat tek başıma kaldığımı hatırlıyorum. İnsanlar ekin biçmek üzere dışarıda olduğundan başlangıçta bu ev boştu. Çok geçmeden evin sahibi olan yaşlı adam göründü. Sade, kahverengi yünlü bir elbise giyen adam, bu hava için oldukça sıcak olan elbiseyi değiştirmek üzere gelmişti. İçerideki odada on dakika kadar kaldıktan sonra üzerine yırtık pırtık beyaz pamuklu bir pantolon giymiş olarak çıktı. Adamın bir omzundan aşağıya doğru çeşitli renklerde uzun paçavra dizisi sallanıyordu. Baraka gibi olan ev penceresizdi. Yaşlı adam kapının eşiğinde, güneşin altında bu paçavra dizisiyle uzun bir süre uğraşıp durdu. Sonunda muzaffer bir tatmin homurtusuyla kolunun birini sokacağı bir delik buldu ve giysiyi diğer omzunun üzerine attı. Adam ikinci kol deliğini ararken bu şeyin onun ceketi olduğunu fark ettim.

Bazı büyükçe köy ya da kasabaların kenarında, gelip geçen meraklı kişilerin görmesini önlemek için etrafı duvarla çevrili halka açık yıkama yerleri görmüştüm. Bu tür yerler, genellikle suyun bolca bulunduğu çay kenarındadır. Yine de Türk köylüleri, bu tür bir manzaraya dik dik bakıp nezaket sınırlarını genellikle kolayca aşarlar. Bazen sakin nehir kıyılarında ya da onların yerleşim alanlarından çok uzakta bulunan geniş bir vadide, tenha bir kaynağın başında elbiselerini yıkamakla meşgul olan köy kadınlarını geçtiğimiz zaman, ağaçların tepesinde bazı ilginç şeyler görürdüm. Bu ilginç şeyler, uzak mesafeden bile grup arkamızda kalıncaya kadar adamlarımızın dikkatlerini çekmeye devam eder-

di. Biz geçerken kadınlar her zaman ağaç ya da kayaların arkasına saklanabildikleri kadar gizlenirlerdi. Eğer ovadaysanız tıpkı sıcak günlerdeki koyun sürüleri gibi kalabalık bir daire içinde çömelip kafaları tek merkeze yönelmiş ve sadece arkaları görülebilen kadınlarla sürüleri sulamak için yapılan su yalaklarından daha yüksek bir şey göremezsiniz.

Çiftçilik, ekim ve hasat gibi tarla işleri kadınlar tarafından yapılır. Bazı yerlerde tuğla yapımı ve ev inşaatı da onlar tarafından gerçekleştirilir. Bu kadınlar, atlarla ve sürülerle meşgul olarak neredeyse bütün ağır ve pis işlere iştirak ederler. Orman örtüsünün son derece seyrek olduğu, hatta uzun mesafeler boyunca tek bir ağacın bile görülmediği bazı yerlerde hayvan dışkısı yakıt olarak kullanılır. Kadınlar bunları elleriyle toplayarak evlerinin duvarlarına ustalıkla yapıştırarak güneşte kurumalarını sağlarlar. Daha sonra kuruyan dışkılar toplanıp kışın ısınma ve yemek pişirmede kullanmak üzere bir köşeye yığılır. Sürülerin çok olduğu ağaçsız ancak yeşilliğin bol olduğu ova köylerinde nerdeyse bir ev büyüklüğünde tezek yığınlarına rastladım.

Köylerde, erkeklerin aylak aylak dolaşıp bir kütük veya kaya üzerine oturup öreke ile yün eğirdiklerini, tığla çorap ördüklerini görebilirsiniz. Çoğu kahve pişirmede ya da istendiğinde birazcık yemek yapmakta da mahirdirler. Köylüler ürün çok bol olduğunda, hasatta imece usulüne başvururlar. Bu sırada onları gözlemlemek ilginçtir. Şafakta işe başlayan kadınlara çok geçmeden tarlada sakin bir şekilde dolaşan kocaları da yardım eder. Öğleden yarım saat önce hazırlanan öğle yemeğini erkekler ve kadınlar genellikle ayrı; bazı yerlerde de bölgenin geleneklerine göre birlikte yerler. Muhtemelen yemek, ekmek ile ekşi ama sağlıklı bir gıda olan *yoğurt*tan oluşur. Yemek bittiğinde kadınlar hemen tarlada çalışmaya geri dönerken erkekler, gölgeli ağaçların altına uzanarak üç-dört saat kadar uyurlar.

Seyahatlerimizin birinde bizimle birlikte olan Arnavut kavas, tarlada çalışan kadınları gördüğünde büyük bir aşağılama ve bö-

bürlenmeyle, "Ahmet'in karısı evde kaldı" dedi. Bunun üzerine Müslüman Arnavutlar arasındaki kadınların daha iyi konumda olup olmadıklarını merak etmeye başladım. Bir gün yolun kenarında, akşam yemeklerini yemek için daire şeklinde oturmuş üç adamla iki çocuktan oluşan ilginç bir Arap grupla karşılaştık. Birkaç metre ötede, onlar yemeği bitirinceye kadar sabırla bekleyen oldukça koyu tenli bir kadın oturuyordu.

Kavas'a, "Bu konuda ne düşünüyorsun" diye sordum.

Kavas, "Bu çok iyi" dedi. "Ahmet'in karısı olsaydı, onlar yemeği bitirinceye kadar yemezdi ve izin verilmeden onların başından ayrılmazdı".

"Senin annen" dedim, "O da evinde anlattığın gibi yaşamıyor mu?"

Sesi ve anlatımı tamamen değişerek, "Hayır" dedi. "Ahmet annesinden izin almaksızın oturamaz".

Ahmet bu şekilde konuşarak kendisinden üçüncü şahısmış gibi bahsediyordu. Ben bu durumu bir ölçüde diğer Müslümanlarda da görmüştüm, ancak kesinlikle onunkiyle aynı ölçüde değildi. Ahmet, benim tanıdığım Türklerden daha çok konuşuyordu.

Mısır biçme işi bittiğinde sıra harman dövmeye gelir. Mısırlar, başakları içe gelecek şekilde düz zemin üzerine üst üste yığılır. Harman, bir, bir buçuk metre eninde iki, iki buçuk metre uzunluğunda, hafif yukarı doğru kıvrılan kavisli ahşap bir aletle dövülür. Döven olarak bilenen bu aletin altına keskin mıcır parçalarından oluşan çok sayıda diş takılmıştır. Dövene koşulan atlar ya da öküzler, bu başakların üzerinde durmadan dönerek taneleri ezerler. Taneleri daha iyi ezmek için aletin üzerine birkaç insan bindirilir. İşin bu bölümü son derece kolay ve eğlenceli olduğundan dövenin üzerinde erkekleri görmek pek de yaygın değildir. Bu süreç sadece mısırın harman edilişine kadar değil, samanın kepeğe dönüştürülmesine kadar devam eder. Tahıl yıkanıp ayıklandıktan sonra ambara konulmadan önce yaygıların

üzerinde kurutulur. Kıyılmış samanın tamamı atlar ve sığırlar için yem olarak kullanılır. Üst üste yığılan saman öbekleri kalınca bir çamurla sıvanarak depolanır. Bana, belli bölgelerde modern bir harman makinesinin tanıtılması için girişimde bulunulduğu, ancak bunun başarısızlıkla sonuçlandığı söylendi. Çünkü samanın yeni makine tarafından iyi kıyılamadığı için hayvanlar tarafından tüketilemediği belirtildi.

Herhangi bir köye vardığımızda atlarımızı genellikle bir grup şeklinde toplardık. Birkaç dakika içerisinde o köyün bütün erkekleri tarafından etrafımız sarılırdı. Eğer gece orada kalmak için durmamışsak eşim onlara yol ve *yazılı taşların* varlığı hakkında sorular sormaya başlardı. Bense daha önemsiz bir işle uğraşır ve dikkatli bir gözle çevredeki evleri izlerdim.

Derhal bir kerpiç duvarın köşesinden tedbirli bir kafa çıkar, sonra bir başkası, bir başkası daha derken, büyük bir merak ve şaşkınlıkla kumaş örtüsünün kıvrımları arasından dışarıya bakan "Gri ya da çakır bir göz" görünürdü. Sonra örtümü aralar, gülümseyerek başımla selam verir, bir heyecan çırpınışı oluşur, ben bastırılmış bir şaşkınlık nidası işitirdim: *"Kız, bak, bak, kız!"* Sonra bazı işgüzar erkekler; "*Hayde*, uzaklaş" diye bağırarak o tarafa doğru döner, köyün kadınları da tıpkı tavşanlar gibi aceleyle yuvalarına koşuştururlardı. Hemen ardından kadınlar tekrar görünür, ama bu defa başlarını sallayıp el işaretiyle çağırırlardı. Sonra ben –kaba erkeklerin aklının ermeyeceği– kadınların bu oyunlarını paylaşmak için atımı kalabalığa doğru sürer, köşeyi dönerek onların yanına giderdim.

Hatta erkeklere bile kendimi överek sık sık kocamdan daha büyük bir ilgi nesnesi olurdum. Bazen bir ya da iki dakika sonra birinin arkasından başka bir adam – genellikle daha genç olan erkekler gelirdi, çünkü yaşlılar erkek asaletinin gereğince ayıplanan bu hareketi asla sergilemezlerdi – sinsice köşeyi dönerek partimize katılırdı. Bazen de eğlence olsun diye onların varlığından şok olmuş gibi davranarak kadınlardan onları uzaklaştırmalarını

isterdim. Bu daima kadınların gürültülü gülüşleriyle karşılanırdı. Onlar da genç erkekleri diğerlerini göndermek konusunda dürter, zavallılar da derhal utanıp kızararak geri çekilirlerdi.

Böyle durumlarda kıyafet, şapka, eldiven ve botlarımın kadınlar tarafından incelenmesi, atımın semerine asılı küçük çantamın içindeki iğne, makas, bıçak, kalem, not defteri, revolver ve aralarında pay ettiğim çikolata, şeker gibi gıda maddelerini onlara göstermek beni eğlendirirdi. Nadiren içlerinden biri nezaket sınırlarını aşar, ama benim onu onaylamayan bir bakışım ya da diğerlerinden yediği keskin bir fırçayla kendisini frenlemeyi bilirdi. Konuşma tamamıyla kişisel soru ve cevaplardan oluşurdu. Birinci soru neredeyse istisnasız bir şekilde "Evli misiniz, bekâr mısınız?", ya da buna benzer şekilde şahsımla ilgiliydi. Her zaman bizi davet etmelerine rağmen, eğer köyde kalmaya niyetli değilsek ben nadiren evlere girerdim. Bütün bebekler – nadiren çok sayıda olurlardı – bana gösterilir ve genç kızların arasında bir gelin varsa benimle özellikle tanıştırılırdı. Nişanlısını sevip sevmediğini anlamak için sorduğum sorulara, eğer genç adam da ortamdaysa genelde olumsuz yanıt verirlerdi. Yanımda gümüş para varsa onu geline verirdim. Bu para genellikle iki pens ya da yarım peni değerinde olurdu. Bazı zamanlar tüm köy bu değerdeki bir paraya bile sahip olamadığından para, 'gerçek değeri'nin çok çok üzerinde bir anlam ifade ediyordu. Kaçınılmaz olarak bu para çok çekici bir hediye olarak kabul edilir ve o eve 50 sterlinlik bir çek bağışlamışım gibi bana itibar kazandırırdı. Bebeklere genellikle 'şans getirmesi için' annelerini çok memnun eden yarım peni değerinde bir *metelik* verirdim.

Anneler; bebekleri kaza ve hastalık gibi şeylerden korumak için çok basit ve kolay planlara sahipler. Bunlardan biri; bebeklerin dar kıyafetlerinin bazı köşelerine birkaç mavi boncuk dikmekti. Küçük kabuklar da aynı şekilde kullanılır. Çocukların giysisi yıpranmış bir ceketle minik bir *festen* oluşur. Bunlar da istisnasız bir şekilde aynı süslerle donatılır.

Nazar boncuğunun gücü, tıpkı merhamet duygusu gibi belli bir kalıba sığdırılamaz. Çünkü etki alanı geniş ve evrenseldir; Türkiye'de birçok hastalığın sebebi olarak görülen nazara karşı da mevcut en iyi koruyucudur. Nazar boncuğunun etkililiğine dair olan inanç; Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Yahudiler tarafından benzer şekilde paylaşılır. Son seyahatlerimizin birinde, görmeden at kiralamıştık. Sahibi de bize oldukça kötü durumda olanları vermişti. Hayvanların durumu, bir iki gün sonra gittikçe kötüleşmeye başladı. Eşim yenilerini tedarik edebilme olasılığı olan ilk yerde bunları sahibine geri vermeye niyetli olduğunu söyledi. Ertesi gün atların kuyruklarının içinde örülmüş altı tane mavi boncuk fark ettim. Sebebini araştırdığımda; bunun katırcı tarafından, onları kötülüklerden korumak için yapıldığını öğrendim. Biz katırcıyı atları yetersiz beslemekle suçladık. Ancak kötü güçleri yatıştırma düşüncesi atlara daha fazla arpa vermekten geçiyordu. Buna benzer başka bir örnek de İzmir yakınında, bazı Rum fayton sürücülerinde görmüştüm. İzmir'den yaklaşık 4 mil uzaklıktaki Bornova demiryolu istasyonunda bir faytoncu, umarsızca manevra yaparak lokomotifin önünden karşıya geçmeye çalışırken bir çift atının ölümüne yol açmıştı. Ertesi gün istasyondaki fayton atlarının tamamının boyunlarına bir dizi mavi bocuk takılmıştı.

Nazar inancı ve onun panzehiri olan nazar boncuğu tamamen cahillikle açıklanamaz ki, bunun oldukça komik bir örneğini hatırlıyorum. Bir gün üç yaşlarındaki küçük kız kardeşimle Atina'da yürüyordum. Kardeşim beyaz bir elbise ile siyah çoraplar giymişti. Daha güzel olsun diye beyaz pamuk başlığının üzerine siyah kurdeleyle bir fiyonk iğnelememi istedi. Üniversitenin yakınındaki sessiz bir sokakta tanımadığım Rum bir çiftle karşılaştık. Kardeşime bakıp birbirlerine bazı işaretler yaparak yanımızdan geçtiler, ama bir süre sonra dönüp geri geldiler. Centilmenliğin gereği, adam şapkasını çıkararak özür diledi ve duygularının titrettiği bir ses tonuyla, "Bu tatlı çocuğun annesi öldü mü?" diye sordu.

"Hayır" dedim.

"Babası?" dedi.

"Hayır" dedim.

"Kim öldü peki" dedi.

"Hiç kimse" dedim.

Susarak bir an bana dik dik baktı, sonra dili çözüldü ve kızgın bir şekilde sözlerini ardı ardına sıraladı. Ayağıyla beni dürterek siyah kurdeleyi çıkarıp eve gitmemi ve mavi bir kurdele takmamı istedi. Adamın eşi de masum bebeği kem gözlerin tehlikesine maruz bıraktığım için beni azarladı. İtiraf etmeliyim ki tanımadığım bu insanların çocuğa yönelik nazikçe hislerini belirgin bir şekilde yansıtan düşünceleri nedeniyle, suçlu kurdeleyi tek hamlede çıkarıp cebime koydum.

Asıl konum olan Türkiye'den uzaklaştım, bu yüzden geri dönmeliyim.

Mavi boncuk, hem kem gözden korunmaya hem de kişi şeytani güçlerin kurbanı olduğunda bunun sonuçlarından kurtulmaya da yardım eder. Bunun için insanların gelenek ve dini inançlarının gerektirdiği az ya da çok detaylı bir seremoni gerekir. Örneğin, biz Bornova'da yaşarken bebeğim bir keresinde kötü bir talihsizlik yaşamıştı. Evinde yaşadığımız Katolik ve Levanten yaşlı bayan, bu tedaviyi önerip uygulamıştı. Bebek, bu tür durumlar için önceden rahipler tarafından kutsanan yanık zeytin dallarından çıkan dumanla tütsülendi. Bebeği dizlerime yatırdım, hizmetçi Rum kız, *nargile* içmek isteyen birine getirdiği gibi, küçük pirinç bir mangal içinde yanan kömür getirdi. Evini bana kiraya veren *Kokana* Mariana, zeytin dallarını yanan kömürün üzerine attı. Mangal için için yanmaya başlayıp duman bebeği kapladığında yaşlı kadın, büyük bir zevkle mırıldanarak dua etti. Daha sonra tedavinin tam başarılı olduğunu söyledi. Bebek ertesi gün oldukça sağlıklıydı.

Müslümanların tedavi yöntemi bazen bundan bile daha basit olur. Her yerde yaygın olan nazar inanışının ötesinde bazen in-

san, ilginç batıl inançların bir parçasına da rastlayabilir. Yıllardır bu insanların arasında yaşayan biri bile sıradan bir yabancının gördüğü kadar bu türden inançları göremez. Başka yerde olduğu gibi Türkiye'de de leylek ve kırlangıç kutsaldır. Ama akbabaların da batıl bir korku aracı olarak kullanıldığını fark ettim. Adamlarımız bu kuşlara bulaşmaktan nefret ederdi. Yol kenarında ölmüş talihsiz deve, at ya da koyun leşleri üzerinde toplaşan bir akbaba sürüsüyle karşılaştığımızda adamlarımız mümkün olduğunca yolun dışından sessizce geçerlerdi. Sıska boyunları ve uzun bacaklarından kan damlayan bu korkunç yaratıklara göz ucuyla bakıp ürpertiyle geçerken avlarının üzerindeki akbabalardan itiraz çığlıkları yükselirdi.

1891'de birbirine çok zıt olan iki adam bizimle birlikteydi. Biri Bekir isimli dürüst ama kaba bir *Yörük*, diğeri zeki, şık ve üzerime titreyen bir Arnavut'tu. İzmir Fransız konsolosluğunda kavas olarak çalışan bu Arnavut, biraz Fransızca bilir ve çalıştığı ortamdan dolayı güngörmüş sayılırdı. Bir keresinde alçak tepecikler boyunca uzanan bir kervan yolunda ilerliyorduk. Kervanın en önünde *Çelebi*, benim birkaç adım önümde Ali, arkada ise Bekir vardı. Ali'nin silahını doğrultup ateşlediğini gördüğümde akbaba sürüsünden çığlıklar yükseldi ve uzaklara dağıldılar. Bekir tuhaf bir çığlık atarak dörtnala beni geçip Ali'nin yanına vardı, onun silahını kaptı ve heyecanlı bir ses tonuyla bir şeyler söyledi. Bu sırada diğerleri gülüyordu. Daha sonra Bekir bana dönerek, Ali'nin akbabalara ateş etmesini engellemem için yalvardı. Bunu niçin yaptığını anlamamıştım, ama Ali; "Bekir kötü adamlar öldüğünde onların ruhlarının bu kuşların içine girdiğine inanır. Bir akbaba yıllardır yaşıyorsa, ruh değişme şansı elde eder. Ancak eğer akbabalar zamanından önce öldürülürlerse zavallı ruhlar sonsuza dek kaybolurlar" diye açıkladı.

Bekir ciddiyetle dinledi ve daha sonra bana seslenerek "Ona söyle" dedi.

Ben de Ali'ye, atışını kekliklerle sınırlandırmasının daha iyi olacağını söyledim.

Bu cahil insanların, daha ziyade tenha ve az yerleşilmiş bazı bölgelerde sıkça rastlanan tuhaf abide ve yazılı kayalar hakkında batıl bir inanca sahip olmaları gayet doğaldır. Bu tür şeylerin ruhların koruması altında olduğuna inanmış olmalılar ki, yazılı kayalar hakkında bazı hikâyeler anlatırlar. Bu hikâyelerde; bir adamın bazı yazılı kayaların içinde saklı olan hazineleri almak için onları kırmayı denediğinde ya da yakınında gömülü olan defineyi bulmak için kazmaya başladığında yerin aniden sallandığını ve berbat bir ses duyup korkuyla oradan kaçtığı anlatılır. Adam, başına gelenleri size tam bir samimiyetle anlatacak. Kendi hesabıma, bebekliğinden beri hayalet ve peri masallarıyla büyümüş "kurnaz bir İskoç" olarak bu türden inanışların olmadığını söylemekten hoşlanmam.

Arkeologların genelde define aradıkları düşünülür. Onların tüm bu gizemli eski abide ve yerleri incelemek uğruna uğraşıp didinmelerini sağlayacak başka bir etken var mıdır? Köylüler, ne tarihi ne de kendilerinden önceki insanları hiç bilmez. Tabii ki onlar da sonradan bizim de bazılarını duyduğumuz ve birazcık aşina olduğumuz gelenekler ve hikâyelere sahipler. Ancak tarih ya da sıradan entelektüel bir bilgi konusunda iki yaşındaki Avrupalı bir bebek kadar cahildirler. Kendi durumlarını biraz iyileştirmek için herhangi bir teşebbüste bulunmak onların doğasına uygun değildir. Fakat karşılarına bir şansın çıkması her zaman muhtemeldir. Çalışarak para biriktirmek kafalarına pek yatmaz. Bu yüzden başka birinin biriktirip gömdüğü serveti bulma hülyasını kurmayı severler. Türk köylüleri kaderin hükmüne razı olup iyileşmek için çaba harcamadan, hastalıklara tahammül etmelerine rağmen aynı zamanda kader tarafından kendisine gönderilenleri teselli bulmak için kabul etmeye de hazırdır. Tıbbın gücüne olan inançları, karşılarına çıkan her sıradan yabancının verdiği basit bir ilacı alabilecek kadar derindir. Üstelik sadece

almakla kalmazlar, ilacın tadı ve kokusunun ne kadar iğrenç olduğunu önemsemeden hemen oracıkta içerler. Bu yüzden, yanında sarısabır ilacı ya da diğer bazı acı bileşimler taşıyıp onları köylülere vererek saygınlık kazanmak gezginler için iyi bir yoldur. Ayrıca gezgin, sık karşılaşılan al basması durumlarında bir doktor ateş mağduru kişiye sunabilsin diye yeterli miktarda sıtma ilacını da yanına almalıdır. Yıllardır ateşten muzdarip ve bizim için her şeyi yapmaya hazır olan yaşlı bir adam, üzerinde uygulanan en az dokuz ayrı sıtma tedavisi gördüm. Ama ateş vakaları dışında, tadı iğrenç olan herhangi bir madde daha iyidir. Hasta bundan zevk almış gibi görünür ve tadının kötülüğüne rağmen buna şükreder. Eğer ona ilaç verirseniz, hapı bir bütün olarak yutmayıp köyün geri kalanı ona hayranlık ve gıpta ile bakarken ilacın tam tadını alabilmek için yavaşça emer. Bazen insanlar guatr ya da göz hassasiyeti gibi hastalıklardan muzdarip olabilirler. Bu insanlar tedavi maksadıyla bize getirildiğinde onlar için hiçbir şey yapamazsak, bundan büyük bir üzüntü duyardık. Böyle durumlarda çay ve şeker gibi küçücük bir hediye onları bir anlık da olsa rahatlatırdı.

Yabancıların gücüne ve bilgeliğine olan inanç, bazen başka şekillerde de kendini gösterir. Bir, iki günlüğüne herhangi bir yerde konakladığımızda insanlar, prizmatik bir pusula, sekstant ya da fotoğraf makinesiyle yapılan gizemli operasyonları görme şansı elde ediyorlardı. Tıpkı kitaplarda yazılan esrarengiz hikâyelerdeki gibi genelde *Çelebi*'nin doğaüstü güç ve bilgiye sahip bir büyücü olduğu sonucuna varıyorlardı. Bir keresinde yanında çok sayıda köylüyle birlikte bize gelen bir adam, *Çelebi*'den birkaç günden beri kayıp olan eşinin nerede olduğunu söylemesini istedi. Çelebinin bunu yapamayacağını söylemesinin bir faydası olmadı ve sonuçta onlar sadece *Çelebi*'nin bu sıkıntıyı üstlenmek istemediğini düşünmüşlerdi. Onları memnun etmek en iyisi olurdu, bu nedenle *Çelebi*, bir daire içerisinde sessizce beklemelerini, büyük çocuklarının onların etrafında durmasını istedi. Bazıları merakla

ağızlarını açmıştı. Diğerleri de yanlışlıkla ağızlarından bir kelime kaçırmak korkusuyla dudaklarını sıkıca kapatmışlardı. Sonra *Çelebi* pusulasını bir taşın üzerine koyarak onlara kadının gittiği yönü gösterecek olan pusulanın ibresini takip etmelerini söyledi. Köy bir dağ silsilesinin güney tarafında yer alıyordu, bu yüzden ibre dağları gösteriyordu. Onlar kadının niçin geri dönmediğini sordular ve o da; "O yaralı", muhtemelen dönmemesinin sebebi de budur dedi. Çok tembel olanların dışındaki tüm refakatçiler tepeye doğru yürüyüşe geçtiler. Birkaç saat içerisinde kadınla birlikte geri döndüler. Gerçekten zavallı kadın kurtlar tarafından saldırıya uğrayıp hırpalanmıştı ve arayanlar da tam zamanında yetişip onu kurtarmışlardı.

Köylerde ***hanın*** yerini alan birer ***misafir odası*** vardır. Yolcular, para vermeksizin burada kalabildikleri gibi kendilerine ve atlarına yiyecek de temin edebilirler. Yine de çoğu yerde yolcuların bahşiş vermesi beklenir, verildiğinde de kabul edilir. *Bahşiş* talep edilmesi kural değil, istisnai bir durumdur, hatta bazı durumlarda bahşiş verme teklifi reddedilir. Misafirhane, bazı yerlerde tüm köye bazı yerlerde de köydeki zenginlere aittir. Yabancıya misafirperver davranmak İslam dininin bir gereğidir. Üstelik bu türden kamu misafirperverliği, beraberinde sebep olanlara beğeni ve övgü de kazandırır. Türkler evlerini misafirlere açmayı ve sağ elin verdiğini sol el bilmeyecek şekilde sadaka vermeyi severler.

Misafir odası, köyün koşullarına göre çeşitli ebat ve rahatlıkta olabilirdi. Sahibinin zenginlik ve görgüsüne bağlı olarak pek çok atı barındıracak bir ahırla birlikte kullanışlı bir evden tutun da yolcuların atları ve diğer yabancılarla paylaştıkları sadece çamurdan dört duvar ve bir çatıdan ibaret tek bir barınağa kadar çeşitlilik gösterirdi.

Konukların kullanımına tahsis edilmediği zamanlarda ***misafir odası***, tıpkı İngilizlerin halk evi ya da köy lokalleri gibi basit bir işlev görür, ama tabii ki 'bar' değildir. Burası köyün erkeklerinin sigara içmek ve konuşmak için toplandıkları yerdir. Fakat konu-

şulacak bir şey veya içilecek bir tütün olmadığı zamanlarda –ki genelde böyle olur– sadece vakit geçirmek için burada toplanılır. Türkler, hiçbir zaman iyi bir konuşmacı değildir; vakit geçirmek sanatında ise her zaman ustadırlar. Öyle ki, iyi bir aylak basit bir konuda bile uzun bir konuşma süresi harcar.

Seyahat esnasında eşimle birlikte evin sağladığı rahatlığı yaşayabilelim diye, çok fırtınalı havalar ve olağanüstü durumlar haricinde neredeyse her zaman kendi çadırımızda gecelerdik. Ancak bazen başka vesilelerle de olduğu gibi misafirhanede konaklamak düşüncesiyle yanımızda çadır olmadan da seyahat ederdik. Mayıs 1888'de yanımızda çadır olmaksızın yaklaşık iki haftalık kısa bir seyahat yapmıştık. Bir gece zemini toprak olan özel bir evde, geri kalan zamanlarda çok da konforlu olmayan misafirhanelerde kaldık. Bu misafirhanelerin en kötülerinden biri, daha sonra Osmanlı Demiryolu istasyonu olan Sarayköy'den atla yaklaşık iki günlük uzaklıkta, Menderes'in güney kıyısındaki tepelikler arasında bulunan ve Badınlar olarak bilinen bir köydeydi. Yoldan daha çok dağ sellerinin kuru yataklarına benzeyen oldukça engebeli patikalar üzerinde at binmekten dolayı bitkin düştüğümüz çok zor bir gün geçirdik. Misafirhane küçük bir avlunun içerisinde yıkık dökük kerpiç bir binaydı. Burası, karanlık ve kötü kokan bir ahır ile ufak bir verandaya açılan iki küçük karanlık ve havasız odadan oluşuyordu. Bir odanın sonunda, hizmetçilerimizin akşam yemeği hazırlıkları için derhal başına geçtikleri bir ocak vardı.

Kısa süre sonra köyün yaşlıları birer birer kendilerini göstermeye başladılar ve gittikçe bütün boş alanları doldurdular. Hizmetçilere yakın olanlar yemeğin pişmesini, ocağı göremeyenler ise galerinin diğer ucunda battaniye ve yorganlarımızın üzerine yaslanarak oturan beni ve kocamı izlediler. Çaprazdaki evin düz damında da gençlerden oluşan küçük bir grup toplanmış bizi izliyordu. Esnemek, iç çekmek ya da pozisyon değiştirmek gibi en cılız bir hareket bile keskin gözlü izleyiciler arasında bir dalga-

lanmaya sebep oluyordu. Bizim gördüğümüz tek kadın, avluda kocasının ardında atlar için sırtında bir çuval saman taşıyordu. Hırpani, perişan ve sefil görünümlü zavallı kadın samanı merdivenin dibine boşalttı. Daha sonra kirli ve yırtık elbiseler içindeki yaşlı ve kaba kocası, sırnaşık bir köpeğe seslenir gibi kadına *"Git"* dedi. Kocası merdiveni çıkıp galerideki diğer yaşlıların yanında yerini alırken kadın, boş çuvalı çapraz şekilde omzuna attı ve tek kelime etmeden gitti.

Akşam yemeğinden sonra bizim adamlarımız galerinin çaprazına ve bizim bulunduğumuz bölümün önüne birer halı astılar. Bu mahremiyet bahanesiyle uyumaya gittik. Şafak vakti yüzümün üstündeki örtünün usulca kaldırıldığını hissettim ve *"Maşallah"* fısıltısıyla uyandım. Bir kadın, uyuklayan hizmetçilerimizi rahatsız etmeden merakını gidermek için gizlice yanımıza kadar sokulmuştu. Kadın merakını giderip hızlıca çıkarken tökezledi. Dikkatsizliklerinin verdiği utançla uyanan adamlar, kadın kaçarken onu hırpaladılar.

Köyün hem içinde hem civarında bulunan kitabeleri görüp kopyalarını almak için bir gece daha Badınlar'da kaldık. Misafirhanenin perişan şartları ile kirli ve pejmürde insanlarına rağmen köy, bazı ticari faaliyetler gördüğüm birkaç köyden biriydi. Birkaç evde küçük dokuma tezgâhları fark ettim. Bu tezgâhlarda, kadınlar tarafından kaba ama oldukça hoş, etrafına kırmız şerit çekilmiş tülbentler dokunuyordu. Boyamacılık burada bir zanaattı, hatta elleri dirseklerine kadar mor renge bulanmış ve endişeli görünen bir boyacıyla ahbaplık ettik.

Boyacı benimle ilgilendi, bu nedenle bizim de bir parçası olduğumuz hikâyesini burada kaydedeceğim. Biz köye vardıktan sonra, sabah erkenden boyacı yanımıza gelerek, bizi kendisinin bildiği bir 'yazılı kayaya' götürmeyi teklif etti. Onun bahsettiği sütun şeklindeki bu kaya, Roma mil taşlarına benzediği için önemli olabilirdi. Taşın bulunduğu yer Menderes'in diğer tarafında, rotamızın dışında kalan bir alandı. Son yağmurlarda nehir

taştığı için geçit vermediğini biliyorduk. Bu yüzden rehberimiz dolambaçlı kıvrımlardan dar patikalardan geçerek aşamalı bir şekilde alçalan devasa kayalıklar arasında, yeşil ve ağaçlı kenarına sarı köpükler saçarak taşan nehrin bulunduğu vadiye bizi götürdü. Kayanın bir ucundan diğerine ağaç ve kilden oluşan uyduruk bir köprü uzanıyordu. Atlarımızın yularını tutarak teker teker karşıya geçerken köprü fena halde sallanıyordu.

Bir saat boyunca nehrin kenarından at sırtında giderek taşın bulunduğu afyon tarlasına vardık. Bize rehberlik eden boyacı birden bir noktaya yöneldi, ancak zavallı küçük adam tarlanın sahibini hesaba katmamıştı. Yerde yüzükoyun uzanan bir ince sütun şeklindeki taşı gören bir noktaya vardığımızda, tarlada çalışan iki kadın önümüze fırlayarak sütunun üzerine oturdular. Boyacı, oldukça saygılı bir şekilde fazla karşı çıkmadan kenara çekildi. Eşim ve ben dil döküp yalvardık ve boşu boşuna onlara rüşvet vermeyi denedik, sadece şiddet ve küfürle cevap aldık. Sonra arkamızda duran kavasımız öne atılarak anlayacakları dilden cevap verdi; silahının kabzasını gösterip tehdit ederek onları kaldırdı. Kadınlar, avlarından ayrılan akbabalar gibi çığlık attı. Yazıtta, sadece birkaç kelimeden oluşan bir yemin metni bulunuyordu. Bütün bir sabahı boşa geçirmiştik, ama bazen arkeologların şansı böyledir.

Değerli zamanımızdan daha fazla kaybetmek endişesiyle eşim, rehbere nehrin geçit vereceğinden emin olup olmadığını sordu. Yazıtı göstermek için söz veren ve ödül alma düşüncesiyle gözleri parlayan boyacı, on kişiden oluşan grubun ırmaktan geçme teşebbüsünden yalnızca kısa bir süre önce neşeyle konuştu. Eğer ırmaktan geçmeyi deneyeceksek hikâyeyi anlatmak için gruptan en azından birinin hayatta kalmasını istedi. Eğer biz istersek bunu deneyebileceğini söyledi. Kabul ettik ve bize çok yakın olan ırmağa doğru ilerlemeye başladık. Yükselen nehrin suları, alçak ve düz olan geçidin üzerinden bir değirmen oluğu gibi kabararak taşıyordu. İki öfkeli kadının bağırmasından korkup sinen küçük

rehberimiz, gürleyen suyun sesi karşısında korkmadı. Pantolonunu çıkarıp ayakkabılarını içine koydu ve omzuna çaprazlama astı. Sonra elinde kalın bir sopa tutan rehber, cesaretle akıntıya adımını attı. Biz ise, onun yavaş yavaş ilerleyişini endişeyle izleyerek ürperdik. Yolun üçte birini tamamlamışken durdu, sular göğsüne kadar yükselmişti, yüzünü bize döndü, olduğu yerde sıkı bir şekilde durarak bir elini havaya kaldırıp gelmemiz için bize işaret etti. Atlarımız suya girme konusunda oldukça isteksizdi, ama eşim kendi atını yürümesi için zorlayınca diğerleri de hemen onu takip etti. Ben, atımın selin baskısı karşısında zorlanacağını hissettiğimden kafasını nehrin üst akıntısına paralel şekilde tutmak zorunda olduğumu biliyordum. Suyun taşarak hızlı bir şekilde üst akıntıya yol açması insanın başını döndürüyordu. Her iki ayağımı atın boynuna koyarak eyere erişen suyun üzerinde tuttum. Küçük rehberimizin sağ salim nehrin karşısına geçtiğini ve bize bir şey söylemediğini gördüğümde memnun oldum.

Bir sonraki mola yerimiz, Sağırlar'dı. Burası önemli bir halı dokuma ticaretinin olduğu kırsal bir yerleşimdi. Dar bir avluyla çevrelenmiş misafirhane, sekiz, dokuz küçük, bir de büyük odadan ibaretti. Geniş oda, bahçeye doğru yönelen bir temel üzerinde inşa edilmişti. Odanın açık ucu dışarıda geniş bir verandaya açılıyordu. Verandanın üzerinde kalın bir asma ve avluda birkaç büyük ağaç bulunuyordu. Odanın dar ucunda beyaza boyanmış, her duvarda derin ve küçük pencereleri olan cami, namaz kılacaklar için yüzlerini dönecekleri kıbleyi gösteren bir işaret vardı. Geniş çardak toprak zeminin sadece küçük bir bölümü açıkta kalacak şekilde tamamen halıyla kaplanmıştı.

Çatı katındaki tüm diğer odaların avluya bakan küçük pencereleri alçaktı ve zevkimize oldukça yakındı. Bu yüzden adamları istedikleri odayı alma tercihlerinde serbest bırakarak güzel ve serin verandada oturduk.

Bu sırada kafasına kirli yeşil bir sarık sarmış, pejmürde kılıklı yaşlı bir adam sırtında büyük, ahşap bir su güğümüyle geldi. Ve-

randanın köşesine yerleştirilmiş geniş çömleklerden birinin içine suyu boşaltı. Ahşap güğümü diğerinin üstüne baş aşağı çevirdi. Gittikçe hava kararıyordu bu yüzden adam, tavandan sallanan lambayı yakmak için ilerledi. Bunu yaparken bize baktı ve ağırbaşlı bir şekilde *"Hoş geldin"* dedi. Sonra boş güğümü alarak dışarı çıktı.

Bir ya da iki dakika içinde dört beş adam daha gelip bizi selamladıktan sonra çardağın karşısına oturdular. Adamlar uykudan yeni uyanmış gibi görünüyorlardı. Bizimle arkadaşça selamlaşırken seslice esneyip kollarıyla geriniyor, oflayıp pufluyorlardı. *Ramazan* ayıydı ve endişesiz bir şekilde günün geç saatlerine kadar uyuyorlardı. Güneş battıktan kısa süre sonra yakındaki minareden ezan sesi duyuldu. Hepsi ayağa kalkarak köşedeki su güğümüne yöneldiler. Küçük bir tası güğüme daldırıp biraz su doldurarak abdest aldılar. Elbiselerinin uygun bir yerini havlu gibi kullanarak ellerini kuruttular. Sonra geri geldiler, yüzlerini kıbleye dönerek namaz kılmaya başladılar. Onlar namaz kılarken güzel görünümlü, iyi giyinişli ve onlardan daha genç bir adam aceleyle geldi. Adam dudaklarının arasında yeni yakılmış bir sigarayla içeri girdi. Sigarasını *Çelebi*'ye uzatarak içmesini işaret etti ve namaz kılanlara katıldı.

Namaz, sadece birkaç dakika sürdü. Tam bu sırada yeşil sarıklı adam, daha çok kahvaltılık olarak nitelenebilecek türden şeyleri akşam yemeği için getirdi. Yere bir yaygı serdi, bir tabureyi ters çevirerek içinde çok sayıda et ve sebze tabağı ile biraz ekmek olan siniyi üzerine koydu. Tepsinin üstündekiler bana yarım düzine aç adam için zayıf bir öğün gibi göründü. Buranın sahibi olduğu anlaşılan son gelen adam, bizi nazikçe birlikte yemeğe davet etti. Ancak yemeğimizi hazırlamak üzere olduğumuzu söyleyip daveti nazikçe reddettik.

Yemek yendi, diğerleri ellerini bir kere daha yıkarken yeşil sarıklı yaşlı adam, ortalığı toparlayıp süpürdü, sonra kahve, *çubuk* ve nargile getirdi. Hepimiz oturup oldukça dostane bir şekilde

sohbet ettik. Bunlardan bazıları kocamın önceki gelişini hatırlayıp oldukça içten davranmaya başladılar. İçlerinden yaşlı bir adam askerdi ve Kırım Savaşı'nda bulunmuştu.

Biz akşam yemeğini yerken birkaç adam daha içeri girdi. Böylece sayısı otuza yaklaşan adamın bulunduğu ortamda, sohbetin daha da canlanması gerekirken birden biri ölmüş gibi herkes sustu. Dışarıda, karanlık çökmüştü. İçerdeki tek lamba, Türklerin karanlık yüzlerine hafif bir aydınlık ve gözlerinde parıltı oluşturan titrek bir ışık veriyordu. Topluluğun içinde bulunan beyaz sarıklı, siyah cübbeli *imam*, sessizce nargilesinin kehribar ağızlığından kocaman bir nefes çekerken haşin, kibirli çehresi ve çukur gözleriyle bize doğru döndü.

Ramazan ayı boyunca güneşin doğuşu ve batışı arasındaki zaman aralığında bir şey yenilip içilmez. İnançlı Müslümanların dudakları arasından bir yudum su bile geçmez. Hatta yatıştırıcı tütün bile kesinlikle yasaklanmıştır. Bu durumda sinirli bir mizaca sahip Türklerin, daha da gergin olmaları beklenirken hiç de öyle değillerdi. Dahası burada yabancı ve kâfir bir çift davet edilmeksizin sakince onların arasına girip Müslüman camisine yerleşmişler, hatta akşam yemeklerini de burada yemişlerdi. Ve daha da sinir bozucu olanı, bu tuhaf yabancılardan birinin kadın olmasıydı. Titreyen gölgelerin altında etrafimdaki sabit bir çift gözden diğerine bakışlarımı kaydırırken bütün bunları düşünmeye başladım. Ne tuhaf bir durumdu.

Saat dokuz sularında yakındaki minareden yine ezan sesi duyuldu. Hizmet eden adam, bir kere daha elinde büyük bir halıyla çıkageldi. Türkler çubuklarını söndürdüler, tembel bir şekilde homurdanıp sızlanarak ayağa kalktılar ve abdest almak için dışarı çıktılar. *İmam*, grubun içindeki genç bir çocuğa, hemen avluya gidip Müslümanları namaza çağıran ezanı okumasını söyledi. Sonra imam, *caminin* ön tarafındaki seccadenin üzerinde yerini aldı. Herkes ayakta aynı yöne dönmüştü. *İmam* birkaç kelime söyledikten sonra cemaat, farklı bir dil ve ses tonuyla cevapladı.

Kısa süre içinde herkes mükemmel doğruluktaki ses ve hareketlerle imamı takip ediyordu.

Çok sayıda hareket ve diz çökme barındıran Müslümanların namazı, ibadet edenlerin üzerinde tıpkı bir dizi uykulu okul çocuğunun üzerinde jimnastiğin uyandırdığı etkiyi uyandırmış gibi görünüyordu. Yarım saat süren namazın sonunda herkes cırcır böceği gibi canlıydı; sohbet coşku ve neşeyle yeniden başladı.

Saat on sularında küçük odaların birine gidip uyumaya karar verdik. Ama onları dışarı çıkarma konusunda çekingendik. Her nasıl olduysa biz yorgunluk belirtileri gösterir göstermez ev sahibi bize iyi geceler diledi ve beraberindekilerle birlikte ayrıldı. Ev sahibi ayrılmadan önce son olarak odanın açık ucuna halıları asmaları için adamlarımıza yardım etti, sonra kendi kendimizle kaldık.

Türk köylerinin değinilmesi gereken ilginç yönlerinden bir diğeri de büyük kurt benzeri köpeklerin varlığıdır. Bu köpekler ev halkından çekinip onlara saldırmazken, tedbirsiz davranan yabancılar için daima bir tehlikedir. Boy bakımından İskoç çoban köpeği iriliğinde olan bu köpekler, genelde aşırı kalın kabarık tüylere sahiptir. Ancak kısa tüylü bir türü de vardır. Kabarık tüylü olan çeşidi güzel yaratıklardır ve her biri kar gibi beyaz ya da açık sarı renklidir. Bunlar köpek sahipleri için oldukça değerlidir; onlara zarar veren herhangi bir kişi, sahiplerini cidden gücendirmiş olur. Bana söylendiğine göre, köpeklerden birini öldüren kişi, bir adam öldürmüş kadar bedel ödeyebilir. Bu köpeklerin korkmuş gibi göründüğü tek şey taştır. O yüzden bunlarla başa çıkmak istiyorsanız elinizde taş ya da benzeri bir şey taşıyın ve onlara fırlatıyormuş gibi yapın. Eğer taşı onlara fırlattığınızda ıskalarsanız bu, başınıza kötü bir şey geleceğinin resmidir.

Bu köpeklerin, bizim çoban köpekleri gibi çobanlar tarafından eğitilmeleri gerekmez. Sanki sürüleri yabani hayvanlar ya da

hırsızlardan korumak için yaratılmışlardır. Bu nedenle yabancı olarak gördükleri herkesi şüpheyle karşılayıp pek hazzetmezler.

Bu köpeklerden biriyle yaşadığım, hiç de hoş olmayan bir macera hatırlıyorum. Bir köyün misafirhanesinde bir iki geceliğine kalıyorduk. Zemin katı ahır olarak kullanılan misafirhanenin üst katında birkaç oda vardı. Burası ahşaptan inşa edilmiş güzel bir evdi. Şans eseri yalnız başıma kaldığım bir sırada, Mavisakal'ın karısı gibi, diğer tarafta ne olup bittiğini görmek için çeşitli odaların kapılarını açmaya başladım. Bir evin damının, yamacın alt tarafında bulunan yandaki evin damına açıldığını gördüm ve etraf hakkında daha fazla bilgi sahibi olmak için bir adım daha attım. Eşiğe basar basmaz diğer köşenin ucunda kocaman kafası, parıldayan gözleri ve korkunç dişleriyle hırıldayan bir köpekle yüz yüze geldim. Ben daha kapıdan geri çekilemeden canavar gibi bir köpek dama sıçrayıp boğazıma atladı ve elbisemi kapıp paçavraya çevirdi. Ben çığlığı bastım. Allahtan bu sırada bizim katırcı benim için geri dönmüş ve evin merdivenine çıkmıştı. Benim feryadımı ve köpeğin endişe verici sesini duyup ne olup bittiğini tahmin etmişti. Yaratığı yere sermek için acele ederken yolda gevşek bir tahta parçasını eline geçirmeyi başarmıştı. Adı Hagob olan bu Ermeni, kesinlikle dürüstlüğün parlayan bir örneğiydi. Onun tam zamanında yetişerek bana yaptığı bu iyiliği asla unutamam. Korku ve dehşetten beti benzi atmıştı. Yaralandığımı düşünerek nazikçe beni kollarının arasına aldı. Küçük bile olsa yaram yoktu, sadece elbisem lime lime olmuş ve korkunç bir dehşete kapılmıştım. Normalde böyle durumlarda baygınlık geçirirdim; şans eseri burada bayılmamıştım. Olayın tamamı birkaç dakika içinde olup bitmişti. Köpeğin sahipleri olan birkaç kadın, Hagob'un hemen ardından damda göründüler. Acımı paylaşıp özür dileyen kadınlar, köpek tekrar gücünü toplayıp kendine gelirken onu oradan uzaklaştırdılar ve ertesi gün için beni evlerine davet ettiler. Davete uyup gittiğimde, 10-12 yaşlarında küçük tatlı bir kıza, ben orada bulunduğum süre içinde sakin tutması için köpeğin üzerine oturması söylendi.

Diğer bir defa üç köpek tarafından etrafım sarıldığında korkudan neredeyse ödüm patlıyordu. Bir gün erken bir saatte küçük fakat müreffeh bir kasabadan atla geçerken, cami ve ev duvarlarındaki beyaz mermer bloklar üzerinde hatta bahçelerdeki kerpiç duvarlar içinde bile çok sayıda yazıt görmüştük. Kasabanın ortasındaki tekkede, neredeyse tamamen yazılı kayalardan inşa edilen güzel bir çeşme vardı. Atlardan inip hizmetçiyi uzaktaki at ahırlarına gönderdik. *Çelebi* çeşmenin üzerindeki yazıları kopyalamak için durduğunda, ben de nelerin görülebileceğini anlamak için tekkenin etrafında dolaştım. Etrafta hiç kimse yoktu. Tekkenin köşesini dönünce büyük açık giriş kapısı gördüm ve içeriye bakmak istedim. Birden havlayıp hırlayan dişi bir köpek türedi. Ardından başka biri, sonra diğeri çıkageldi. Benden daha hızlı koştukları için kaçmak imkânsızdı. Revolverimi çıkarıp giriş kapısındaki duvarın kenarında siper aldım. Ben köpekleri revolverle tehdit ederken bir yandan da eşimin dikkatini çekmek için "Will" diye bağırıyordum. Köpeklere söylenebilecek en doğru kelime olan 'hoşt'u denedim, ancak bunun köpekler üzerinde hiçbir etkisi olmadı. Kocam da rüzgâr ters taraftan estiği için maalesef sesimi duyamadı. Bu yüzden hem sesimi eşime duyurabilmek hem de köpekleri korkutabilmek için tabancamı ateşlemeyi düşündüm. Ancak keskin soğuğun hüküm sürdüğü o gün, at sürerken ellerim soğuktan o kadar uyuşmuştu ki tetiği bile çekemiyordum. Ne yapmalıydım? Avlunun karşısındaki eve ümitsizce bir bakış attım. Evin balkonunda kollarını birbirine kavuşturmuş sakince bir şeyler tasarlayarak bana ve köpeklere bakan bir kadın gördüm.

Büyük bir kızgınlık ve kötü bir Türkçeyle – kelimelerimi seçerken çok heyecanlandım – ona bağırdım: "Ya köpeklerini çağır ya da onları öldüreceğim". Kadın, ya bu tehdidin ne kadar boş olduğunu biliyordu ya da müdahale etmek için uygun zamanı kolluyordu. Her nasıl olduysa kayanın dibindeki köpeğin yanına geldi ve onu içeri sürükledi. Beni de nazik bir şekilde evine davet etti, ancak bu daveti kabul etmedim.

Bir keresinde İzmir civarında bulunduğumuz sırada, eşim bir kangal köpeği yavrusunu bebeğe hediye olarak eve getirmişti. Biz onu aldığımızda henüz birkaç aylıktı. Birkaç ay içerisinde enik, iki yaşın üzerinde olan bebekten daha fazla büyüdü. Kar gibi beyaz tüyleri, siyah göz ve burnuyla çok güzel görünmesine rağmen saldırgan bir eğilim göstermeye başlamıştı. Bir gün kemik yalarken bebek onun yakınından geçti. Köpek dönüp onun bacağını ısırıverdi. Bebeği çekip köpeğe vurdum. Onu iki saat boyunca dövdüm, kemiğini kıstım, kulübesine kapattım. Bu onu ilk dövüşümdü. Zamanla bana daha da düşkün oldu benim basit emirlerime dahi uydu, evden birini asla ısırma teşebbüssünde bulunmadı. Ne var ki büyüdükçe çevre için tehlikeli olmaya başladı. Eve fırından ekmek getiren genç Rum için pusu kurup beklemeye alışmıştı. Ayakkabılarını çorapsız giyen, çıplak bacaklı bu genç Rum, köpek için dayanılmaz bir tahrik unsuru sunuyordu. Sonunda hiçbir yabancı, ev sahiplerinden herhangi birisinin refakati olmadan giriş kapısından geçemez oldu. Biz ayrıldığımızda ev sahibemiz *Kokona* Mariana, *'Yörük'* diye çağırdığımız köpeği aldı. Ancak köpek, yandaki kiracıya saldırıp hayatını tehlikeye soktuğunda, istemeyerek hayvanı göndermek zorunda kaldı. Kadın ona düşkündü ve onu evini koruması için büyütmüştü. *Yörük*, kadınlayken adeta munis bir kuzu gibiydi.

III. Bölüm

Mezarlık

Her köyün bitişiğinde yer alan mezarlık, genelde köyün kendisinden daha büyük bir alan kaplar. Hıristiyan mezarlıklarının etrafı daima yüksek bir taş duvarla çevrilidir. Bu durum kasabaların yakınındaki Türk mezarlıklarında da görülür. Fakat daha alçak olan bu duvarlar, genelde taş ve kerpiçten yapıldıklarından sıklıkla yıkık durumdadırlar. Köy mezarlıklarının etrafıysa genelde çevrilmemiştir. Yeni mezarlar eskilerin etrafına yapıldığından mezarlık herhangi bir tarafa doğru yayılabilir ve bazen neredeyse evlerin kapısına kadar uzanabilir. Bazı yerlerde de köyden biraz uzaktadır.

Bir Türk mezarlığının etrafı çevrildiğinde giriş için ne bir kapı ne de bir boşluk bırakılır. Mumya şeklinde keten ya da pamuktan bir kefenle sarılan cenazeler, tabutsuz olarak duvarın üstünden atlamak suretiyle diğer tarafta yer alan bir basamağa basılarak mezarlığa taşınır. Girişin dışında, gömme işlemleri sırasında cenazenin üzerinde bekletildiği musalla adı verilen büyük düz bir taş vardır. Mezar fazla derin değildir, fakat mezarın yerin üstündeki kısmına yüksekçe toprak yığılır ve bu toprağın etrafı tepeler ile dere yataklarından toplanmış kaba taşlarla çevrilir. Kasabaların yakınında ve daha gelişmiş yerlerdeki mezarlıklara başka bir yerde nadiren yetişir gibi görünen, koyu renkli ve görkemli servi ağaçları dikilmiştir. Bu ağaçlar, mezarlıkların en tenha köşelerine

bile tatlı ve görkemli bir güzellik verir. Burada erkeklerin mezarları, ince mezar taşlarıyla ayırt edilir. Bunlar, kavuk ya da erkeklerin hayattayken uğraştıkları meslekleri gösteren kılıç ve çekiç gibi daha belirgin bazı sembollerle süslenir. Kadın ve kızların mezar taşları ise düzdür ve basit oymalarla süslenmiştir. Genç kızların mezarlarında kırık dallı bir zambak ya da solgun bir çiçek motifi çok yaygındır.

Fakat köylerdeki mezarlıklarda bunların hiçbiri bulunmaz. Bu mezarlıklarda, yalnız, ihmal edilmiş ve köyün çabucak unutulan ölüleri yatar. Birbirinden ayırt edilmeyen mezarların herhangi bir yönde toplandığı; baş ve ayaklarının yakındaki tepeden getirilen kaya parçalarıyla işaretlendiği görülür. Şiddetli yağmurların gevşek bir şekilde örtülen toprağı ile kaya parçalarını sağa sola dağıttığı, hiç kimsenin bilmediği ve ilgilenmediği bu mezarlar zamanla tamamen düzleşir.

Ölüm ve defin arasında çok az zaman farkı vardır. Tüm sıcak ülkelerde bunun bir gelenek olduğunu düşünüyorum. Ancak Türklerin ürkütücü bir hızla ölülerinden kurtulmak istiyorlar gibi göründüklerini de söyleyebilirim. 1891 yılında yaptığımız son seyahat sırasında böyle bir olayın vuku bulduğunu hatırlıyorum. Kilikya'ya giden yolun üzerindeydik ve Kapadokya'ya doğru ilerliyorduk. Bu yolun bir kısmı dar bir dere içerisinde akan suyun kenarından geçiyordu. Bu dere yatağının ağız kısmı yakınında Ulukışla adında bir köy vardı. Burada askerler tarafından kullanılan, Selçuklulardan kalma muhteşem bir menzil binası bulunuyordu. Burası Arap tarihçiler tarafından 'Roma krallarının kampı' olarak adlandırılır. Öğleden sonra iki civarında buraya vardık, her ikimizin de ateşi çıktığından keyifsizdik. Bu yüzden gece burada kamp kurmaya karar verdik. İnsanlar yaylada olduğundan köy neredeyse terk edilmişti. Köyde sadece birkaç kadın ve bir gün evvel, kendilerine ait bazı işleri yapmak üzere geçici olarak köye geri gelen iki adam bulduk. Köyde kalan kadınlar, tarlalarda çalışmak için oldukça yaşlıydılar. Adamlarımız çadırı

kurup akşam yemeği hazırlıklarını yaparken köydeki iki adam, bizi bir eve alarak ağırlamak için ellerinden geleni yaptılar. Altımıza serilen halıya hayran kaldık. Bu sırada adamlardan biri kendi evine giderek hanımı tarafından dokunmuş birkaç çeşit yeni halı getirdi. Biz bu halıları satın almaya çalışırken yayladan genç bir adam aceleyle koşarak geldi. Ev sahibimizin bir erkek akrabasının güneş çarpmasından öldüğünü söyledi. Ev sahibimiz haberi sükûnetle karşıladı. Ulağa birkaç soru sordu ve birkaç dakika için bizden izin istedi. Çünkü ölen akrabasını evine getirmek için yaylaya gitmeliydi.

Ulağın varışından birkaç dakika sonra iki üç adam göründü ve çeşitli hazırlıklara başladılar. Kazma ve kürekleri yüklenen adamlardan ikisi, mezar kazmak için aceleyle yakındaki mezarlığa gittiler. Diğer ikisi büyük bir demir kazanda suyu kaynatmak için evin kapısında kuru yapraklar, ot ve odunlardan ateş yakarak üzerine sacayağını yerleştirdiler. Kısa süre sonra uzaktaki vadiden yankılanarak aşağı inen bir ağıt sesi işittik. Ağıt, esintinin gücüne bağlı olarak alçalıp yükseliyordu. Bakmak için ayazlığa (hayat) çıktığımda, kıvrımların yavaşlattığı yolda, başını üzerinde cenazenin bağlı bulunduğu atın çektiği uzun ve dağınık bir kafile gördüm. Kadın, erkek ve çocuklardan oluşan üç-dört yüz kadar insan, acı çığlıklarla ağıt yakıp elleriyle bağırlarını ve dizlerini dövüyorlardı.

Kafile yakına geldiğinde ev sahibimizin atın başını tutarak yürüdüğünü gördüm. Yanımıza ulaştıklarında biz de cenazenin arkasında sessizce onlara katıldık. Yakında olanlar bizim için yer açtılar ve hiç kimse bizim cenaze törenine katılmamıza karşı çıkmadı.

At, küçük bir avluya yöneldi ve avlunun alabildiği kadar bir kalabalık izdiham içinde onu takip etti. Öncelik hanımlara verildi. Ardından cenaze buradan alınarak kendi evinin ayazlığına taşındı. Cenazenin etrafı ailesi ve ayazlığın alabildiği kadar kadın tarafından sarıldı. Geriye kalanların bir kısmı dar merdivende

toplaşmışken ben diğerleriyle birlikte aşağıdaki bahçede kaldım. Bu sırada acı çığlıklar ve ağıtlar, iki kat daha artarak yeniden başladı. Bazı kadınların kucaklarında veya sırtlarında bebekleri vardı. Korkan bebekler, yürek parçalayıcı bir şekilde ağlıyorlardı. Bunun hemen ardından biz içeri girdiğimiz sırada, iki adam basit tahtadan yapılmış dört ayaklı teneşir denen bir masayla göründüler. Teneşir tahtasının başucuna yastık yerine büyük bir sarıçiçek demeti konmuştu. Sonra cenaze taşınarak teneşire kondu. Teneşiri getiren adamlar dışarı çıkıp omuzlarındaki sırıklara asılı sıcak su kazanıyla çabucak geri döndüler. Oldukça yaşlı iki üç adam, *kaftanlarını* çıkarıp kollarını sıvadılar, bir çuvalın içinden aldıkları kocaman banyo havlularıyla kendilerini sararak defin işlemleri için hazırlandılar.

Ölen kişi, 35-36 yaşlarında uzun ve iri yapılı bir adamdı. Gözleri ve ağzı kapalı olan adamın, yüzü güneş yanığına rağmen balmumuna benziyordu. Gassaller onu hareket ettirdikçe kolları hâlâ bükülü olan adamın kafası, bir taraftan diğeri tarafa düşüyordu. Onlar mevtanın sarığını çıkarıp annesine uzattığında, kadın yüzünü sarığa gömüp ağladı. Sonra adamın kuşağını çıkarıp eşine uzattılar. O da yüksek sesle ağlayıp tutkuyla kuşağı öptü. Bu, oldukça acınası bir manzara olmasına rağmen zavallı kadınların acı çığlıklarına iştirak etme eğiliminde değildim. Ceket ve gömleğini çıkarmadan önce cenazenin üzerine büyük bir çarşaf gerdiler. Ardından eşi gelip onun başını yıkadı. Kadın öyle bir şefkatle yıkıyordu ki bu esnada gözyaşları adamın yüzüne düşüyordu. Bolca sabun ve su kullanılarak vücudun tamamı yıkandıktan sonra cenazenin bedeni yaşlı bir adam tarafından uzun beyaz pamuklu bir bez olan kefenle dikkatli bir şekilde sarıldı. Çoğu zaman yakınımızda olan Ali, bu esnada kadınların burada bulunmasını onaylamadığını yüksek sesle ifade etti. Bunun doğru olmadığını ve Arnavutların cenaze töreninde böyle bir şeye müsaade edilmediğini söyledi. Buradaki insanlar Türkmen'di ve onların gelenekleri diğer Müslümanlarınkinden farklıydı. Kadın-

lar örtülü olmadıkları gibi erkeklerle bir arada oldukça özgür bir şekilde bulunabiliyorlardı. Cenaze yıkanırken bir adam benim yakınımda bulunan bazı kadınların yanına gelerek sessizce olup bitenleri izledi ve onlara avluyu terk etmelerini söyledi. Adama, "Ben de gitmeli miyim?" diye sordum; ama o, "Hayır, hayır!" dedi. Daha sonra kadınlara neden dışarı çıkarıldıklarını sordum. Kadınlar da kendilerinin ağlamadığını ve burada ağlamayan hiç kimsenin istenmediğini ifade ettiler. Onlara, kendimin de ağlamadığını söyledim. Karşılık olarak, benim durumumun farklı olduğunu, çünkü benim bir yabancı olarak sadece izlemek için orada bulunduğumu söylediler. Onların neden ağlamadığını sordum. Onlar da bunun özel bir nedeni olmadığını sadece ağlama hissine kapılmadıklarını belirtiler.

Cenazeyi mumya gibi iyice sararak ahşap bir tabutun içine koydular. Tabutun üzerine güzel bir kilim ile ölen adama ait göğsünde ve kuşağında altın işlemeler olan solgun mavi *kaftanı* serdiler. İki adam tabutu dışarıya taşırken diğerleri de onları takip etti. Bu defa ağıt yakan kadınlar arkada kaldılar. Onlardan birkaçı kendilerini kaybetmişçesine davranıyordu. Tabut, mezarlığın dışında bulunan bir taşın üzerine kondu. Adamlar tabutun arkasında iki sıra halinde dizildi. Genç bir dervişin yönettiği ve benim ilk defa izlediğim dini bir tören yapıldı. Biraz uzakta hâlâ ağıt yakan kadın ve çocukların oluşturduğu bir topluluk duruyordu. Cenaze mezarlığın içine alındığında – adamın annesi ve eşi dışında hiçbir kadın mezarlığa girmedi bütün erkekler mezarlığın içine girdiler. Cenaze mezara konduğunda ölen adamın ağlayan babası, ilk toprağı elleriyle serpti. Sonra mezar toprakla doldurulup zeminin üstünde bir yığın oluştuğunda elleriyle toprağı okşayıp düzeltti. Herkes çömeldi, bir adam mezarın baş tarafında diğeri de ayakucunda durdu. Avuçlarını açan adamlar, ellerini dizlerinin üzerine çapraz şekilde koydular. Köyün başı olan adam, bir iki dakika süren, benim dua olduğunu sandığım bazı şeyler okudu. Sonra hepsi ellerini havaya kaldırdılar. Ali,

bunun tıpkı Rumların yaptığı haç işareti gibi okuma işareti olduğunu söyledi. Sonunda bir adam mezarın üzerine bakır bir ibrikten su döktü ve herkes mezarlıktan ayrıldı.

Defin işlemini görmek için duvarın yakınına gitmiştim. Gömme işlemi sırasında, bir kişinin ölen adamın yaşlı annesinin ellerini tutup onu uzak bir köşeye götürerek küçük torunlarının ortasına oturttuğunu fark ettim. Fakat adamın eşi tören boyunca mezarın yanında çömelmiş halde durdu. Fasılalarla çığlık atıp alnını sert zemine vurarak dövündü.

Ulağın varışından gömme işleminin bitişine kadar bütün her şey yaklaşık iki saat sürdü. Cenaze yemeği pişirilip yendikten sonra çoğu insan *yayla*ya geri döndü. Ertesi sabah ölen adamın babası bizi görmek için geldiğinde oldukça canlı ve neşeli görünüyordu. Eğer civardaki antik yerlerde yazılı ya da oymalı bir kaya varsa Türkler, bunları mezar taşı olarak kullanmayı severler. Bu nedenle mezarlıklar, antika meraklıları için iyi bir yazılı kaya arama sahasıdır. Hıristiyanlar da tıpkı Müslümanlar gibi mezar, kilise ve evlerinin inşasında bu antik taşları kullanırlar. Eski bir uygarlığın kalıntılarına az çok saygı duyan Rumlar, her zaman onları korumaya çalışırlar. Türk köylülerse, tam aksine insan şeklinde herhangi bir heykel bulduklarında güzel bile olsa onu tahrip etmeye odaklıdırlar. Bununla birlikte, batıl bir yazı korkusuna sahiptirler. Bu nedenle eğer içinde bir hazine olma ihtimali yoksa kolay kolay 'yazılı bir kaya'yı tahrip etmezler. Elbette okuyamadıkları bu yazılar, köylüler için gizemli bir ilgi kaynağıdır. Ayrıca, üstünde yazı olan herhangi bir kâğıt parçasını bile bazı kutsal sözleri yok etme korkusuyla tahrip etmezler. Bir keresinde bazı Türk kadınlarını ziyaret ettiğimde beni eğlendirmek için gösterdikleri ıvır zıvırlarının ve diğer değerli hoş eşyalarının içinden ipek ve yazmayla defalarca sardıkları bir kutunun içinde sakladıkları bir Rus gazetesinin yırtık bir parçası da çıktı. Benden okumamın mümkün olmadığı, herhangi bir kutsal sözcük olup olmadığını merak ettikleri bu yırtık gazete parçasını okumamı

istediler. Bunun olanaksız olduğunu düşündüğümden tabii ki bilmediğimi söyledim. Onlar da bu yırtık gazete parçasını tekrar ipeğin içerisine dikkatlice sararak kaldırdılar.

Bu insanlar mezarlıklarındaki kayalar üzerinde inceleme yapmamıza hiç itiraz etmeyecek gibi görünüyorlardı. Bilakis eşim onlarla ahbaplık geliştirip mezarlığa girdiğinde, onun ne istediğini bildiklerinden samimiyetle çalışmaya katıldılar. Devrilen mezar taşlarının üzerindeki yazıların görünebilmesi için onları ters çevirmeye koyuldular. Böyle durumlarda eşim genellikle yazılı kayaları ***kitabına*** almak için kopyalarken, köylüler büyük bir ilgiyle onu izliyorlardı. Başka zaman, yerinden oynayan taşları yerine yerleştirmek için çalıştıklarını hiç görmedim.

Bir keresinde bu yazıtları görmek için tek başıma mezarlığa gittiğimde yarım düzine kadar genç erkek duvarın arkasında toplanıp bana taş fırlattılar. Kamçımla onlara doğru koştum, ancak ben yetişmeden kaçtılar. Bana bu şekilde iki üç defa saldırmalarına rağmen benim misilleme yapmamam onların cesaretini arttırdı. Köye doğru yola koyuldum ve yolda karşılaştığım bazı adamlara onları şikâyet ettim. Bu konuda beni destekleyen köylüler gizlice yaklaşıp saldırganları yakaladılar ve bir güzel dövdüler. Ben de bundan büyük bir memnuniyet duydum.

IV. Bölüm

Kadınlar ve Çocuklar

Türk toplumunda kadınların dışlanmasıyla ilgili olarak hatırı sayılır ölçüde geleneksel baskılar vardır. Bir köye girdiğinizde kadınları ortalıkta göremezsiniz. Eğer bir kadınla karşılaşırsanız onun başını ve yüzünü bir örtüyle tamamen gizlediğini görürüsünüz. Bu durum, oldukça genç olan kızlar için de geçerlidir. Yaklaşık iki saatlik mesafedeki başka bir köyde ise kadınların hiç biri kapalı değildir. Kamp ateşinin etrafında erkeklerle yan yana oturup sizinle sohbet edebilirler. Ondan sonraki diğer bir köye vardığınızda, yine erkek ve kadınları bir arada göremezsiniz. Ancak yetişkin kadınlar, sadece yüzlerini gizleme numarası yaparlarken genç kızlar hiçbir şey yapmazlar.

Yabancılara karşı kapalı olmanın gelenek olduğu bölgelerde, kadınların bu tavrı bazen aşırı komik olabiliyor. Eğer siz bir erkekseniz ve yol boyunca birkaç kadınla karşılaşırsanız kadınların derhal durup arkalarını döndüğünü ve siz geçene kadar beklediğini görürsünüz. Hatta burada bir duvar ya da çit varsa yüzlerini onlara dönerek beklerler. Eğer yoksa tozlu yolda bir sıra halinde size arkalarını dönerek otururlar. Geçmeleri için ne kadar nezaket gösterseniz de onları kımıldatıp size zayıf bir bakış atmalarını bile sağlayamazsınız.

Bununla birlikte bazen dışlanmış cinsiyetin üyelerinin davranışlarında bazı ustaca hareketler görünür. Bir defasında bir

iki günlüğüne kaldığım köy misafirhanesinden beni çağırmaya gelen kadın ve kızlar tarafından oldukça eğlendirildim. Bu köyde örtü olarak *yaşmak* kullanılıyordu. Ancak beş altı kişiden oluşan ziyaretçilerim, tek başıma olduğum bir sırada içeri girdikleri zaman örtülerini kaldırdılar. Soğuk bir gündü ve odada ateş yanıyordu. Şöminenin her iki tarafında birer oturak vardı. Bunların birinde ayaklarımı üst üste atarak oturmuştum. Kadınların en yaşlı olanı benim yanımdaki oturakta bağdaş kurmuştu. Diğerleri de bağdaş kurarak yere oturmuşlardı. Çok geçmeden eşimle seyahat eden 19-20 yaşlarında genç bir İngiliz içeri girdi ve şöminenin diğer tarafındaki oturağa oturdu. Kadınlar peçelerini örtmediler; belki de onun geldiğini fark edemediler. İngiliz genç, onları sessizce izlerken onlar benimle gülüşerek konuşmaya devam ettiler. Yaklaşık 10 dakika sonra eşim geri döndü, tıpkı İngiliz arkadaşı gibi ziyaretçilerimin varlığından habersizdi ve doğrudan odaya girdi. Eşim içeri girdiği anda, kadınlar peçeleri yüzlerine çektiler ve bana hemen ayrılmak istediklerini söylediler. Onların kendi evlerine ulaşmaları için sadece yandaki evin damına bir adım atmaları yeterliydi. Bu yüzden uğurlanmalarına gerek yoktu. Kadınlar gittiğinde İngiliz genç, bana kendisinin yanında onların peçelerini neden örtmediklerini sordu. Ben de bilmediğimi söyledim.

Karşı cinsin gözlerinde kendi cazibesinin değerini görmüş bir İngiliz okul çocuğunun karakteristik memnuniyetiyle "Peki" dedi. Ardından bayan hayranlarını aşağılayan bir tavırla "Biliyorum, onlar yüzlerini görmemi istediler! Ne var ki onlara birazcık bile hayranlığımın olmadığından eminim" dedi.

Ertesi gün iade-i ziyarette bulundum ve yaşlı bayana kadınların iki erkeğe farklı davranmalarının sebebini sordum. Yaşlı kadın, "Bu, Müslüman kadınlar için bir gelenektir", "Kadınlar, erkeklerin yanında yüzlerini kapatırlar. Bu yüzdendir ki; *Çelebi* içeri girdiğinde yüzümüzü kapattık. Diğerine gelince, onun önemi yoktu, çünkü sakalı yoktu".

Türkiye'de bir tür kadın hakları varmış gibi görünmesine rağmen bunun ne olduğu tam olarak bilinmiyor. Kadınlar, kendi alanlarının sahibidirler. Ev halkını ve çocukları yönetirler; eşlerini haremden dışarıda tutmak istedikleri zaman da kapıya içeride misafir olduğunu gösteren bir çift ayakkabı bırakırlar. Bu, erkeklerin içeri girişini engellemek için yeterli bir işarettir. Annelere, çocukları tarafından büyük bir saygı ve itaatle davranılır. Çocuklar büyüdüklerinde kendi görevlerinin farkına varıp daha da büyük bir saygı gösterirler. Yetişkin erkek çocuklar, evlendiklerinde bile, annelerinin olduğu bir ortamda izin almaksızın oturmazlar. Bu ataerkil sistemin nasıl bu kadar baskın olabildiğini bilmiyorum. Ancak varlıklı insanlar arasında evli oğlanların ebeveynleri ya da dul anneleriyle birlikte yaşamaları çok normal bir durumdur. Fakirler için bu konudaki durumun nasıl olduğunu söyleyemem. Bu gibi durumlarda anneler, evdeki tüm işlerin patronudur. Bir evde birden fazla gelin varsa bunların her biri evin içerisinde kendi odasına sahiptir. Hatta bazı durumlarda kaynana konumundaki kadının hizmetçilerinin ve cariyelerinin de odaları vardır. Kaynananın bütün gelinlerini sert bir şekilde yönetmesi genel bir kuraldır.

Eğer kaynana dul ise bu hâkimiyet en üst düzeydedir, hiç kimse onun sözüne itiraz edemez. Hele ki bu dul kaynana zenginse ki bu çok rastlanan bir haldir. Böyle durumlarda köyün en özgür insanı olan dul kadını, nüfuzunun uzandığı alanın tek hâkimi olarak düşünmek lazımdır. Kaynanalar, İspanyolların söylediği "aynı tornadan çıkmış" deyimini hiç de hak etmezler. Bazıları yerel zorbalığın kötü bir türünü sergilerken, diğerleri uyumlu ve iyi huyludur. Oryantal yaşamın bütün lüksleriyle sarılı ev mahremiyetinin korumasında hiçbir zorluk görmeden Avrupalı kadınların yaptığı gibi iyi görünümlerini korurlar. Bir öküz gibi çalışıp kötü beslenen fakir köylü kadınlar, bitip tükenmeyen yorgunluk ve yoksunluğun tüm zorluklarını yaşadıklarından zamanından önce yaşlanıp çirkinleşirler. Kaynana genellikle genç

kadınlarla kıyaslandığında daha iyi görünür. Her ne kadar kendi çekiciliğini erkeklere sergileyemezse de –ki bunu yapabilir ve bazen de yapar– kendi hemcinslerinin hayran ve kıskanç bakışını çekmekten haz alır. Bu yüzden kıyafeti ile görünümüne çok zaman ve dikkat harcar. Öte yandan çoğu kadın belli bir yaştan sonra kendi görünümü ve kıyafetini umursamayarak sadece huzuru ve iyi yaşamayı dikkate alır. Bu durumda genellikle oldukça kilo alan bu tip Türk kadınları, etkileyici bir görünüme sahip olurlar.

Türkler genç yaşta evleniyormuş gibi görünürler ve yaşlı bekâr erkekler ile kadınların yokluğu dikkati çeker. Şimdiye kadar hiç evlenmeden yaşlanmış birine rastladığımı hatırlamıyorum. İslam inancının bir erkeğe dört kadınla evlenme hakkını verdiğini biliyorum, ancak çokeşlilik sıradan insanlar arasında yaygın değildir. Hele fakir insanlar arasında hemen hemen hiç görülmez. Genişçe bir evin içinde her kadının kendine ait özel bir dairesinin olması bir gelenek olduğu için sadece zengin insanlar bunu karşılayabilir. Bir erkek dört kadına eşit şekilde bakmak ve davranmak istese bile bunu her zaman başaramaz. İki eşli bir adamın evini birkaç defa ziyaret etmeme rağmen burada iki ayrı ailenin var olduğuna kanaat getiremedim.

Bu ülkede, Türk kadınlarının kocalarının sefil birer kölesi olduğu ve gerçek hayatta Türk erkeklerinin eşlerinin bir çeşit katili olduğu oldukça yaygın bir inanıştır. Bana öyle geliyor ki bu durum, yabancıların varsaydıkları gibi yaygın değildir. Hukuken Müslüman kadınların kocalarının bir malı ya da kölesi olduğu doğrudur ve bu durum onlara iyi bir şeymiş gibi görünür. Bildiğim kadarıyla yakın zamana kadar İngiliz kadınları da kanun nazarında aynı pozisyondaydılar. Ancak insan doğası bütün dünyada aynıdır. Sıradan bir Türk koca, İngiliz kocalarına göre yasaların kendisine sağladığı, karısına eziyet etmek hakkına daha az sıklıkta başvuruyor gibi görünüyor. İngiltere'de alt sınıftakiler arasında bir erkeğin karısına karşı yaptığı zulüm, Türkiye'dekin-

den yüz kat daha fazladır. Türkiye'deki tüm seyahatim boyunca bir kere, ama sadece bir kere böyle bir durum gördüm.

Bir köyün yakınındaki derin ve dar bir vadinin tepesinde tek gece kalmak için kamp kurmuştuk. Bu vadi öyle dar ve derindi ki, birisi karşıya bir taş fırlatsa bu taşın karşıya ulaşması için epeyi zaman gerekirdi. Köy evleri, vadinin her iki tarafını tabandan zirveye kadar kaplamıştı. Biz öğleden sonra geç vakitte köye vardığımızdan hemen işe başladık ve her zaman olduğu gibi bizi izlemeye gelen birkaç meraklı insan dışında bir şey göremedik. Zaten kocam hasta olduğundan biz de onları teşvik edecek bir şey yapmadık. İşe başlamak için hazırlanıyorduk. Günlük güneşlik bir gündü, adamlarımız eşyalarımızı toplarken ve eşim yöreyle ilgili notlarını alırken ben etrafı dolaştım. Vadinin karşı tarafında çınlayan keskin bir çığlık dikkatimi çekti. Karşıya baktığımızda, köylü kıyafeti içerisinde bağıran ve şiddetli el-kol hareketlerinden oldukça kötü huylu biri olduğu açıkça belli olan orta yaşlı bir adam gördüm. Beraberinde sırtlarında çapa taşıyan dört beş kadın vardı. Tarlaya çalışmaya gittiklerini düşünüyorum. Adam durdu ve dik yolun ucuna döndü, kadınlar da durup döndüler. Sinirli bir kişinin adama birkaç adım ötede başka bir kadını işaret ettiğini gördüm. Kadının eve gitmesini söylediğini anladım. Yolun epey aşağısında altını ıslattığından oldukça zor yürüyebilen bir çocuk kadına yetişmek için küçük adımlarıyla elinden geleni yapıyordu.

Gürleyen adam; hâlâ duran kadına el kol hareketleri yapıyordu. Ancak bu sırada adam arkasına döndü, kadın yavaşça onun arkasından yürüdü. Bu hareket üç dört defa tekrarlanınca adamın sinirleri boşandı ve kadına doğru koştu. Her iki eliyle zaten küçük olan kadını kolayca havaya kaldırdı ve tüm gücüyle duvara doğru fırlattı. Kadın başlangıçta bir elbise yığını gibi dertop olup kımıldamadan duruyordu. Daha sonra sesi bana gelecek kadar yüksek sesle ağlamaya başladı. Bu sırada bebek kadına ancak yetiştiğinde kadın, acı ve dehşetli bir çığlık içinde sesini yükselti.

Adamın yanındaki dört beş kadının hepsi yerden birer taş alarak adama fırlatmaya başladılar. Sanırım bu taşlardan adama isabet edenler oldu. İçtenlikle böyle olmasını umuyorum. Diğer kadınların hareketini dikkate almayan adam, açıkça kendinden utanıyordu. Onlardan aceleyle uzaklaşarak yürüdü. Gürültüyü duyan bir grup insan, kapıya çıkıp ne olup bittiğini anlamaya çalıştılar. Sonradan kapıya çıkanlardan biri, bebeğe doğru koşarak onu kucaklayıp avuttu. Kendisine doğuştan verilen oldukça aşırı hırçınlık ve inatla kadın, bir iki dakika içinde kendini toparlayıp adamın peşinden gitti. Kötü sonuçlar doğurabilecek olan bu duruma pratik bir yol bulmalıydım. Belki de bu öfkeyle benim onlara erişebilecek bir noktada olmamam daha iyi oldu.

Benim bu olayı dengelemek için başka bir olayı anlatmam lazım. Bir gün etrafı yemyeşil bir köyde, çimenli bir tepe üzerinde kamp kurmuştuk; ben de çadırımızın önünde oturuyordum. Karşımda bir dizi kulübe vardı. Aniden birinin kapısı açıldı ve uzun sakallıyla dış görünümü insanda saygı uyandıran yaşlı bir adam, biri tarafından arkadan itildiği oldukça açık olan bir telaşla dışarı çıktı. Yaşlı adam kendisini yere düşmekten son anda kurtarmayı başardı. Aceleyle sarığını düzeltti. Ellerini paltosunun yenine soktu ve olabildiğince asil bir edayla yoldan aşağı doğru yürüdü. Ne sağ ne de sol eli görünmeyen adam, kapının eşiğine çıkıp kocasına yumruğunu sallayarak çığlık atan eşini görmezden geldi. Kadın benim hayranlıkla baktığımı fark edince aceleyle içeri girerek kapıyı kapattı.

Kadın ve koca arasındaki samimi ve hoş ilişkileri gözlemlemek genelde bana zevk vermesine rağmen, böyle durumlarla oldukça nadir karşılaşmışımdır.

Pek sık rastlanmasa da kadınların kocaları üzerinde egemenlik kurduğu durumlar da vardır. Bazı nüfuzlu adamlar, sultanın kendisi bile kızını veya ailesinden bazı kadınları daha alt konumdaki biriyle, hatta bir köleyle evlendirebilir. Böyle bir durumda kadın, üstün konumunu koruyor gibi görünse de kocasına ev-

lenmeden öncekinden daha az üstün ya da eşitmiş gibi davranır. Bazen bu türden kadınlar konusunda yanıldığım da olmuştur. 1891'de yaptığım seyahat sırasında, yüksek kayalık bir tepe üzerinde, verimli ve iyi işlenmiş bir ovada kurulmuş Karadilli adlı küçük bir köye geldik. Misafirperver bir tavırla kalabalık bir grup şeklinde bizi karşılayan insanlar, köy misafirhanesine kadar bize eşlik ettiler. Üzerinde diz boyu çamur olan bir yolda ve yağmur altında berbat bir yolculuk yapmıştık. Eşim ve adamlarımız doğal olarak bütün dikkatlerini bana ve benim rahatıma vermişlerdi. Basit köylüler, kadınlara böyle davranılmasına alışkın değillerdi. Bu durum, onların çözmesi gereken bir muammaydı. Aralarında bunun sebebinin ne olduğu hakkında yaptıkları tartışma sonucunda, benim daha yüksek bir tabakadan geldiğim ve kendimden daha aşağı biriyle evli olduğum kanaatine vardılar. Bu türden bir fırsatı kaçırmayan adamlarımız, köylülerin onları kendi eğlencelerine katmasından zevk alırlardı. Böyle zamanlarda en çok takdire şayan hizmetçimiz olan baş kavasımız Ali, insanların ne konuştuğunu bize anlatmaktan çok hoşlanırdı. Ali, onların sandığı gibi benim "İngiltere Sultanı'nın kızı" olma ihtimalimin doğru olduğunu, üstü kapalı bir şekilde ima ederdi. Kapı ucunda ya da pencere köşesinden bizi dikizleyen meraklı biri olduğunda, kocamın beni mesafeli ve kibar bir şekilde selamlamasıyla sürdürdüğümüz bu oyunla kendimizi eğlendirirdik. Onlar da sağa sola koşturarak bana hizmet ederler ve "Sizin için ne yapabiliriz?" diye sorarlardı. Köylerini şereflendirmemizden dolayı memnuniyetlerini yeterince gösteremediklerini ifade ederlerdi. Her şeyden önce zengin olduğu açıkça anlaşılan *Çelebi*'nin neden bir at arabası ve dört adamdan oluşan oldukça geniş bir maiyetle seyahat etmek yerine, huzurlu bir şekilde evinde eğlenmediğini merak ediyorlardı. Eşim, bunun benim dolaşma hevesimden kaynaklandığını söylerdi.

Evlilik ritüelleri ve törenleri hakkında çok fazla şey söylemeye kendimi ehliyetli görmüyorum. Ancak ülkenin farklı bölgeleri ve

insanları arasında ayrıntılarda farklılıklar olduğunu söyleyebilecek kadar gözlemlerim oldu. Bu şenlikler, genellikle bir kısmı gelinin, bir kısmı da damadın evinde olmak üzere birkaç gün devam eder. Ben böyle törenlerin içinde sık sık bulunsam da tamamını hiçbir zaman göremedim.

Bir keresinde damadın annesi tarafından gelin alma merasimine katılmaya davet edildiğimi hatırlıyorum. Düğünden bir gece önce damadın arkadaşlarıyla yapılan eğlenceyi izlemeye gittim. Damat, hali vakti yerinde, geniş ve gösterişli evi olan genç bir adamdı. Gördüğüm kadarıyla düğün eğlencesi köy meydanında yapılıyordu. Köylülerin birçoğu düğüne katılmak üzere göründüler. Meydanın bir köşesine halı serilmiş, *feracelerini* ve peçelerini büyük bir zorlukla açan kadınların oturması için hazırlanmıştı. Meydan, yükseğe asılmış parlayan meşalelerle aydınlatılmıştı. Ortada serili bir halının bir köşesinde, bağdaş kurarak bir sıra halinde oturup kaval ve zil çalarak epey gürültü çıkaran beş müzisyen bulunuyordu. En güzel giysileri içindeki damadın yakın arkadaşlarından dört beş genç adam, halının üzerinde sırayla *zeybek* oynadılar. Bu gençler, oyun sırasındaki zarafet ve çevikliklerine göre seyircilerden az ya da çok alkış alıyorlardı. Sanırım bu, dans değil, Türklerin iyi oldukları bir oyundu. Ancak bu oyun bana pek de önemliymiş gibi gelmedi. Ara sıra müzik cansızlaştığında, oynayanlar müzisyenlerin kucağına bir ya da iki tane bozuk para fırlatıyorlardı ve müzik tekrar canlanıyordu. *Zeybek* kıyafetleri içindeki yakışıklı genç bir adam, mağrur ve kendine güvenen bir hava içinde, parayı müzisyenlerin kucağına atmak yerine bozuklukları yalayıp sırayla onların alınlarına yapıştırıyordu. Seyirciler, bunu onayladıklarını coşkun sözlerle ifade ediyorlardı. Müzisyenler de mükemmel bir sabırla paraların kuruyup kendiliğinden kucaklarına düşmesini bekliyorlardı.

Ertesi gün kararlaştırılan saatte damadın evinde hazır bulundum. Ev, yüksek duvarlarla çevrili bir bahçenin içindeydi. Meraklı seyirci topluluğu bahçedeyken özel davetli misafirlerin

bir kısmı evin içinde, bir kısmı da revakta toplanmışlardı. Tam o sırada gelinin çeyizi, üç deve sırtında, hayranlık uyandıran bir kalabalık ve davul zurna eşliğinde damadın evine getirildi. Bunun hemen ardından gelinin kendisi de müzik eşliğinde ve arkadaşlarıyla birlikte at sırtında geldi. Ben evin içerisindeydim, manzarayı tam olarak görmüyordum ancak at sırtında içeri girilemeyecek kadar küçük olan bahçe kapısına geldiğini duydum. Gelini bahçe kapısında bekleyen damat, onu atın sırtından indirdi ve koluna girerek bahçenin içerisindeki küçük patikadan merdivene doğru yürüdü. Merdivenin ucunda gelini kucaklayarak evin iç kısmındaki dairesine gitti. İçeri girince yorgunluktan kıpkırmızı kesilip nefessiz kalan damat, gelini *divan*a bırakıp kaçtı.

Bu arada genç kız, olağanüstü denecek bir sakinliğe büründü ve neredeyse dili tutuldu. Altın işlemeli mavi büyük ipek bir örtüye bürünmüştü. Şeffaf olan örtünün altından siyah bot içindeki ayakları, sarı çamurluğu ve tamamen beyaz olan pantolon paçaları görünüyordu. Diğer kadınlar derhal etrafına toplanarak sevimli gelini tam anlamıyla görebilmek için hayranlık ifade eden sözlerle gelinin örtüsünü açtılar.

Güzellik sadece bir zevk meselesidir. Sarı gelinin soluk kaşları, iki taraftan burnunun üzerinde birleşecek şekilde siyah boyayla, dudakları da koyu kırmızı renkli bir rujla boyanmıştı. Gelinin alın ve yanakları pudrayla beyazlatılmıştı. Başındaki duvak, kırmızı, yeşil, gümüş, sarı renkli yıldız gibi küçük dizili pullarla süslenmişti. Hatta göz kapakları bile bu renk cümbüşüne uydurulmuştu. Elleri bileklerine kadar kınalıydı. Üzerine Türk gelinlerinin vazgeçilmezi olan menekşe renkli kadife üstüne altın renkli iplikle işlemelerin yapıldığı beyaz bir yelek, kıyafetlerinin geri kalan kısımlarını tamamen kapatan Avrupai tarzda mavi ipek bir etek ve bembeyaz bir pantolon giymişti.

Evin içindeki misafirler, geline epey hayranlıkla bakarken gelinse hâlâ girişteki galeride suskun ve edilgen bir şekilde parlaya-

rak oturuyordu. Alacalı sandalye üzerine oturtulan geline bahçedeki kadın kalabalığı da hayran kaldı.

Yaşlı bir kadının ikram ettiği muhteşem tatlılar ve kahveleri alırken sorduğum sorulardan aşağıdaki bilgileri öğrendim. Bütün misafirler ayrıldığında damat gelir ve gelin büsbütün sessizliğe bürünür. Gelin, nasıl davranacağına dair annesi ve yaşlı bir kadın tarafından iyice bilgilendirilmiştir. Gelini daha önce hiç görmediği farz edilen eşi, onun güzelliği ve kendisinin iyi şansı karşında şüphesiz şaşkına döner. Bin bir gece masallarındaki âşıklar gibi duygularını neden şiirle ifade etmek için çabalamadığını anlamadım. Ama damat, en azından hayranlığını bazı nidalarla ve selamlaşmayla belli eder. Damat, sessiz kalmaya devam eden geline biraz para uzatır. Damat her kur yaptığında gelin ona karşılık vermez. Damat gelini konuşturup güldürmek için birçok tatlı söz söyleyip kandırmaya çalışırken ona biraz daha para uzatır, hatta bazı eğlenceli sorular sorar. Ancak gelin para almak için bundan başka şansının olmadığını çok iyi bilir. Bu yüzden en son ana kadar onun tüm dil dökmelerine ve tatlı sözlerine direnmelidir. Bana bu konuda bilgi veren kişinin söylediğine göre; eğer en küçük bir ses çıkarırsa, oyun bitmiş olur. Ardından damat su, sünger ve annesi ya da bazı saygıdeğer aile dostları tarafından yapılmış bir havlu alarak eşinin yüzünü boncuk süslerinden temizler ve onu öper. Birlikte bir kâseden yedikleri akşam yemeğinden sonra, damat geline elini uzatır.

Törenin bu kısmı, eşine bağışlayacağı herhangi bir parası olmayan fakir damatlarda şüphesiz önemli ölçüde değiştirilmesi gerekir.

Çocuklarına düşkün olan, onları sevip el üstünde tutan Türkler, başka yerlerdeki sıradan ebeveynlere göre çocuklarını 'tedbirsiz' bir tarzda yetiştirirler. İngiliz erkeklerin ayırt edici özelliği olan kızlarını sevme eğiliminin Türk babalarında da olduğunu gözlemledim. Her ne kadar kural olarak, bir Türk babası bütün çocuklara karşı nazik davransa da arada sırada kendi çocuklarına belli bir ilgi gösterir. Bir gün köy misafirhanesinin gölgeli veran-

dasında dinleniyorduk. Sıra halinde dizüstü oturmuş dört-beş Türk bize bakıyorlardı. İçlerinden birinin üç-dört yaşındaki küçük kızı yanındaydı. Küçük kız, babasının yanından ayrılıp yakında oynayan bir grup çocuğa doğru gitti. Kısa süre sonra bir çığlık duyuldu. Hepimiz birden dönüp baktığımızda sekiz-on yaşlarında bir kızın babasının yanından ayrılan küçük kızın kulaklarına yumruk vurduğunu gördük. Küçük kızın babası bebeğini kurtarmak için atıldı. Eline kafası kadar büyük bir taş alıp suçluya lanet yağdırarak fırlattı. Saldırıyı yapan kız, aceleyle yolun kenarına geri çekildi. Eğer taş kıza çarpsaydı onu ciddi şekilde yaralayabilirdi. Şans eseri taş kızı ıskalayıp yuvarlanarak yolun öbür tarafına geçti. Bu sırada kız, ona saldıran adama hakaretler edip dilini çıkarttı.

Teorik olarak kız çocukları ikinci plandadır, ama pratikte erkek kardeşleri gibi oldukça önemli görünmektedir. Sadece erkek çocukları olan ailelerde bir kız çocuğu tutkulu bir şekilde istenir. Öyle ki beş-altı yaşlarında küçük erkek çocukların kızlar gibi giydirildiğini ve uzatılan saçlarının örüldüğünü sıklıkla gördüm. Bunun annelerin onları mümkün olduğu kadar bir bebek olarak tutmak istemelerinden kaynaklandığını düşünüyordum. Onlar ise sadece öyle sevdikleri için çocukları o şekilde giydirdiklerini söylediler.

Birkaç yıl önce erkek doğumlarının kızlarınkine nazaran daha az olduğu belli bölgelerde, erkekleri korumaya yönelik oldukça komik bir teşebbüse girişilmişti. Uzun bir dönemde kaydedilen doğumların tümü kızdı. Birkaç yıl sonra bunun normal bir durum olmadığı korkusuyla resmi bir soruşturma açıldı. Aslında doğan erkek çocuk sayısı kızlardan fazlaydı. Sadece ebeveynleri askere gitmesinler diye onları kütüğe kız olarak kaydettirmişlerdi. Çünkü tüm erkekler belli bir yaştan sonra askerlikle yükümlüydü.

Peygamberin kendisinin de kız çocuklarına karşı daha merhametli olduğu bilinir. Profesör E. H. Palmer, Harun Reşit'in

yaşamına ilişkin çalışmasında; Muhammet'ten önceki Bedevi Araplar arasındaki gelenekleri anlatırken kız çocuklarının diri diri toprağa gömüldüklerini belirterek şunu söylüyor: "Halife Osman'ın hayatında, küçük kızı diri diri gömülürken sakalına yapışan tozları sildiği hadise dışında hiç ağlamadığı anlatılır."* Kendi zavallı küçük kurbanına belli bir sempati ile bakan Halife Osman'ın bunu az ya da çok 'aptalca bir alışkanlık' olarak gördüğü anlaşılıyor. Profesör Palmer, anlatmaya devam ediyor: "Bu insanlık dışı uygulamaya karşı Muhammet, küçük bir kız çocuğu gömülürken 'benim suçum nedir?' diye sorduğu o vahşetin son gününden başlayarak bütün kızgınlığını anlamlı sözlerle ifade etmiştir."

Şu ana kadar gezdiğim yerlerdeki Türkler arasında hiçbir zaman kız çocuklarından hoşlanmadıklarına ilişkin herhangi bir şey duymadım. Bu günlerde sayıları müthiş bir hızla azalan Türk köylüler arasında, cinsiyeti ne olursa olsun bir bebek her zaman bir bebektir. Kadınlar şüphesiz bebeklerinin erkek olmasını isterler, onların durumları göz önüne alındığında bu da normal bir durumdur. Bir gün çadırımıza beni çağırmak üzere bir Yörük kadını geldi. Kadın, kabilesine katılan bir Kafkas mültecinin karısıydı. Birkaç aylık bebeğiyle birlikte gelmişti. Bebeğinin cinsiyetini sorduğumda, "Kız" ve üstüne basa basa *"Şeytannnn"* dedi. Kirli ve fazla sevimli olmayan bebeği ondan aldığımda; zavallı küçük bebeğin başını okşayarak "Kızları seviyorum" dedi. Gözlerinden yaşlar döküldü ve aceleyle bebeği benden alarak bağrına bastı. Bir kadının hayatta kalmak için ne kadar mücadele etmesi gerektiğini düşünerek bir kız çocuğunun kendisi için bile bunun bir şansızlık olduğunu söyledi.

Biz bu konuyu konuşuyorken kadının kastettiği anlamı gösteren bir olay yaşandı. Burası Demirli adında küçük bir *Yörük* köyüydü. Yanında ağaçların ve bir kaynağın bulunduğu bir alan-

* Haroun Alraschid, introduction, p. 12.

da, bu bölgede çokça bulunan eski eserleri incelemek için kamp kurmuştuk. Ağustos ayının başıydı, hasat zamanıydı ve kadınlar tarlada çalışıyordu. Bir gün onlardan biri görüntüsüyle özellikle benim dikkatimi çekti. Bu kadın da diğerleri kadar sıkı çalışıyordu. Akşam önünde inatçı bir at ve her iki elinde ağır birer su güğümüyle yorgun argın evine yürüdüğünü gördüm. Ertesi gün bu kadın yine tarladaydı. Sırtında asılı yeni doğan bebeğiyle mısır kesiyordu. Eğer bir kadın, çok küçük bir bebeğe sahipse, onu beraberinde tarlaya götürür. Sık sık sırtında asılı küçük bebeğiyle mısır toplayan kadınlar görmüşümdür. Bu bebekler, aynı yaştaki bir İngiliz bebeğin beceremediği bir şekilde çişli elleriyle annesinin sırtına tutunurdu. Ancak bu çocuklar kendi başlarına yiyip, yürüyüp ve konuşacak kadar büyüdüğünde o zaman kadar adeta bir süs unsuru olan baba, çocuğun oyunlarının bir parçası olarak sıkça görünmeye başlar. Muhtemelen bir görevden çok bir eğlence olan bu küçük işe katkı vermek, baba için bazen oldukça eğlenceli bir hal alıyor.

Bir keresinde Selendi yakınlarında kamp kurduğumuzda, hoş görünümlü bir adam olan Nahiye *Müdür*ü, bize resmi bir ziyarette bulundu. Ona, sadece 1.80 boylarında iri yapılı genç bakıcısının kucağındaki bir buçuk yaşlarındaki küçük bir kız çocuğu eşlik ediyordu. Bebek sürekli uyuduğu ve hava oldukça sıcak olduğu için bakıcı yelpazeyi nazikçe sallayarak onu serinletmeye çalışıyordu. Beraberinde onu getirdiği için özür dileyen *Müdür*, çocuk diş çıkardığından oldukça huzursuz olduğunu, bu yüzden onu gözden uzak tutmak istemediğini söyledi.

Benim çocuğumu çok uzaklarda bıraktığımı duyduklarında hem kadınlar, hem de erkekler oldukça şaşırmışlar, hatta şok olmuşlardı. Erkeklerin, bunun benim merhametsizliğimden ya da bütünüyle şeytanlığımdan kaynaklandığını düşündüklerine inanıyorum. Kadınlarsa kocamın buna beni zorladığını düşünerek benim için üzülüyorlardı. Bahçesinde beni eğlendiren ve hiç çocuk sahibi olup olmadığımı soran 91 yaşında çok tatlı yaşlı bir

kadın hatırlıyorum. Onun bu sorusuna "Evet, İngiltere'de beş küçük çocuğum var" dedim. Şaşkınlıkla bir iki dakika yüzüme bakakaldı. Sonra Şarklıların favori sevme şekliyle çenemden tutarak merhametle, "Zavallı anne! Gözyaşların yüzüne dökülüyor mu?" dedi.

Birkaç gün sonra başka bir köyde, benimle konuşurken dizinin önünde dört beş yaşlarında küçük bir oğlan çocuğu bulunan yaşlı bir adamın sorduğu aynı soruya da aynı cevabı verdim. Yaşlı adam, bana dehşet içerisinde bakarak *"Allah! Allah! Allah!"* diye bağırdı. "Benim tek bir çocuğum var, o da burada yanımda duruyor. Annesi onun iki saat dahi gözden kaybolmasına izin vermezken sen beş taneyi bıraktın, ha?"

V. Bölüm

Haremde Bir Gün

Seyahatlerimizde nadiren herhangi bir yerde bir, iki geceden fazla kalırdık. Bu yüzden insanların özel yaşamını incelemek için pek fazla imkân yoktu. Hemen her yerde kadınlar, onları kendi evlerinde ziyaret etmem konusunda hevesliydiler, bu yüzden nadiren de olsa onların ev hayatına göz atma şansım olurdu. Bir keresinde bütün bir günümü evin birinde geçirdim. Bu ev, Afyonkarahisar'ın biraz güneyinde Synnada antik kenti üzerine kurulu ve içinde bir Yahudi çarşısı bulunan Türk kasabalarından en Türk olanı Şuhut kasabasındaydı.

Burası tamamıyla antik kentin kalıntılarıyla doluydu. Sabahın erken saatlerinde buraya vardığımızda eşim hemen keşfe başladı. Ertesi gün kasabadan hareket edecek olan postaya mektubu yetiştirebilmem için beni evde bıraktı. Küçük berbat bir *han*da kalıyorduk ve odamızın pencerelerinden kasabanın çarşısı görünüyordu. Güçbelâ yazmaya başlamıştım ki, dikkatim yarı boğuk şaşkınlık ve hayranlık nidaları atarak pencereden içeriye bakan kasabanın erkeklerine yöneldi. Bunu biraz utandırıcı buldum, bir iki özür sözcüğüyle perdeleri kapattım. Perdeleri kapatınca içerisi epeyce karardığından açık kapıdan içeriye süzülen güneş ışığından olabildiğince faydalanarak yazma malzemelerini ayarlamaya çalıştım. Eşiğe bir gölge düştüğünde kafamı kaldırdım. Kapıda, siyah elbiseli ve siyah eşarplı yaşlı bir kadın gördüm.

"Hoş geldin" dedi.

"Hoş bulduk" dedim.

Yaşlı kadın içeriye girdi. Ona oturması için *divanı* işaret ettim. Beraberinde taşıdığı siyah torbayı hemen oturduğu yerin önüne bıraktı. Ardından bana selam verdi. Parmaklarının ucuyla dudaklarına ve alnına dokundu, elleriyle göğsünü bastırdı. Ben de ona selam verdim. Ellerimi tutarak öptü. Ardından resmi bir sessizlik içersinde oturup birbirimize baktık. Bir iki dakika sonra sıranın bende olduğunu hatırlayarak *"Hoş geldin"* dedim. O da *"Hoş bulduk"* dedi. İkimiz oturup tekrar sessizlik içinde bakıştık. Kadın konuşacakmış gibi bir izlenim vermeyince kendimi konuşmaya başlamak zorunda hissettim. Onun nereden geldiğini sordum. Bu soru onun konuşmasını sağladı ve kadın yerinde el kol jestleriyle hararetli bir şekilde anlatmaya koyuldu. Konuşma sırasında zaman zaman ellerime ve dizlerime dokunuyordu. Sonunda çenemi tutup yüzüme baktı ve durdu.

Benim Türkçem çok iyi değildi. Üstelik neredeyse ağzında hiç diş kalmamış bu yaşlı kadın, aynı zamanda oldukça hızlı bir konuşmacıydı. Kadının konuşması başlangıçta anlaşılır bir şekildeyken giderek dilli dolandı ve sesi kuş cıvıltısı ya da koyun melemesi gibi gelmeye başladı. Bu yüzden kadın durduğunda başımı üzgün bir şekilde sallayarak *"Türkçe bilmem"* dedim. Şaşkın ve kuşkucu bir ses tonuyla "Türkçe bilmiyormuş!" diye tekrarladı. Birden elbisesinin Rum kıyafeti olduğu gözüme çarptı. Neşeli bir şekilde "Rumca konuşuyorum" diye ekledim.

Ardından kadın ayağa kalktı, boynuma sarılıp ağlamaya başladı. Beni kucaklayıp bağrına bastırırken tuttuğu nefesini bıraktı. Kuvvetli bir kadındı, ama duygularını da gücüne kattığı şüphesizdi. Sonunda serbest kaldığımda yerine oturup kırışık koyu yanaklarından süzülen yaşlarla yüzüme baktı.

Titrek sesiyle; "Babamın anadilinde bir sözcük duymayalı uzun yıllar oldu ki, onun sesi benim için Tanrı'nın sesi gibiydi" dedi.

Duygularını paylaşarak onu teselli etmeye çalışırken kadın atkısıyla gözlerini sildi. Sonra kendisinin dul bir ***mamina*** – basitçe 'bayan doktor' diye çevrilebilir – olduğunu söyledi. Türkler arasında yaklaşık 40 yıl mesleğini icra etmişti. Gezdiği bölgede birkaç Hıristiyan'ın bulunduğunu ama onların da 'sevmedikleri Türk'lerin dilinden başka dil konuşmadıklarını belirtti. Kadının bana verdiği bilgilerden, sunduğu tıbbi hizmetin kalitesinden ve insan ilişkilerinden dolayı hastaları tarafından oldukça takdir edildiği anlaşılıyordu. Bu yüzden kendisinin toplumda önemli bir statüsü ve buna bağlı olarak iyi bir geliri vardı. Şu anda zengin bir Türk dul kadınının yanında kalıyordu. Ev sahibesinin adına beni ziyaret etmişti. Önceki gece gelişimize evinin penceresinden tanık olan bu kadın, benim onu ziyaretimden şeref duyup duymayacağımı sormak için kendisini göndermişti. Bu düşünce beni memnun etti. Bu arada kendi kendime mektubun canı cehenneme diyerek, kalem ve kâğıdı bir kenara bıraktım. Ziyaretçim ev sahibesine mümkün olan en kısa sürede geri dönmek için sebepler sıralarken ben de ona hemen eşlik etmek üzere hazırlandım. Aceleyle çıktığımdan eşime nereye gittiğimi anlatan bir not bırakamadığım için hayıflandım.

Şuhut Kasabası, verimli bir ovanın ortasında bağ ve bahçeler arasında uzanır. Biz kasabanın kenarındaki mahallelere ulaşıncaya kadar dar ve kirli sokaklardan geçerek yüksek bir duvarda yer alan bir kapıya geldik. Bir gece önce mermer bloklar üzerine işlenen bazı yazıtları incelemek için durduğumuz bu girişin yakınında bir su kaynağı fark ettim. Çeşmenin yakınında kocaman bir mezbelelik vardı. İnsanlar evlerinin kapılarını kilitlemek yerine, evleri duvarın dışında olan insanlar için buraya her zaman öteberi koyarlardı. Ki bu tür şeyler olağan bir durumdur.

Rehberim gürültüyle giriş kapısını çaldı. Derhal açılan kapıdan, zenci bir kız bizi karşıladı, içeriye aldıktan sonra kapıyı kapatıp sürgüledi. Daha sonra önümüze düşüp bizi, düzgün yolu olan bir avlunun içinden geçirerek bahçenin diğer tarafındaki iki katlı geniş

bir eve götürdü. Her yer, alışılmadık bir şekilde iyi bir tadilattan geçirilmiş gibi görünüyordu. Mülk sahibinin bir kadın olduğunu düşünmüştüm; ama yanılmışım. Her nasılsa çok düzgün ve temiz görünüyordu. Badanalı küçük giriş kapısında birkaç çift ayakkabı dışında neredeyse hiçbir şey yoktu. Bu kapıdan geniş ve aydınlık bir odaya girdik. Pencerelerin dışında kafes vardı, içerden de beyaz bir kumaş perdeyle örtülüydü. Zemin yumuşak, kalın halılarla kaplanmıştı. Pencere tarafındaki duvarın kenarına konan ***divan***ın üzerinde yastıklar vardı. Karşı duvarda ise ahşap oymalı bir dolap bulunuyordu. Odada başka mobilya yoktu.

Ayaklarını kıvırarak sigara içen evin hanımı ***divan***ın üzerinde oturuyordu. Kırklarındaki ufak tefek, tombalak görünümlü kadın, kalkık küçük düzgün bir buruna ve parlak siyah gözlere sahipti. Parlak portakal renkli tokalarla tutturulmuş kömür karası saçları oldukça uzundu. Türk erkeklerinin şakaklarına sarkan ağarmış saçları, onları kadınların gözünde saygıdeğer yaparken kafalarına düşen aklar ise gözden düşürür. Yaşlı kadınları, kızıl renkli saç örgüleriyle görmek nadir değildir. Kadının oldukça sert görünümlü olan en büyük oğlu yere oturmuş ***nargile*** içiyordu. Bu delikanlının oldukça yeni görünümlü açık kahverengi ***kaftan***ı ve mavi pantolonunu benim için giyindiği sonucunu çıkardım. Delikanlı ayağa kalkarak bizi karşıladı ve annesi ona oturmasını söyleyene kadar ayakta durdu. Odada oldukça güzel bir Kafkas kızı olan eşi de bulunuyordu. Kız, mütevazı bir tavırla kapının yanında duruyordu. Her iki kadın da Türk kıyafetlerinin üzerine Avrupa'dan ithal edildiği açık olan, nahoş kırmızı sabahlık giymişlerdi. Muhtemelen bunların oldukça şık ve moda olduğunu düşünüyorlardı. Yaşlı kadın beni ***divan***ın üzerinde yanına oturttu. Diğer yanımda ihtiyaç olması halinde çevirmenlik yapabilecek Rum kadın vardı. Gelinine bizim için sigara sarmasını, yiyecek ve içecek getirmesini emretti. Ardından çok sayıda kişisel soru ve cevabı barındıran bir muhabbet başladı. Elbisem, botlarım, şapkam ve örtüm dikkatli bir incelemeden geçti. Ev sahibi

gelinine hitaben, *"Kız, gel bak"* dedi. Genç adam, sıra omzumda taşıdığım ve içinde not defteri, kalem, kalem bıçağı, makas ve iğne vb. şeyler bulunan küçük çantanın içindekilere gelinceye kadar kibirli bir ilgisizlik görüntüsü vermeye devam etti. Çantanın içindeki her bir maddeye baktığımızda genç adam daha çok kıpır kıpır oluyordu. Sonunda sade küçük altıpatlarımı çıkardığımda aldırışsız duruşundan eser kalmadı ve anneyle eşinden daha çok silahla ilgilendi.

Benim bu eşyalarıma *"Çok güzel"* dediler ve ev sahibim birkaç defa arkadaşça beni okşayıp öptü. Kısa bir duraklamadan sonra; "Bugün kapımın girişindeki çeşmenin üzerine *Çelebi*'nin bazı kelimeler yazdığını gördüm" dedi. Kadın ellerini ellerimin üzerine koyarak etkileyici bir şekilde "Böyle yakışıklı bir kocaya sahip olduğun için çok şanslı olduğunu söylememe müsaade et" dedi. "Benimki mi?

Gözlerini gökyüzüne çevirdi, küçük tombul ellerini havaya kaldırıp çırparak cennete olduğunu ima etti. Sempatiyle ona baktım. Ancak birine ait anıları hatırlayıp ondan uzaklaşmak onun için pek dert değildi. Gelini, zenci kızla birlikte Mamina ve benim ellerimizi yıkamamız için bir leğen ve ibrikle geldiler. Sonra yememiz için üzerinde, nar, zeytin, peynir, ekmek ve bal olan bir tepsi getirdiler. Ev sahibi kadın, gelini ve Mamina'nın da katılacağı bir tür ziyafete iştirak etmek için, arkadaşının evine giderken kendisine eşlik etmemi istedi. Ben de hemen kabul ettim. Ancak gelininin özel dairesini görmek için önce Fatma'yla gitmek zorundaydım. Çok geçmeden kocası belirerek bizi takip etmeye başladı. Annesinin olmadığı durumlarda ikisi çocuklar gibi el ele yürüyorlardı. Merdivenden üst kata çıkıp gelinin bütün eşyalarının sergilendiği büyük bir odaya girdim. Odada; büyük bir örtü yığını, ipeksi çarşaflar, çanak çömlek, lambalar, şamdanlar, kahve takımları, pirinç tepsiler, düğün kıyafetleri ile diğer giysileri vardı. Raflar elma ve kavunla dopdoluydu. Bunların bir kısmını bana ikram etmekte ısrarcı oldular.

Geri döndüğümüzde yaşlı kadın, ziyarette giyeceği kıyafeti hazırlamıştı. Kırmızı giysisi üzerine kısa kadife bir ceket giymişti. Kibrit çöpünün ters tarafıyla kirpiklerinin ucunu siyah tozla koyulaştırmıştı. Mamina, onun arkasında durup küçük yuvarlak bir aynayı ona tutarak kadının kendisini görmesini sağlıyordu. Yaşlı kadın, "Bunu yapmak zorundayım çünkü gözlerim ağrıyor, Bayan'a söyle" dedi ve küçük gözlük camının arkasından alaycı bir şekilde göz kırparak aynı sözleri Rumca tekrarladı.

Göz boyama işi tamamlandı. Kadın bakmam için ilk önce bana uzattığı bir dizi altını ve ipe dizili incileri boynuna takarken Mamina, kırmızı *fes*in etrafına küçük mavi ipek bir mendili bir çift büyük elmas tokayla tutturarak onun elbisesine dokunmayı bıraktı. Mücevherattan pek anlamam ama boynuna taktığı inci kolye oldukça hoştu. Her biri aynı ebatta olan on inci dizisinin ucu parlak pembe mercandan üçgen bir parça eklenerek bir araya getirilmiş bir baklava dilimi şeklinde tamamlanmıştı. Gelini de aynı türden bir süs takınmıştı ve kendi düğününde kullandığı altın işlemeli, menekşe renkli kadife ceketini giymişti. Genç kadın kaşlarını siyaha boyayarak elbisesini muhteşem bir şekilde tamamlayan bir makyaj yapmıştı. Üstlerine ipek şeritli birer *ferace* ve kalın kumaştan peçe, ayaklarına parmakları açıkta bırakan parlak sarı terlikler geçirdiler ve kavurucu sıcakta yola koyulduk. Ben başıma koton bir güneş şemsiyesi tutarken onlarda da tabak büyüklüğünde küçük birer güneşlik taşıyorlardı. Ne bir şemsiye ne de güneşliği olmayan Mamina'nın elinde birazdan bahsedeceğim siyah gizemli bir çanta vardı.

Bahçeler arasındaki patikalardan geçerek yaklaşık on dakikada kasabanın eteğinde, ortasında büyük bir gübre yığını bulunan pis bir avlunun içinde, özgün Türk mimarisiyle yapılmış virane bir eve ulaştık. Bazı Synnada kalıntılarından yapılan iki ya da üç kırık beyaz mermer basamak evin önündeki verandaya ulaşıyordu. Evin önünü kaplayan verandanın bir kısmı iyi bir kafesle çevrelenmişti. Kendimizi kafesin içerisindeki kapıda bulduk. Eşikte

bir düzine ayakkabı vardı. Benim ev sahibem peçe ve *feraces*ini çıkardı, sarı terliklerini arkasında tutarak beni de alıp içeri girdi. Kadın, gelini ve Mamina hep birlikte coşkulu bir şekilde selam verdiler. Ben özellikle evin kadını tarafından zarif bir şekilde karşılanırken onlar orada bulunan birkaç kadınla öpüşüp sarıldılar.

Oda geniş, yüksek ve hoştu. Bir dizi pencere ince ağaçların gölgelediği bir bahçeye açılıyordu. Zemin kalın halılarla kaplıydı. Pencerenin önündeki duvar boyunca uzanan bir ***divan*** ve onun karşısında tek bir hasır sandalye vardı. Pencerenin karşısındaki duvarda, küçük rafları olan düzgün oymalı açık dolabın içinde kaplar ve lambalar bulunuyordu. Odanın bir ucunda bulunan genişçe bir şöminenin, yüksek kubbeli bir çerçevesi ve geniş beyaz bir ocak taşı vardı, ancak yanmıyordu. Ocak taşının yanında duran kişiye dikkatlice bakınca bunun bir kadın olduğunu fark ettim. İlk bakışta tıpkı yarı kadın gibi giydirilmiş bir İngiliz askeri olarak görünüyordu. Ayakları çıplaktı ve bir kadın için oldukça büyüktü. Ona giydirilen pantolon-etek alışılmış olandan çok kısa tutulmuştu ve sadece dizinin yarısına ulaşıyordu. Belinin etrafına kırmızı bir şal dolanmıştı. Özellikleri kabaydı. Eğer kaba görünümlü kıyafetleri giymemiş olsaydı bütün bunları anlatmak sıkıcı olurdu. Başında sarı bir mendille çevrelenmiş küçük kırmızı bir *fes* vardı. Cinsiyetini açığa vurmak için saçları sırtında iki uzun örgü yapılmıştı. Ancak mesleğini asla tahmin edemezdim. Bununla birlikte benim yanımda duran Mamina, Rumca onun dansçı bir kız olduğunu fısıldadı. Bir yandan aynı duyguları ifade etmek için parmaklarıyla gizlice işaret yaptı. Onun ifadesi bende oryantal dans yapan bir kız imajı uyandırdı.

Mamina, o kızı bana anlatmadan önce, söylediğim gibi evin hanımı ve bizden önce eve varan birkaç misafirle tanıştırılmıştım. Evin üç hanımı vardı. Daha önce açıkça bahsettiğim gibi anne, evde en büyük otoriteye sahip olan kadındır. Ev sahibi adamın; biri yaşlı ve ekşi görünümlü, diğeri ise genç ve oldukça tatlı olan iki eşi vardı. Burada bir grup kadın ve kadınların yarısı kadar da ço-

cuk vardı. Dördü erkek olan bu çocuklardan sadece bir tanesi ilk karısındandı. 13-14 yaşlarındaki bu çocuk, zayıf görünümlüydü ve saçları kazınmıştı. Kirden kabuk bağlamış kulakları iyice ortaya çıkmıştı. Yeşil renkli, şık, örgü bir kazak giymişti. Bu kazak, ona erkeksi bir görünüm vermişti. Ancak yine de bütün gün evde kalıp tatlı yiyerek kadınların sohbet ve dedikodusunu dinleyen bu genç, onlara sıkıntı vermeyecek kadar küçüktü. Bir yandan da onu sevip okşayarak el üstünde tutan annesiyle oyalanıyordu. Biri sadece birkaç aylık bir bebek olan diğer üç çocuk, ikinci eşinindi. Mamina, bana, ilk çocuğunu doğurmadan önce evlendiği bu ikinci eşin, adam tarafından bir cariye olarak satın alındığı bilgisini verdi.

Benim gözümde çoğunlukla bir miktar Türk sadeliği taşıyan kadınların kıyafetleri, onların gençleri arasında Türk ile Avrupa giyim tarzının avantajlı bir karışımıydı. Ev sahibi kadının görünümü, bana göre en etkileyici olanıydı. Yaşlı, kırışmış ve oldukça şişman olan bu kadının görünümüyle tezat teşkil eden tez canlı tavırları, onun gibi bir figüre pek uymuyordu. Onun bütün kıyafeti, ayak bileğine kadar uzanan dar paçalı pembe basma şalvar ve onu tamamlayan aynı kumaştan yapılmış kemersiz, uzun ve bol bir ceket ile beyaz pamuklu bir çift çoraptan oluşuyordu. Bembeyaz kıvırcık saçları, boynuna ve kulaklarına sarkacak şekilde gevşek bırakılmıştı. Misafirleri varken saçlarını beyaz bir yazmayla örtüp onlar gittiğinde bunu hemen çıkardığı açıkça belliydi. Kadının tavırları da tıpkı kıyafetleri gibi basitti. Sohbet sırasında ben, sorulan sorulara oldukça iyi cevaplar bulmaya çalışırken kadın ceketinin ucunu tutarak içeri sıvıştı ve beni yalnız bıraktı. Ani bir hamle yaparak parmaklarının arasında dikkatli bir şekilde bir şeyleri ezdi. Sonra yüzüme bakıp gülümsedi. Özetle kadın pireleri avlıyordu. Benim ilk ev sahibim, çok yetenekli bir şovmen edasıyla önümde hareket ederken ben bir kez daha kişisel kontrolümü yaptım. Kısa bir süre sonra kahvelerimiz, sigaralarımız ve kavun dilimlerimizin olduğu tepsi elden ele dolaşmaya başladı.

Doğu düşüncesine göre hayran olunası bir pozisyondaki bu kadının, asıl konuk olduğu anlaşılıyordu. Nazikçe emirler verip her şeyde önderlik ediyordu. Arkadaşını bana gösterdiğinde, namaz kılma niyetini göstermek için öğle vaktinin girdiğine dikkat çekti ve gelinine örtüsünü getirmesini söyledi. Diğerlerinden biri, gönüllü olarak ona katıldı. Kalın halılarla kaplı odanın ortasına kıbleye doğru iki seccade serildi. Bu iki dindar bayan örtünüp yaklaşık on beş dakika kadar dikkati çeken bir adanmışlıkla ibadet ederken bu sırada diğerleri sigara içip gülüp konuşuyorlardı. Namaz bu şekilde devam edip giderken dışarıdan ağlayan bir çocuğun sesi işitildi. Hırpani ve yalınayak bir kadın, kucağında bir bebek ve elinden çekiştirdiği bir çocukla beraber içeri girdi. Kendisini, ona benzeyen bir kalabalık takip ediyordu. Hepsi bebekli ya da çocukluydu. Bazıları öne çıkıp diz çöktüler; birkaç kadının elini öperek kapının yanında köşeye çekildiler. Çoğu ağlayan çocuklarını sakin tutma çabası içinde bekliyorlardı. Bu garip kalabalığa merak içinde bakakaldım ve bir açıklama için yanımdaki Rum kadına döndüm. Kadın dudaklarını gerince dişsiz diş eti göründü ve korkunç bir gülümseme ortaya çıktı.

"Beni istiyorlar" dedi: "Bak ve gör." Siyah çantasını aldı ve açtı. Çocukların ilk grubu, onun görüntüsünü fark eder etmez bir korku ve dehşet çığlığı koparark telaş içinde annelerine sarıldılar. İlk grubun arkasındaki çocuklar ağlamaya başladılar ve yüksek odanın içerisinde sanki velvele kopmuşçasına yankılanan bir ses çınladı. Kısa sürede bütün bunların ne anlama geldiğini anladım. Mamina, çok korkmuş bir çocuğun ardından diğer bir çocuğu yakalayıp sol bileğinin üzerindeki büyük iğrenç yarayı muayene etti. On gün önce bu zavallı küçük çocukların tüm aşıları Mamina tarafından yapılmıştı. Aşının işe yarayıp yaramadığını görmesi için şimdi ona tekrar getirilmişlerdi. Her seferinde olduğu gibi çocukların otuzu da buradaydı. Mamina, büyük bir onurla, bana, çalışırken kullandığı küçük kemik aletlerini ve bisturisini gösterdi. Aşının sadece kısa bir süre önce bu bölgede kendisi tarafından uygulandığı-

nı söyledi. Ancak Türklerin kendileri de bundan yararlanmak için çok istekliydiler. Aşı, korkunç derecede yaygın ve öldürücü çiçek hastalığının önleyicisi olarak henüz bulunmuştu.

Bu acı sahneden sonra, tedavi edilen kurbanlar ayrılmadan önce onlara yönetim tarafından sağlanan şekerlemeler verildi. Bahçede dolaşan bazı kadınlara eşlik etmem beni rahatlattı. Kadınlar apar topar aşağı inip okul kızları gibi dolanmaya başladı. Sanki sıcağa rağmen 'saklambaç' oynuyorduk. Kadınların çoğu genç değildi, aksine tam birer yetişkindiler. Bunların bir kaçı anneydi ve pek çoğu şişmandı!

Çok sayıda büyük gölgeli ağacın varlığı, bahçeye muhteşem bir güzellik katıyordu. Bahçenin etrafı yüksek bir duvarla çevriliydi ve kötü bir patika tarafından ikiye bölünmüştü. Bahçedeki seyrek çiçekler arasında birkaç tavuk keyifli bir şekilde eşeleniyordu. Bahçenin bir yerinde fokurdayan kaynak, geniş bir taş havuzun içine akıyordu. Havuzun etrafı, üstünde solgun yastıkların bulunduğu alçak bir duvarla çevriliydi. Söğüde benzeyen iki büyük ağaç burayı tamamen gölgeliyordu. Onlar bu ağaca hünnap diyorlardı. Dansçı kız bu ağaçlara tırmanıp bizim için hünnap topladı. İsim yanıltıcıydı. Bu meyve görünüşte küçük bir hurmaya benziyordu; içi tüylü ve tadı oldukça yavandı.

Hünnabın beğenilmediğini gören dansçı kız, kaynağa giden basamağın üzerine oturup bağırarak şarkı söylerken bir taraftan da tef çalıyordu. Şarkının aslı uzundu ama kız kısa kesti. Titian'ın dediği gibi, Türkler dört notayla şarkı söyleyemezler. Sık sık Türkçe şarkılar duydum ve bunların hepsi aynı hüzünlü melodiyi barındırıyordu. Belki de sözlerin ne olduğunun bir önemi yoktu. Hünnap ağaçlarının altında ve uğuldayan kaynağın kenarında, vefasız sevgiliye sitem eden hüzünlü bir şarkıya, monoton bir tef eşlik ediyordu. Bu şarkı bende sakinleştirici bir etki yaptı, bizi çağırmak üzere kapıda göründüğünde oldukça üzgündüm.

Mamina, dansçı kıza, soğuk bir şekilde "Bekleniyorsunuz" dedi. Kız, tek kelime etmeden binaya doğruyu yürüdü. "Kötü

kadın" diye ekledi ve geri çekilirken 'beşkardeşi' gösterdi. Bu 'beşkardeş', bilmeyenler için en masum görünümlü bir el kol hareketiydi, ancak bunun anlamını bilenler için berbat sonuçlar doğurabilecek bir lanet okuma şekliydi. Hızla yukarı kaldırılan kapalı el silkerek yine hızla açılır, avuç içleri ve gergin parmaklar lanet edilen nesneye doğru yöneltilir. Bu harekete maruz kalan insanların onun önünden titreme ve korkuyla kaçtıklarını görmüştüm. Böylece bu ilencin etkisi görülmezdi. Onların söylediği gibi; "Hangi halk bunun onlara herhangi bir zarar vermeyeceğini bilmez". Bereket versin ki dansçı kızın kafasının arkasında gözleri yoktu.

Odaya geri döndüğümüzde arkadaşların bazıları *divan*ın üzerinde bazıları da yerdeki minderlerin üzerine oturmuştu. İlk dansçı kız şöminenin yanındaki yerinde, ikincisi ise odanın ortasında ayakta duruyordu. İlkinden daha çekici olan bu ikinci dansçı kız, pek çok soğuk eleştirel bakışın altında oldukça mahcup görünüyordu. Ne tür bir dansa tanık olacağımı merak ettiğimi itiraf etmeliyim. Kitaplarda; oryantal dansçı kızların şeytani baştan çıkarıcılıklarını ima eden referanslara sıkça rastlardım. Bu konudaki bilgimi tutkuyla geliştirme fırsatını yakaladığım için kendimi tebrik ettim. İkinci kız, uzun ve oldukça tombuldu. Kızın sıcak, aydınlık kahverengi bir teni, büyük ve oldukça parlak kömür karası gözleri vardı. Gözlerinin altına, uzun siyah kirpiklerini daha da belirginleştiren bir çizgi şeklinde sürme çekilmişti. Muhtemelen bir kısmı suni olan siyah saçları neredeyse yere değecek şekilde altı örgü yapılmıştı. Oldukça uzun süslü püslü Manchester baskılı bir şalvar, dirseklere kadar kıvrılmış sarı beyaz pamuklu bir ceket, mavi boncuklarla süslenmiş küçük bir *fes*, beline dolanmış kırmızı bir kuşak ve beyaz yün çorap giymişti.

Kocaman, mavi Şam işi bir yastıkla sırtı desteklenen ve *divan*ın üzerinde uzanan asıl konuğun yanındaki yerimi aldığımda o, bahçede daha önce söylediği eski şarkıyı yeniden söylemek için şöminenin yanındaki kıza başıyla işaret verdi. Ardından dans

başladı. İlk dansçı ayaklarını yerden kaldırmaksızın yavaşça süzülerek dönüyordu. Vücudunu salladığında uzun saçları da dalgalanıyordu. Sonra kollarını yavaşça ve zarafetle dalgalandırırken boynunu bir yandan diğer yana eğerek parmaklarını şaklatıyordu. Kendini durumun heyecanına kaptırmış görünen dansçı kızın hareketleri gittikçe daha belirgin hale geldi. Bir yılan gibi eğilip bükülürken vücudu ilginç bir şekilde büyüyüp küçülüyordu. Kafası tıpkı bir top gibi durmaksızın dönüyordu. Dansçı kız, ayaklarını yerden kaldırmaksızın bir dakika bile durmadan daire çizerek, bir aşağı bir yukarı yarım saatten daha fazla dönüp durdu. Yüzü yavaş yavaş kurşuni mor renge büründü, alnında boncuk boncuk terler yere dökülüyordu ve nefes nefese kalmıştı. Onun için çok üzüldüm, çünkü çok berbat, sarhoş bir kadın veya bir manyak gibi görünüyordu.

Hiç kimse dansçı kızın performansını alkışlamadı, hatta konuşmadı. Bazı izleyiciler sigaralarını içiyor, bazıları da yelpazeleriyle oyalanıyorlardı. Herhangi bir ilgi veya eğlenme ifadesi olmaksızın soğukça bakıyorlardı. Fakat en sonunda otokrat küçük dul kadın, bu kadarının yeterli olduğunu söyledi. Aralarından biri, müzisyene bir işaret yaptı. O, şarkısını derhal kesip tefini yere bıraktı. Baş döndürücü bir şekilde fırıl fırıl dönen dansçı, sendeleyerek bitkin bir şekilde kendini şöminenin yanında zemine bıraktı. Daha sonra diğeri ayağa fırlayarak sıranın kimde olduğunu açıkça belli etmek için define vurup aynı dansı yapmaya başladı. Henüz birkaç adım atmıştı ki seyircilerden alaycı bir gülüşme yükseldi. Yüzü kızaran dansçı kız, dansını kısa keserek utanmış bir şekilde yerine oturdu. Şimdiye kadar Türk dansçı kızların büyüleyici eğlendiriciliğine olan şüpheli inancım tamamen kayboldu. Zavallı şeyler! Çekici olabilirler, ancak dansları kesinlikle öyle değil. Şimdiye kadar diğer gördüklerim de düşüncemi değiştirecek bir etkiye sahip olamadılar.

Saat altıdan beri, yaklaşık dört saattir birkaç zeytin, biraz bal ve bir dilim karpuz dışında hiçbir şey yememiştim. Akşam yeme-

ği hazırlıklarına başladıklarını memnuniyetle gördüm. Türkler örtüyü masanın üstüne değil sofranın altına sererler. Bu defaki örtü, yorgan gibi yamalıydı ve odanın diğer ucuna serildi. Örtünün üzerine dört ayaklı bir tabure ters çevrildi, onun üstüne de büyük yuvarlak metal bir tepsi kondu. Tepsinin kenarına aç kadınları baştan çıkaran kalın pideye benzeyen bazlamalar yığıldı. İkinci dansçı kız ortadan kayboldu; ama uzun boylu olanı yuvarlak gözlü zenci kadın ile birlikte, misafirlerin ellerini yıkamaları için yuvarlak bir leğen, ibrik ve havlu taşıyarak iş görüyordu. Sonra ev sahibem ve diğer samimi dindar kadınlar yemekten önce namaza durmak için seccade ve örtülerini istediler.

Misafirler, sininin etrafına konan minderler üzerine oturmuşlardı. Türk tarzı bu oturma usulüne alışık olmayan insanlar, belli bir süre sonra yorulur. Dar ve birkaç metre uzunluğundaki kenarları güzelce süslenmiş örtü, sininin etrafını çevreliyordu ve yaşlı ev sahibi dâhil olmak üzere sofradaki on iki kişinin dizleri üzerine gevşekçe serilmişti. Uşaklar ve dansçı kızların yardım ettiği iki gelin bize hizmet etmek için ayakta bekliyorlardı.

İlk başta, toprak çömlekte pişirilen ve *pişmiş* denilen yemek servis edildi. Çömlek, sininin ortasına kondu ve biz saplarına renkli boncuklar dizilmiş temiz siyah ahşap kaşıklarla istediğimiz kadar yedik. Çok aç olmama rağmen daha fazla *pişmiş* yemek istemedim. Pişmiş denen bu aş, pirinç, soğan, ayran, peynir ve yağdan oluşmuş görünüyordu. Ben kendime küçük bir kaşık seçmiştim. Diğerlerinin tamamı pişmişin lezzetli olduğunu söylediler, bense kaşıklıyor gibi yapıyordum. Ancak bitirdiklerinde sininin üzerine ikinci kap konduğundan onların pişmişi bitirmelerinden memnun oldum.

Tepeden tırnağa bir buzağından oluşan ikinci yemek, kemikleri etten ayrılana kadar kaynatılmıştı ve incecik doğranmış bir sarımsak tabakasıyla yumuşatılmıştı. Biz bu yemeği elimizle yedik. Doğunun yemek yeme adabına göre, yemek sadece sağ elle yenir. Türk kadınları başparmak ve diğer iki parmaklarının

uçlarını kullanarak kibarca yiyorlardı. Benim sağımda oturan Mamina, benim *pişmiş* sevip sevmediğimi gözlemliyordu. Şimdi benim dikkatimi buzağıya çekmek için güçlü dirseğiyle beni yavaşça dürttü ve çok lezzetli olduğunu söyledi. Gerçekten de lezzetliydi. Benim önümdeki çok az miktarda sarımsak kokan ve üstünde buharı tüten kütleden istediğin parçayı seçmek oldukça kolaydı.

İlk lokmamı aldıktan sonra kendi kendime; "Şimdi, bundan sonra ne geleceğini bilen kimse var mı? Bu şişman dana, en güzel böyle yenir" dedim. "Fırsattan istifade" ederek cehaletten kaynaklanan bir pervasızlıkla yedim.

"Şu an benim memnuniyetimi engelleyen tek şeyin"; Bin Bir Gece Masalları'nın kremalı pastası olan muhabbetin olmayışı olduğunu düşündüm. Ancak herkes yemek yemekle çok fazla meşgul olduğundan başka bir şeye ve konuşmaya zaman yoktu. İlk yemek sırasında biraz durgunlaşan muhabbet ikinci yemek geldiğinde tamamen durmuş gibi görünüyordu.

Hepimiz memnuniyetle iç çekerek ellerimizi temizledik. Ardından evin iki gelininden yaşlı olanı ikinci yemekten ne kaldıysa – yani biraz sarımsak ve kemik – dışarı çıkartırken genç olan derhal büyük bir tepsi baklava getirdi. Çapı çok büyük olan baklavanın kızıl kahverengi kabuğu altın gibi parlıyordu. Nefis kokulu, zengin içle doldurulmuş bu tatlının lezzetini ve hafifliğini tarif edemem. Onu tam olarak değerlendirmek isteyen biri, mutlaka yemeli. Çocukluk rüyalarımdan biri gerçekleşti.

"Bugün şansım yaver gitti ve bir ziyafet çektim."

Yüksek sesle söylediğim bu sözcükler, diğer bir düzine memnuiyet mırıltısıyla birbirine karıştığından kimse ne dediğimi fark etmedi. Son defa parmaklarımı ovaladım ve gülümseyerek sofradan kalkma işaretini bekledim. Yazık! Fazla gurur insanı yıkar ve ruhunu karartır! Baklava dolu tabaklar sadece içinde *dolma* – taze asma yaprağına sarılmış, pirinç ve kıyılmış et karışımı – olan daha büyük tabaklara yer açmak için sofradan kaldırılıyordu. Bi-

risi aç olduğunda dolma lezzetli bir yemektir, ama bu sırada ben toktum. Diğer misafirler ise oldukça istekliydiler. "Bu yakında sona erecek, bu kesinlikle son" düşüncesiyle kendi kendimi kandırdım. Hiç de öyle olmadı. *Dolma*ları büyük bir kâsenin içinde getirilen kiraz reçeli takip etti. Ne yazık ki umudumu kaybettim ve yanımda oturan çok dikkatli komşumun elime tutuşturduğu fildişi kaşığı kavradım. Olabildiğince düzgün aralıklarla kaşığımı tabağa daldırdım ve tatlıdan hoşlanmış gibi görünmeye çalıştım. Diğer durumlardaki çok kötü hatıralar beni yakaladı. Ev sahiplerinin sevdiği yemekler, benim ya da eşim tarafından bazı hassasiyetlerle hiç tadılmadan geri çevrildiğinde tamamen sofradan kaldırılırdı. Diğer kadınların beni beğenmiyormuşum gibi izlemeye başladıklarını hissettim. Her iki yanımda oturanlar, bir ya da iki kaşık dolusu komposto almam için umutsuz bir çabaya giriştiler. Kiraz reçelinin ardından içi Antep fıstığıyla doldurularak kızartılmış bir oğlak getirildi. Bu, her zaman hoş olmayan bir nesneydi. Sonra birisi bana kem gözlerle baktı. Ben davet sahibi hanımın sağına oturtulmuştum. Kadın oğlaktan tek bir lokma yediğinde, çok lezzeti olduğunu düşündüğü bir parçayı parmaklarıyla koparmaya başlayıp lokmayı ağzıma koymak üzere bana döndü. Ancak ben onun niyetini sezmiştim ve benim 'tek bir korkulu sığınağım' kalmıştı. Lokmayı bana verdiğinde ustalıkla uygun bir şekle soktu. Ben parmaklarımla lokmayı havada kaparak gösterişli bir biçimde ağzıma koydum ve onun tepkisini gözledim. Terbiyesiz kaba bir cahil olarak düşünülme riski karşısında en leziz lokmayı elinden aldım. O kendi işini görmek üzere önüne döndüğü zaman lokmayı gizlice bir parça sahipsiz ekmeğin altına gizledim.

Oğlağı, diğer bir tatlı tabağı takip ederken öbür tarafımda oturan Rum, yemem konusunda sürekli ısrar ediyordu. Ardından sofraya yine ördek eti, sebzeler, etler ve meyveler getirildi. Her zaman bir et tabağı ve bir tatlı şeklinde devam eden servis, en sonunda takip etmeyi bıraktığım berbat bir sırayla

sunuluyordu. Gün batıp lambalar yakıldığında bile korkunç ziyafet hâlâ devam ediyordu. Bereket versin ki, ilk sekiz ya da dokuzuncu yemekten sonra her iki tarafımda oturan kişiler bana olan ilgilerini yitirip tamamen kendi yemeklerine odaklandılar. Kemiklerim, dayanılmaz bir şekilde acıyordu. Sofraya tam bir sessizlik hâkim oldu. Öyle ki bizim başımızda beklemekten bitkin düşen birkaç hizmetçinin yüksek sesle nefes alışverişleri bile kulağımda çınlıyordu. Yorgun gözlerim, diğer misafirlerin yüzlerini bulanık görmeye başlamıştı. Bir tür kâbus beni boğuyordu ve bu kâbusun son bulabileceği ümidini de yitirmiştim.

Aniden sofranın ortasına konan bir *pilav*ın gerçekliğiyle ve Türk yemeklerinde *pilav*ın daima son yemek olduğu anımsamamın verdiği sevincin heyecanıyla uyandım. Mamina, mahmur gözlerini *pilav*a sabitledi ve kayıtsız bir şekilde bir kaşık alıp yuttu. Derin düşüncesinden sıyrılıp kendi anadilinde yüksek bir sesle:

"Türklere gelince, onlar domuzdur!" dedi.

İçlerinden bir kaçı "Neee, sen ne diyorsun?" diye söylenerek ayaklandılar ve bir kaşık dolusu *pilav*ı ağzına götürmekte olan Mamina'ya baktılar.

Bu defa serinkanlı bir şekilde Türkçe olarak "Muhteşem bir yemekti" dedi.

Onlar da mırıldanarak bunu onayladılar.

Sonra sol tarafımdaki kişi bana dönerek bir iç çekişle küçük tombul ellerini ellimin üzerine koydu.

"Eğer bitirdiysen sofradan kalkabiliriz" dedi.

Ben bitirmiştim! Burada uzun berbat üç saat geçirmiştim! Beni bundan kurtardığı için ona müteşekkirim.

Uzun süre oturmaktan gerginleşen kaslarımızı homurtular ve oflamalar eşliğinde açarak yerimizden kalktık. Bir kez daha leğen ve ibrik getirildi. Ev sahibim gelinine bize sigara getirmesini işaret etti. Dansçı kızlar da kahveleri dağıttılar.

Hemen sonra üzülerek ayrılmam gerektiğini söyledim. Bütün gece burada kalmam için yapılan ısrarları reddettim. Dindaşım, ev sahibi hanıma beni emniyetli bir şekilde *han*a götürmek istediğini söyledi. Dışarı çıktığımızda verandada sigara içen bir *zaptiye* ile karşılaştık. Mamina, evinde bir gece geçirdiği *zaptiye*nin kendisi için beklediğini söyledi. *Zaptiye*, yaşlı kadınla hoş bir veda etmek için tekrar buluşmaya sözleştiğimiz yer olan *han*ın kapısına kadar bize eşlik etti.

Esrarengiz şekilde ortadan kayboluşumun ev halkını büyük bir alarma geçirdiğini ve eşimin polise müracaat etmeye hazırlandığını gördüm. Neyse ki benden sadece birkaç dakika önce gelmişti ve böylece uzun bir endişeli nöbetten kurtulmuştu. Köye iki saat uzaklıktaki bir yazıtla güneş batıncaya kadar oyalanmıştı. Sonrasında zifiri karanlık bir gecede, bilinmeyen bir yolda, gökyüzündeki son yıldız kaybolunceya kadar uzun bir yürüyüş yapmıştı.

VI. Bölüm

Vadideki Tanrıça

Bahçeler vardı, dereleri parlak,
çiçeklenmiş birçok günlük ağacı;
güneşli cayırları kucaklayan,
dağlar kadar yaslı ormanlar vardı.

Fakat o derin ve hülyalı uçurum,
yeşil dağdan sedir ormanına inen,
vahşi bir yer! Her zaman kutsal ve büyülü.
Bir kadın hayaletinin dolaşıp durduğu,
soluk ay ışığında sevgilisi şeytanı çağıran.
Ve bu uçurumdan, sonu gelmez bir kaynaşmayla,
sanki toprağın hızlı ve derin nefes alışlarıyla,
bir an içinde güçlü bir kaynak fışkırdı:
Onun hızlı ve kesintili patlamalarıyla
devasa parçalar firladı, sıçrayan dolu gibi,
samanlı tahıl gibi harman dövenin altında.
Ve bu dans eden kayaların arasında,
bir an içinde savruldu kutsal ırmak.
Şaşkınca beş mil boyunca menderesler yaparak
orman ve vadiden akıp geçti kutsal ırmak,
sonra uçsuz bucaksız mağaralara ulaştı
ve bir gümbürtüyle cansız okyanusa karıştı.

Coleridge

Çok sayıda suyun sesi! Sular; sıçrayarak, dökülerek, kaynayarak, kabararak, çağlayarak ve ıslık çalarak muazzam bir gürlemeyle büyük bir nehir olarak birleşirler. Dağın eteğindeki kaynağından doğan, dik ve dalgalı yatağından gürüldeyip havaya sıçrayarak kayaların üzerinden köpüren berrak su, başka vadiden gelen kardeş nehrin sakin sularıyla karışana kadar akar ve güneşli bir düzlükte sessizliğe gömülür.

Bu, İvriz Nehri'dir. Dik ve dar vadiden hızla fırlayan sular, doğrudan Toros Dağları'nın kalbine akar. İçinden geçtiği ovada sayısız kollara ayrılarak küçük adacıklar oluşturan nehir, mısır tarlaları, üzüm bağları, badem, kiraz, ceviz ve elma bahçeleri gibi yeşillikler ve güzelliklilerle kaynaşarak ilerler. Vadideki gölgeli patikaya girdiğinizde kızgın güneşten sonra serin taze bir hava ve yabani gür bir yeşillikle karşılaşırsınız. Vadinin içinde ilerledikçe diğer bütün sesler her şeyi emen gümbürtünün içinde boğulur ve suyun sesi yükseldikçe yükselir. Tıpkı daha önce hiç işitilmemiş korkunç bir fısıltı ya da sürpriz bir feryat gibi hayranlık uyandırır. Eğer burada uzun bir süre kalırsanız nehrin sesinden başka bir şey duyamaz hale gelirsiniz. Başlangıçta kulaklarınız daha güçlü seslerin dışındakilere sağırdır. Ancak zamanla daha küçük sesler de kolaylıkla ayırt edilip duyulabilir.

Çıplak sivri kayalıklardan oluşan kulenin bir lamba gibi tepenizde durduğu vadinin sağ üst tarafına gittiğinizde, etrafa dikkatli gözlerle bakarsanız burada nehri oluşturan çok sayıda kaynağı görebilirsiniz. Bu kaynakların bazıları uçurumun dibindeki dar yatay yarıklardan dökülürken bazıları da yerdeki kaya kütleleri arasındaki oyuklardan ve mağaralardan fışkırır. Diğerlerinden daha büyük olan mağaranın berrak derinliğine dikkatle bakarsanız; bir takım tuhaf şekilli, renkli çakıllar, metal artıkları ile diğer küçük nesneleri görebilirsiniz. Yakındaki çalılıklar üzerindeki dallara çok sayıda renkli çaputlar bağlandığını fark edersiniz. Bunlar, Tanrının ya da kaynağın ruhuna adanmış nesnelerdir. Geçmişten günümüze çoktan unutulmuş olsa bile

üzerinde durduğunuz yer kutsaldır. Günümüzde nasıl köylüler Tanrıya ya da ruhlara eski elbiselerinin parçalarıyla yalvarıyorsa, eski zamanın insanları da aynı şekilde Tanrılarına daha sanatsal ve güzel yollarla yalvarıyorlardı. Ancak hiç de büyük huşu ve korkuyla değil!

Nehrin ana kaynağından biraz aşağıda vadinin genişleyen sol tarafında açık sarımsı renkli büyük dik bir kaya yükselmekte ve bu kayanın üzerinde muhteşem bir kabartma heykel rölyefi bulunmaktaydı. Bu rölyef, Tanrı'nın azametini temsil eden devasa –15 feet– boyuttaydı. Bir köylü ya da çifti kıyafeti içindeki bu heykelin başında bir Frig şapkası, belinin etrafında bir kemer ve ayağında bağlanmış botları vardı. Ayakkabılarının ucu yukarı kıvrılmıştı ve ayaklarında bir pulluk demiri bulunmaktaydı. Bir elinde biraz mısır başağı, diğer elinde uzayan bir asma dalı ile üzümlü ladin tutmaktaydı. Karşısında daha zayıf bir rahip bulunmaktaydı ve tapınma edasıyla Tanrıya dönmüş, ellerini yukarı kaldırmıştı. Rahip üzerine bir miktar mücevher ile ince işlenmiş saçaklı bir cübbe giymişti. İkisinin de yüzleri birbirine benzemekteydi. Yüz tiplerinden oldukça açık bir şekilde anlaşılmaktadır ki bunlar Sami'ydi. Bu figürlerin başlarının yakınında günümüz bilim adamlarının henüz okumayı başaramadığı Hititçe yazılmış bazı yazıtlar vardı.[3] Figürde ilginç olan bir şey, civardaki köylüler hâlâ Tanrı'nın giydiği elbiseye benzer şekilde giyiniyorlar. Vadinin yerleşikleri – burada üç dört harap kulübeden oluşan küçük bir köy var – hâlâ aynı özellikleri gösteriyorlar.

Nehrin bir kolu, vadinin daha aşağısında bulunan bir değirmeni çalıştırmak için suni olarak ana akıntıdan daha yüksek bir seviyeye çıkarılmıştı. Nehrin bu kolu, sütun kayanın dibinden daha güçlü aktığından yumuşak olan kaya kolaylıkla aşındığı için

3 Yazar, İvriz köyünde bulunan Geç-Hitit dönemine ait İvriz Kaya Anıtı'nı anlatmakta. Anıtta bulunan iki figür arasındaki hiyeroglif yazıda; "Ben hakim ve kahraman Tuvana Kralı Varpalavas sarayda bir prens iken bu asmaları diktim, Tarhundas onlara bereket ve bolluk versin." denilmektedir.

su neredeyse üçüncü yazıtın alt tarafını yok etmiş. Fotoğraf çekmek için bir girişimde bulundum ancak vadide bolca bulunan, uzun ve büyük kiraz ağaçlarının düşen gölgesi bunu neredeyse imkânsız hale getiriyordu.

Köyün birkaç yıkık dökük taş ağılının yanı sıra, kaplanmış yol izleri ile vadinin biraz aşağısında Selçuklu işçiliği olduğu anlaşılan köprü gibi diğer yapıların kalıntıları vardı. Her şey; ağaçlar, çalılar, otlar, sarmaşık ve yosunlarla kaplanmıştı. Nehrin kıyıları; çakıllı, nemli, yıpranmış, gölgeli ve oldukça serindi. Ben Haziran ayında oradaydım. Her şeyin en iyisi vardı ve kiraz ağaçları parlak kırmızı meyvelerle doluydu. Hafif dağ esintisi ağaçların tepesini hareketlendirirken sıcak güneşin parıltıları yaprakların arasından ışıldar ve vadinin gölgeli orta kısmının ne kadar serin olduğunu insana fark ettirir.

Başta etrafta kimseleri görmedik. Vadideki birkaç köylünün çekingenliğini göz önünde bulundurup yanımıza kendi adamlarımızdan bir kaçını almamız gerekirken, tesadüfen *zaptiye*nin dışında beraberimizde kendi adamlarımızdan kimse yoktu. Kaynaklara bakmak ve her tarafı kaplayan sonsuz gizem ve yalnızlık duygusunun zevkine tam olarak varabilmek için tek başıma dolaşıyordum. Vadinin kıvrımları, ağaçlar ve çalılar, eşimle *zaptiye*yi görüş açımdan çıkarıyordu. Sonunda en büyük kaynağın yanında durarak bir dakika kadar onun berrak derinliğine baktım ve Tanrı'dan huzur dileyerek küçük gümüş parayı suyun dibine attım. Titreyen suda dönerek yavaşça paranın batışını izledim. Sonra elimi suya daldırıp içtim. Yuttuğum su buz gibi soğuktu. Kolumda bir dokunuş hissettim, arkamı döndüğümde tıpkı baktığım göz alıcı kaynak gibi derin, berrak ve gri bir çift gözle karşılaştım. Tanrıçanınkine benzer burnuyla dalgalı gri saçlı küçük sıska yaşlı bir kadın benim yanı başımda duruyordu. Tabii ki, bu, suların bazı ruhlarındandı. Hayır, 'oldukça uzun ve sarışın olan Tanrıçalara' benzemiyordu. Bu, su perilerinden biriydi. Dudakları kıpırdıyordu. Sözcükleri suyun gümbürtüsünde kay-

boluyordu. Dudak hareketlerinden "Nereden geliyorsun?" diye sorduğunu anladım.

"Uzak bir ülkeden geliyorum" diye cevap verdim. "Sen nereden geliyorsun?" dedim.

Duymam için bana yaklaşıp üstüne basa basa "Buradan" dedi.

"Uzun zamandır burada mısın?" dedim.

"Bu vadide doğdum" dedi. "Ben, babam, babamın babası bu vadinin dışına hiç çıkmadık" diye ekledi.

Bez bağlı çalıları ve kaynağı göstererek; "Bu nedir?" dedim.

"Kutsal bir yer" dedi.

Ağaçların diğer tarafındaki kabartmaları göstererek "Kayaların üzerindeki rölyefleri kim yaptı?" diye sordum.

"Hiç kimse". Benim babam ve büyükbabam doğmadan önce de "Onlar hep oradaydılar" dedi.

"Nedir o?" dedim.

Derin parlak gözleriyle esrarlı bir şekilde uzunca bir süre bana baktı: "Söyle bana" dedi yumuşakça.

"Söyleyemem" dedim. "Bilmiyorum?"

"Offf" dedi. "Torunlarıma senin için biraz olgun kiraz getirmelerini söyledim. *Yoğurt* da ister misin?"

Vadinin gizemi hakkındaki bu sohbeti sürdürmeyi çok isterdim, ancak ne yazık ki çok az Türkçe biliyordum. Bu yüzden zorlanarak onun söylediği şekilde "*Yoğurt* da isterim" diye cevapladım. Sonra vadiye döndüm, kocamı ve *zaptiye*yi bıraktığım, kiraz ağaçlarının altındaki eski tanrıçanın bulunduğu yere kadar peri yanımda yürüdü.

Vadinin eteğinden beş mil ötedeki ovaya kadar Ereğli Kasabası uzanıyordu. Bu nehir kasabayı boydan boya geçip birkaç mil ötede sularını Akgöl'e boşaltıyordu. Akgöl, güney batıda Toros Dağları'nın yüksek kayalıklarına doğru uzanıyordu. Sonra bir kez daha sularını dar bir kanal içine toplayan nehir, çıktığı kadar gizemli bir şekilde dağın içerisinde kayboluyordu. Eşimin de yazdığı gibi özellikle buradan Lycaonia/Konya ve Kapadokya'nın

büyük kurak ovalarına kıvrıldığı için bu nehir, onlara tanrı tarafından verilmiş gibidir. Kendisine düşen işlevi yerine getirince yani buralardaki çiçekli bahçeleri suladıktan sonra tekrar dağın içinde kaybolur. Kaynağın yanındaki heykel, onu oyan sanatçının zihnindeki düşünceleri açıkça yansıtıyordu. Sanatçı, Tanrı'sını basit bir köylü kıyafeti, dua edenleri de çok güzel nakışlarla işlenmiş kral elbisesi içerisinde resmetmişti. Çünkü o, Tanrı'ya yakın duran milletin ihtişamını besleyip destekleyen köylülerin içindeki ebedi gerçeği ilan etmek istiyordu. Bunlar, soylular ve krallardan daha çok İlahi Doğa'nın basitliğini severlerdi.

9. Yüzyıl'da bir Arap coğrafyacı nehrin kaybolduğu yerin tasvirini aşağıdaki gibi yapmaktadır: "Birisi gölün kenarından mağaranın içine doğru yürüdüğünde buranın dağın içerisinde gerçek bir kovuk olduğunu görür. Burası 100 metre (200 kubit) uzunluğunda ve genişliğinde tam ortasında ağaçlarla çevrili bir bataklığın bulunduğu bir yerdir. Ağaçların çevresinde yüzden fazla adamın korunabileceği daireler ve kayalardan oyulmuş odalar vardır. Birisi oradan bir yeraltı geçişi vasıtasıyla vadinin içine gider. Yukarıdan bakıldığında oyuk, bir tabak boyutundaymış gibi görünür. Ali bin Yahya bu bölgeye geldiğinde buranın yerlileri hediye olarak; bataklıktan alınmış bir kavanoz su, ocakta pişmiş ekmek ve peynir getirip ona demişlerdi ki: "Biz fakir ve zararsız insanlarız: Biz, sadece Tanrının bulunduğu yer olan ölümle meşgul oluruz". Ölü bedenler oyuğun dört metre üzerindeki girişte bulunan bir mağarada yer alıyordu. Ali bin Yahya anlatıyor: "Bir merdiven yardımıyla ölü bedenlerin konduğu yere çıktığımda orada 13 adam gördüm. Bunlardan biri genç ve sakalsızdı. Onlar üstlerine tunik yünden pelerinler, ayaklarına da çizme ve sandaletler giymişlerdi. Bedenlerin birinin alnına dökülen saçını çektim ancak o kadar sağlamdı ki bir tane bile kopmadı."

Batıdan Kilikya Kapıları'na uzanan bir ticaret yoluna, gölden dağa akan suyun oluşturduğu kanal üzerindeki ahşap bir köprü

vasıtasıyla geçilir. Eşimin her iki gelişinde de bu kanal kuruydu. Fakat Sir Charles Wilson, suların bir düdene aktığını görmüş. Ben henüz bu yeri ziyaret etmedim. Eşim çevreyi dikkatle incelememiş ve kaya mezarlarını da bulamamıştı.* Ancak bu çevrede birkaç tane kaya mezarının bulunması yüksek bir ihtimaldi.

Bunlardan doğal karakteristiklere sahip olan yerlerden 'kutsal' olarak işaretlenenlerin, ölülerini kaya mezarlarına gömenlerin favori noktaları olduğu açıkça bellidir. Kendilerini Ali bin Yahya'ya 'fakir ve zararsız insanlar' olarak tanıtan insanların bu olağanüstü şekilde inşa edilmiş güzel mezar evler içerisinde yatan ölülerini Tanrı'nın özel koruması altında olduğuna inandıkları için onları tunik ve mantolarına sarılı olarak gömmeleri bana oldukça doğal geliyordu. Şimdi bile, bir kişinin ölümünün üzerinden çok uzun bir zaman geçtiğinde, mezarını bir korku ve gizem atmosferi kaplar. Bu mezar evlerin içine girip konuştuğunuzda; tonozlu çatıdan, kornişten ve ölülerin içine yatırıldığı sığ mezarlardan ürkütücü yankılar duyarsınız. Ya da mezar evlerin açık kapısından dışarıdaki sıcak ve ışık seli altındaki araziye baktığınızda yanaklarınıza ya da boynunuza biraz serin bir esintinin çarptığını, saçlarınızın yukarı kalktığını ve sırtınızın ürperdiğini hissedersiniz. Yapacağınız en iyi şey, bir an önce güneşli ve sıcak dış dünyaya geri dönmek olacaktır.

* Eşim, bu tür keşfedilmemiş yerlerin gelecekte kötü arkeologların cezası olarak hatırlanacağına inanır.

VII. Bölüm

Aziz, Şeytan ve Antikacı

Frigya'nın kalbinde, yüksek dağlarla çevrili güzel ve verimli bir ova uzanır. Sağında solunda köylerin bulunduğu ovada, Sandıklı adında bir de kasaba vardır.

Sandıklı Ovası'nı, ilk defa 1881 yılının sonbaharında ülkedeki ilk uzun seyahatim sırasında görmüştüm. Vahşi ve romantik bir dağ geçidinden antik Synnada/Şuhut Kasabası'na girdik. Antik eserler peşinde, bir köyden diğerine merak içinde dolaşıp durduk. Bir akşam eşya paketlerimizi kaybettik. Akşam yemeği yemeden ve üstümüzü değiştirmeden yarı aç şekilde bir Türk köylüsünün mütevazı evine sığındık. Köylü bize yiyecek sağlayamasa da atlarımızı doyurabilmişti. Sandıklı'ya varınca *kebap* yedik, elma, süt ve balla kendimizi şımarttık. Bazılarımız da şans eseri sokakta karşılaştığımız ve bizi sevinçle karşılayıp nazikçe evine davet eden bir Ermeni'nin verdiği yeni yapılmış şaraptan içti. En sonunda, soğuk bir öğleden sonra Kelendres[4] adlı küçük bir köyde durduğumuzda ikindi namazı vaktiydi. Camiye yakın bir çimenliğin üzerinde çadırımızı kuracağımız bir yer bulduğumuzda saat dokuza gelmişti.

Cami, oldukça harap olmasına rağmen köyde tek olduğu için dindar bütün erkekler ibadet maksadıyla burada bir araya geliyorlardı. Çatının yarısı çökmüştü ve yıkıntı, caminin yarısından çoğu-

4 Sandıklı Ovası'nın kuzeyinde yer alan Kılandıras (Karadirek) Köyü.

nu kaplıyordu. Diğer yarısı da çökmek üzereydi. İnsanlar caminin yakınına gelip ibadetlerini dışarıda yapmaktan memnun görünüyorlardı. Minaresi olmayan caminin önemli bir işlevi olan ezanı, *imam* çatının yıkıntısı üzerinde çıkarak okuyordu. Buraya çıkmak zor olmasına rağmen imam, binaya yakın duran beyaz büyük bir mermer blok üzerinde ezan okumak için bu yığına tırmanıyordu. Yaşlı bir adam olan *imam*, mübarek kafasına çok kirli ve yıpranmış bir sarık sarmıştı. Eğreti minaresine çıkmadan önce Hıristiyan bir mezar taşına saygı işareti olarak dindar bir edayla ayakkabısını çıkarıp yün çorabıyla mermer kaidenin üzerinde duruyordu.

Ezan okunduğunda yaklaşık bir düzine adam toplanmıştı. Bizim çadırımız onların birkaç metre ötesinde olmasına rağmen onlar bizim varlığımızdan rahatsız olmadan ve gösterişe kaçmadan namazlarını kıldılar. İbadetlerini bitirdikten sonra yanımıza gelip her biri ayrı ayrı "Hoş geldiniz" diye bizi selamlayarak yerlerine geçtiler ve diz çökerek oturdular.

Bu geleneksel kibar selamlaşmanın ardından *Çelebi*, her zamanki gibi sorularını sormaya başladı. Sonraki köy ne kadar uzaklıkta, yol nasıl, akıntı nereden geliyor, nereye doğru gidiyor, bu civarda hiç yazılı kaya var mı? Bu sorulara klasik cevap "*Yok*" idi. Kesinlikle hiç yok diye de olumsuz bir genelleme yapılırdı. Ancak vardığımızdan beri kocamın gözü mermer bloğun üzerindeydi. Uyanır uyanmaz o bloğa bakmaya gitti. Antika olduğu bariz bir şekilde anlaşılan bu bloğun etrafı dikkatli bir şekilde taşlarla örtülmüştü. Diğer tarafta ise bahsedilen cami vardı. Eşim not defterini ve kalemini aldı, taşın yuvarlak köşelerini gözüyle işaretledikten sonra her harfi parmaklarıyla hissederek dikkatli bir şekilde deftere not etti. Seyircinin ilgisi büyüdü ve taşı onun rahat çalışacağı bir yere taşımak için istekli görünüyorlardı. Seyirciler bunu yapmaya çalıştılar ancak taş blok çok büyüktü ve derinde gömülüydü.

Eşim sonunda bin bir zahmetle yazıtın tam bir kopyasını çıkarmayı başardı. Yazıt, bir tarih içeriyordu. Bir arkeolog – ya da

arkeoloğun eşi – dışında hiç kimse bir eski yazıt bulmanın zevkini idrak edemez. Türkler, eşimin bloğu yerde üç kez işaretlemesi, bazı harfleri tekrarlaması veya taşın üzerinde okuyabildiği sırları, yani uzun süredir saklı kalmış altın ve mücevher hazinesini açığa çıkarmak için yapılması gereken her şey için sabırla beklediler. Eşim *kitabı*nı dikkatle kapatıp cebine geri koyduğunda, Türkler boynu büyük bir şekilde iç çekiyorlardı. Onların kendi aralarında paylaşacakları bir hazineyi bulmaları *kısmet* değilmiş!

İşte yazıtın[5] çevirisi:

"Seçilmiş bir kentin vatandaşı olarak, bedenim için bir istirahatgâh olsun diye, bu mezarı sağlığımda yaptırdım. Ben Aleksandros: Antonius'un oğlu ve Aziz Çoban'ın bir öğrencisi. Ama kimse benim mezarımın üzerine bir başka ölü gömmesin. Bunun aksine davranan kişi, Romalıların hazinesine 2000, sevgili vatanım Hieropolis'e de 1000 altın sikke ödesin. Bu yazı, 300 yılında (M.S. 216), benim sağlığımda yazıldı. Gelip geçene ve bizi hatırlayana huzur dilerim."[6]

Şimdi anlatmak istediğim hikâyeye gelelim.

Hıristiyanlığın Küçük Asya'da kök salmaya başladığı zamanda, Frigya ovalarında en az beş Roma şehri canlanmıştı.[7] Birbirine birkaç mil uzaklıkta bulunan bu beş şehrin merkezi, bölgenin büyük tanrısının oturduğu ve 'Kutsal Şehir' olarak anılan Yunanların Hieropolis, Hıristiyanların ise Hierapolis dedikleri şehirdi. İkinci yüzyılın ortalarından önce Hıristiyanlık Frigya'da hızlı bir gelişme gösterdiğinden, bu beş Roma şehrinin her birinde dik-

5 1881'de Ramsay tarafından bulunan yazıt, 'Hıristiyanlık Devri Yazıtlarının Kraliçesi' olarak nitelendirilen Abercius Yazıtı'nın bulunmasına yol açmıştır. Yazıtın önemi için bkz. Hasan Malay – C. Tanrıver, "Sandıklı'da Yaşamış Olan Bir Hristiyan Önderi: Aziz Abercius", www.hasanmalay.com

6 Yazıtın çevirisi H. Malay – C. Tanrıver'in "Sandıklı'da Yaşamış Olan Bir Hristiyan Önderi: Aziz Aberkios " başlıklı yazılarından alınmıştır.

7 Sandıklı Ovası'ndaki bu beş şehir Eukarpia (Emirhisar), Brouzos (Karasandıklı), Hieropolis (Koçhisar), Otrous (Yanıkören ya da Otluk) ve Stektorion (Menteş)'du.

kate değer birer Hıristiyan topluluk oluşmuş, başlarında birer piskoposun bulunduğu kiliseleri iyi organize edilmişti.

Sonradan Aziz Abercius olarak anılacak olan Abercius Marcellus'un 'Kutsal Şehir'in piskopusu olduğu dönemde, İmparatorlar Marcus Aurelius ve Lucius Verus, Roma tanrıları için kurban töreni düzenlenmesini emreden emirname yayınladılar. Benim anlatacağım hikâye bunun üzerine, sadece Hierepolis'te ne olup bittiğiyle ilgilidir. *Life of St. Abercius*'a göre, şehrin senato üyeleri ve halkı beyaz elbiselerini giyerek tanrılarının büyük tapınağını tamir edip kurbanlarını sunarlar. Hıristiyan piskoposa göre bu görüntü oldukça üzücüdür, bu nedenle ruhu ıstırap içinde saatlerce Tanrı'ya dua eder ve sonunda uyuyakalır. Rüyasında görünen asil ve genç bir adam ona, eline bir asa alarak tapınağın içine girmesini ve tanrı tasvirlerini yok etmesini söyler.

Abercius uyandığında saat dokuza gelmektedir. Hiç vakit kaybetmeden eline bir sopa alarak şehrin en önemli tapınağı olan Apollon Tapınağı'na koşar. Apollon'un heykelini fırlatarak parçalar, ardından tapınaktaki diğer tüm heykelleri tahrip eder. Tapınaktakiler şaşkınlık ve korku içinde seyretmekten başka hiçbir şey yapamaz. Abercius, parçalanmış tanrıların bu saldırı karşısında sessiz kalmalarına dikkat çektikten sonra evine döner.

Akşama doğru Abercius işleriyle uğraşırken, kızgın bir kalabalık onun evine doğru yönelir. Bazı arkadaşları hayatını kurtarması için kaçması gerektiği konusunda onu uyarmaya çalışır. Tapınak rahipleri, senatoya onun hakkında resmi bir şikâyette bulunmuş ve insanları Abercius aleyhinde kışkırtmıştır. Abercius'un tapınağa yönelik hakaretini duyanlar, onun evini yakarak intikam almak istemektedir. Bu, yangının büyümesinden korkan ve daha sonra başlarına daha büyük bir bela açılmasından çekinen ve Abercius'u tutuklayıp eyalet valisinin yargısına teslim etmeyi tercih eden senato tarafından zorlukla engellenir. Abercius, kaçmayı reddeder ve sakince pazaryerine giderek müritlerine vaaz vermeye başlar.

Bu açık meydan okuma karşısında daha da tahrik olan ve pazaryerine koşan kalabalık artık engellenemez. Kalabalık Abercius'a saldırmadan önce, şeytanın ele geçirdiği üç genç adam, aceleyle kalabalığın önüne atılarak köpüklü ağızları ve kısık gözleriyle ellerini ısırıp ağlar: "Tek ve gerçek Tanrımız olan senden, zamanından önce bizi cezalandırmamanı diliyoruz." Bu arada kalabalık durur ve ne olacağını görmek için beklemeye başlar. Abercius yüksek sesle dua eder, heykelleri devirdiği sopayla genç adamlara dokunur. Hâlâ elinde tuttuğu sopayı onlara doğrultarak içlerindeki kötülüklerin dışarı çıkmasını emreder. Derhal iyileşen genç adamlar, Aziz Abercius'un müritleri olur.

Bu mucize inançsız kalabalık üzerinde öyle bir etki bırakır ki, onlar da anında birer mümine dönüştüler. Ancak vakit ilerleyip gece olduğundan 500 kişinin vaftiz edileceği tören ertesi güne ertelenir.

Abercius'un şöhreti eskisinden daha fazla yayılır. Sadece yakın çevreden değil Büyük Frigya, Asya, Lidya ve Karya gibi komşu eyaletlerden de büyük kalabalıklar onu dinlemek için akın akın gelirler. Abercius, nüfuzlu bir kadın olan Phrygella ve bölgenin üç yaşlı kadınının gözlerini açarak mucizelerine devam eder. Sonra bölgenin, hastaların tedavisi için çok iyi bir şifalı kaplıca yeri olduğunu fark edince şehrin dışındaki bir akarsuyun yanında, sıcak su çıksın diye, dizlerinin üzerine çökerek dua eder. Hava güzel ve gökyüzü bulutsuz olmasına rağmen duanın hemen ardından korkunç bir gök gürlemesi duyulur ve yerden sıcak su kaynağı fışkırır.

Ancak Aziz'e her şeyi istediği gibi yapmasına izin verilmemiştir. Şeytan, kıskançlıkla, Abercius'u hüsrana uğratıp felakete sürüklemek için fırsat kollamaktadır. Kadın kılığında Abercius'a yaklaşan şeytan, ondan kendisini kutsamasını ister. Aziz, kılık değiştirmesine rağmen şeytanı tanır ve geri çekilir. Ancak bunu yaparken ayak bileğini büyükçe bir kayaya çarparak yaralar. Şeytan, Abercius'a Roma'da görüşeceklerini söyler ve kaybolur. Aslında

endişelendiği her şeyin uzun vadede iyi sonuçlandığını düşünen Abercius, Roma'ya gitmesini gerektirecek bir neden görmemektedir.

Tehdidini sürdürmek isteyen şeytan, vakit kaybetmeden Roma'ya gider. Tasarladığını gerçekleştirmek için İmparator Marcus Aurelius'un kızını seçmiştir. On yedi yaşlarında alımlı genç bir hanım olan Prenses Lucilla, Parth kralıyla savaşmak için Roma'dan ayrılan genç imparator Verus'la nişanlıdır. Yapılan plana göre, Verus Parthlarla işini bitirdikten sonra, Lucilla ve babasıyla Efes'te meşhur Diana Tapınağı'nda düğün için buluşacaktır. Bu ifadeler, *Life of St. Abercius* yazarının geçmişe ait bir inanç olan paganizm dönemi bilgisiyle hareket ettiğini gösteriyor. O, Hıristiyan evliliklerinin kilisede gerçekleştiğinden hareketle, pagan evliliklerinin de tapınakta yapılması gerektiğini zannetmişti, ancak bu dönemde evlilikler hiç de böyle yapılmıyordu. Şeytan sahneye çıkıncaya kadar, evlilik konusundaki her şey yolunda gibidir. Ancak prensesin durumu, imparatorluk ailesini şaşkınlık ve mutsuzluk içinde kargaşaya düşürür.

Zavallı kızı kurtarmak için her türlü çaba gösterilir, ama boşunadır! Tüm hekimlere ve bilgelere başvurulmuştur. Romalı rahipler hiçbir şey yapamamıştır. Kötü ruhları kovmakla ünlü Etruria kâhinleri bile prensese yardım etme konusunda güçsüz kalır. Sonunda, endişeli anne babanın umutlarının tükendiği anda, şeytan, Frigya'daki Hierepolis Hıristiyanlarının piskoposu Abercius gelip kendisini uzaklaştırıncaya kadar Lucilla'ya sahip olacağını açıklar.

"Şeytan harekete geçtiğinde onların Abercius'a olan ihtiyaçları arttı." Ve imparator derhal Frigya'daki Abercius'u mümkün olan en hızlı şekilde Roma'ya getirmek için iki haberci yollar.

Haberciler hiç vakit geçirmeden iki gün içinde Roma'dan 450 mil uzaklıktaki Brindizi'ye ulaşır. Brindizi'den gemiye binerek yedi gün içerisinde Pelepones'e varırlar ve oradan da imparatorluk posta atlarıyla Konstantinopolis'e (Bizantium) gelirler.

Biyografi yazarı habercilere buraya kadar oldukça dolambaçlı bir yol aldırır! Ancak Küçük Asya coğrafyasını iyi bilen biyografi yazarı bundan sonraki yolculuğu doğru betimler. Haberciler Nicomedia[8] içinden geçen ana yolu takip ederek Synada'ya gelir. Oradan yabanıl bir geçit vasıtasıyla dağları aşıp Hierepolis'e ulaşırlar. Saat dokuz sularında Hierepolis'e vardıklarında onları şehrin girişinde Abercius'un dışında kim karşılayacaktır? Haberciler ne Abercius'u, ne de şehri tanımaktadır. Şehrin girişinde Piskopos'un evine giden yolu soruşturmak için dururlar. Abercius, piskoposla ne işleri olduğunu sorar. Sıradan bir insanın imparatorluk habercilerini sorgulama cüreti göstermesine öfkelenen habercilerden biri, bu mübarek adama vurmak için kızgın bir şekilde bastonunu kaldırdığı sırada bir darbeyle yere düşer ve bastonu kaldıran kolu taş kesilir. Ancak Abercius'un müdahalesiyle eski haline döner.

Haberciler, oraya neden geldiklerini anlatırlar. Abercius, kırk gün içinde onlarla Roma'da buluşma sözü vererek habercileri uğurlar. Abercius tek çuvaldan oluşan eşyası ve yardımcıyla birlikte, at arabasıyla önce Attaleia'ya,[9] oradan da bir gemiyle Roma'ya gider. Aziz, yolculuk sırasında neye ihtiyaç duysa, yardımcısı, elini çuvala sokup çıkartmaktadır. Ancak Aziz'in olmadığı ortamda yardımcısı, birkaç kez denemesine rağmen çuvalın içinden herhangi bir şey alamamaktadır.

Biyografi yazarının belirttiğine göre, Abercius habercilerden üç gün önce, bir liman kenti olarak betimlenen Roma'ya ulaşır. Bu sırada barbarlara karşı bir sefere çıkan İmparator Ren Nehri'ni geçmiştir. Aziz, İmparatoriçe Faustina tarafından kabul edilir ve Roma'ya çağrılma nedeninin imparator ailesini üzen durum olduğunu öğrenir. Aziz'in düşmanının oyununun ortaya çıkması karşısında ne hissettiğini söylemem mümkün değil, fakat derhal yapılması gerekeni uygulamaya başlar. Aziz, prensesin

8 İzmit.
9 Antalya.

Büyük Sirk'e getirilmesini ister. Prensesi karşısına alır, şeytanın derhal dışarı çıkmasını ve Frigya'ya geri dönmesini emreder. Şeytan giderken Sirk'ten bir mermer sunağı da alacak ve onu Hierapolis'in güney giriş kapısının yanına yerleştirecektir. Şeytan bu emre itiraz etmeksizin kurbanını terk eder ve sırtına aldığı sunakla birlikte gözden kaybolur.

İmparatoriçe şükranlarını göstermek istediğinde, Abercius, yaptıklarından dolayı kişisel bir ödül kabul etmez; ancak mucizevî bir şekilde memleketinin yakınında çıkan sıcak su kaynağı üzerinde bir hamam inşa edilmesini ve sakinlerine yıllık 300 kile buğday bağışlanmasını ister. İmparatoriçe de bunu yapmaya söz verir. Biyografi yazarı, bu Hıristiyan şehrine buğday bağışının, anlaşmanın feshedildiği İmparator Julian zamanına kadar, büyük zalimler döneminde bile devam ettiğini söylüyor.

Roma'da bir süre kalan Abercius, Tanrı tarafından Suriye'yi ziyaret etmesi için görevlendirilir. Abarcius, İmparator tarafından kiralanan bir gemiyle bu ülkeye doğru yelken açar ve günümüzde, Akdeniz'de seyreden buharlı gemilerin bile nadiren yakaladığı bir hızla, mucizevî bir süre olan yedi günde yolculuğunu tamamlar. Antioch[10] ve Apamia'yi[11] ziyaret ettikten sonra Euphrates'i[12] geçer, Nisibin'e[13] kadar Mezopotamya'nın her tarafındaki kiliseleri ziyaret eder. Her yerde Hıristiyanlar onu sevinçle karşılarlar ve büyük miktarda para teklif ederler, ancak o hepsini reddeder. Sonuç olarak Suriyeli soylu bir zengin şu unvanı önerir: 'Havarilerin Eşitliği'. Bu unvan resmi olarak ona tevcih edilecek ve Rum Kilisesi tarafından da tanınacaktır.

Abercius Kilikya'nın, Lykaonia ve Pisidia eyaletleri arasından geçerek evine geri döner. Daha önce söylendiği üzere Hierapolis'e giden Synnada karşısındaki dağ yoluna sapar. Yaz

10 Antakya.
11 Epemiye.
12 Fırat Nehri.
13 Nusaybin.

zamanıdır, engebeli ve zorlu dağ geçitleri üzerindeki yolculuğundan dolayı yorgun düşmüştür. Aziz, günün en sıcak saatinde dinlenmek için yol kenarındaki bir taşın üzerine oturur. Ürün harman edilirken bu taşın yeri bazı köylüler tarafından değiştirilmiştir. Köylüler ürünlerini havaya savurarak rüzgârın yardımıyla sapla samanı birbirinden ayrılmasını sağlarlar. Bu yöntem, ülkede hâlâ devam ettirilen bir gelenektir. Rüzgâr yazın gün içerisinde platonun üzerinde kuzeyden sert ve serin bir şekilde estiğinden Abercius, taşın rüzgâr almayan tarafına oturmuştur ve samanlar yüzüne çarpmaktadır. Abercius oturuşunu değiştirmek için köylülerden bir süre çalışmalarını durdurmalarını ister, ancak saygısızca reddedilir. Bir anda rüzgâr durur ve köylüler işi bırakmak zorunda kalır. Zaman kaybetmek istemeyen köylüler hemen yemeklerini hazırlamaya koyulur. Aziz, içmek için onlardan biraz su ister, ancak yine saygısızca reddedilir ve alaya alınır. Abercius, bu saygısızlıklar nedeniyle, köylülere doymak bilmez bir iştaha tutulmaları belasını musallat eder. Günümüzde hâlâ bu köyün insanları açgözlülükleriyle bilinir.

Abercius'un şehrin yakınında bir dağın zirvesinde bir su kaynağı ortaya çıkarmasına dair bir mucizesi daha kayıtlıdır.

Hierapolis'e dönüşünden sonra yaşlanmış olan Aziz, rüyasında sonunun yakın olduğu konusunda uyarılır. Zamanın geleneklerine uygun olarak hem paganlar hem de Hıristiyanlar onun gömülmesi için bir yer hazırlar. Abercius mezar taşı için, şeytana Roma'dan getirttiği mermer sunağı alır ve kitabesini bizzat kendisi kontrol eder. Bu kitabe aşağıdaki gibidir: "Seçilmiş bir kentin vatandaşı olarak, bedenim için bir istirahatgâh olsun diye, bu mezarı sağlığımda yaptırdım. Adım Abercius. Ve ben Aziz Çoban'ın bir öğrencisiyim. O ki, koyunlarını dağlarda ve ovalarda otlatır. Ve onun büyük ve her yeri gören gözleri vardır. O bana doğru şeyleri öğreten kişidir. Ve o beni Roma'ya gönderen kişidir; krallığı, altın elbiseli ve altın ayakkabılı kraliçeyi göreyim diye. Orada görkemli mührü taşıyan yöneticileri gör-

düm. Suriye'nin ovasını ve tüm kentlerini ve Euphrates'i geçip Nisibis'i bile gördüm. Paul bana yoldaş oldu ve inancımla bana yol gösterdi ve bana yiyecek ve kutsal bir bakirenin balık yakalayıp arkadaşlarına kadehle şarap ve ekmek ikram ettiği ulu ve berrak pınardan balık sundu.

Ben Abercius, bunların taşa yazılmasını bizzat kendim emrettim. Doğrusu, bu sırada 72 yaşındaydım. Bunları anlayan ve inancı olan herkes Abercius için dua etsin. Ama kimse benim mezarımın üzerine bir başka ölü gömmesin. Bunun aksine davranan kişi, Romalıların hazinesine 2000, sevgili vatanım Hieropolis'e de 1000 altın sikke ödesin."

Hem Hıristiyan hem de pagan mezarlarında sıkça rastlanan son ibare, mezara saygısızlık edenlere ceza yüklemektedir.

Bu, Aziz Abercius'un yaklaşık 14. yüzyılın sonunda Küçük Asya'nın bir yerlisi tarafından yazılmış kısa hikâyesidir[14] Hikâyenin abeslikleri ve saçmalıkları ile Mesih, Bakire Meryem ve Kilise'ye yaptığı şiirsel ve mistik referansla, kitabenin asil dili arasındaki tezatlık yeterince çarpıcıdır. Oysa kitabede ifade edilen gerçeklerin yanlış bir anlayış üzerine kurulması hikâyenin çoğunda açıkça görülebilir.

Aziz'in ölüm günü, uzun yıllar dini törenlerle kutlanmış ve mezarı muhtemelen bir hac yeri olmuştur. Geç dönem Hıristiyanlık belgelerinin bazılarında, 'Havarilere Eşit' ve 'Keramet işçisi' olarak kendisinden bahsedilir.

Hıristiyanlık, Leodikya'dan yayıldı, diğer kiliseler Aziz Paul tarafından kuruldu ve güneydoğudan Frigya'ya girdi. Ancak bu yeni din, kuzeybatıdan gelen ikinci bir yol da bulmuştu. Aktardığım biyografi, Abercius'u paganlara Hıristiyanlığın elçisi yapar. Gerçekte sadece, daha önce güçlü bir şekilde kurulmuş olan kilisenin Ortodoks – 'ortodoksluk'un özgürlük ve ilerleme anlamına geldiği bir zamanda – kesiminin lideriydi. Muhafazakâr kesimin

14 Ramsay'ın sözünü ettiği kişi, kendisi de daha sonra Aziz ilan edilmiş olan Bizanslı hagiograf Symeon Metaphrastes olmalıdır.

lideri, dar görüşleri kilise tarafından sapkınlık olarak damgalanan 'merhametsiz Frig mezhebi'nin kurucusu Montanus'tu.[15] Eusebius,[16] Montanus'un sapkınlığına karşı, Frigyalı diğer bir Hıristiyan tarafından 192 yılında yazılan ve Abercius Marcellus'u Hierepolis'in piskoposu olarak işaret eden dini bir risaleden alıntı yapar. Avircius Marcellus adı, azizin Galya ya da İtalyan kökenli olduğunu gösterir, ancak büyük ihtimalle Montanus saf Frigyalı'dır. Frigyalı Hıristiyanların sapkın eğilimleri göz önüne alındığında, bu kilisenin eğilimlerinin kaynağında onlar görünüyorlar. Bu karakteristiğin mirasçısı gibi görünen sapkın Müslüman haleflerinden de, Ortodoks Müslümanlar bazı yönlerden kâfir derecesinde nefret ediyor.

Sık görülen sıkıntı ve zulme rağmen Hıristiyanlık, büyüyüp yayılıyor, Küçük Asya'yı şehir şehir, bölge bölge fethediyordu. Tanrılar, Roma tanrılarının imparatorluğun Doğu'sunda da benimsenmesini buyurmuştu. Daha eski olan yerel tanrılar direnseler de, Romalı adları altında varlıklarını bir süre daha sürdürmeyi başarsalar da yeni dinin gücü karşısında çok dayanamadılar ve yok oldular. Asırlarca sadece hiçbir dış etkinin nüfuz etmediği ve güneş ışığının parlamadığı uzak ve yalnız vadilerde varlıklarını sürdürebildiler. Geriye sadece yerden kaynayan şifalı sular, dağların aralarındaki gizemli mağaralardan fışkıran muhteşem ve doğurgan ırmaklardan oluşan doğal güzelliklerin anıları kaldı. Uzun süre önce kabul edilmiş olduğu gibi, tanrılar gittiğinde, bazı Hıristiyan azizler onların hediyesi olarak bugüne kaldı. Ve böylece Abercius efsanesi büyüdü. *St. Abercius'un Yaşamı*'nın yazarı, popüler hikâyeleri topladı, mezar taşı kitabesini inceledi ve bunları, zayıf tarih ve coğrafya bilgisiyle harmanladığı hikâyesinde üst üste kullandı. Böylece 'büyük yaşlı adam', kili-

15 2-9. Yüzyıllarda Anadolu ve Kuzey Afrika'da etkili olan heretik Hıristiyan akımı Montanusçuluğun kurucusu. 2. Yüzyılda yaşayan Montanus inançlarını yaymaya Frigya'dan başlamıştı.

16 4. Yüzyılda yaşamış Hıristiyan din adamı ve tarihçi. Kilise tarihçiliğinin kurucusu olarak kabul edilir.

senin erken döneminde Ortodoksluğun önemli bir direği, Hıristiyanlığa aykırı düşüncelerin büyük düşmanı ve bir peri masalı kahramanı oldu.

Zaman akıp gitti, 11. yüzyılda Müslüman fetihleri bölgeyi silip süpürdü. Hıristiyan halklar birbiri ardından onun yolundan çekildiler ve kötü durum, daha da kötüleşti. Selçuklu Müslümanları, en azından ilim ve sanat gibi bazı medeniyet geleneklerini korudular. Küçük Asya'da; onların zarif formlu ve seçkin arabesk süslemeleriyle medrese, kale, saray ve han kalıntıları hâlâ çok güzeldir. Bu tür şeylerin hiçbiri Osmanlı Türklerinin umurunda olmadı. Onların buraya gelişlerinde, acımasızlığı harabe, durgunluk ve çürüme takip etti. Topraklar boşaldı, tapınak ve kiliseleriyle büyük şehirler, onların sarayları ve tiyatroları mahvoldu. Abercius'un doğup öldüğü ve beş şehrin geliştiği Frig ovasında, taş üstünde taş kalmadı ve bu şehirlerin nerdeyse bütün izleri silindi. Burada artık sadece üzerini çimen kaplamış bir höyük, birkaç dağınık taş ve modern Türklerin kerpiçle inşa edilmiş köylerini görürsünüz.

Eve döndüğümüzde kocam Kelendres'te bulunan yazıtı yayınladı. Bu derhal Paris'te Abbé Duschénes ve Roma'da Signor di Rossi gibi seçkin bilim adamlarının dikkatini çekti. Dikkatlerini çeken şey, Aziz Abercius'un kitabesinden kopyalandığı açıkça belli olan birkaç satırdı. O ana kadar Aziz Abercius'u hiç duymamıştı. Aslında Aziz'in hayatı Hristiyan tarihi içinde bilinmesine rağmen, hem o, hem de 'muhteşem anavatanı Hierapolis' genellikle söylence alanına hapsedilmişti. Şehrin gerçekte var olup olmadığı hakkında bile şüpheler bulunuyordu. Şehrin kimliği, bembeyaz tortulları ve mineralli suları ve güzel kalıntıları modern seyyahlar tarafından defalarca anlatıldığından varlığı daha iyi bilinen Menderes üzerindeki Hierapolis'le[17] karışmıştı. Tabii ki kocamın bu işe ilgisi, eskisine göre daha da arttı. 1883'te bölgeyi daha iyi keşfet-

17 Pamukkale.

mek için Amerikalı arkadaşı Prof. Sterrett ile geri döndü. Çevredeki köylülerin hâlâ kaplıca olarak kullandığı sıcak su kaynaklarını keşfettiler. Burada hamam duvarlarından birisinin içine yerleştirilmiş ve talihlerini taçlandıran Abercius'un gerçek mezar taşını buldular. Taşın bulunduğu yer, hamamdakiler için uygun oturma yeri ya da yıkanırken eşyalarını koydukları yerdi.

İmparator Sezar ölüp de alçıya dönünce,
Tıkaç olur belki bir deliğe, rüzgâr kessin diye.[18]

Kocamın daha fazla araştırması sadece Aziz Abercius'un mezarının restorasyonuyla sınırlı kalmadı. Aynı zamanda Aziz'in anavatanı olup erken yüzyıllarda Frig Pentapolisi olarak bilinen beş şehirden biri olup Frig ovasından ve tarihten silinen Hierapolis'in ortaya çıkarılmasıyla da sonuçlandı.

Hıristiyanlık tarihi ve erken Hıristiyan kiliseleriyle ilgilenenler için Abercius kitabesi önemli bir belgedir; tabii ki Katolikler için de kesinlikle önemlidir. Bu, M.S. 200'lü yıllardan sonraya sabitlenen tarihini düzeltebilir ve en eski otantik belge olarak, erken Kilise düşüncesinde Bakire Meryem'in işgal ettiği yüksek konumun değerlendirilmesinde açık bir kanıt olarak gösterilebilir.[19] Doğal olarak Roma Kilisesi bu taşa sahip olmak istedi. Bununla beraber Sultan'ın izni olmaksızın Türkiye'den bir antik eser çıkarmak kolay değildir. Bu nedenle Papa'nın temsilcisi taş için boşuna yalvarmıştı. 1881'de kocamla birlikte taşı görmeye gittik. Taş, hâlâ hamamdaki o aşağılayıcı durumdaydı ve yukarıda bahsettiğimiz gibi Meryem'e işaret eden yazıtın en önemli satırlarını içeren parçasının köşesi duvardan ayrılmış, düşmek üzereydi. Türklerin merhametine ya da dikkatsizliğine bırakılırsa kaçınılmaz olarak yok olacağı kesin olan bu değerli parçayı kaderine terk edemedik. Daha birkaç gün önce Türk kireç ocaklarına yol yapmak üzere atılan ve Leodaikya'da ortaya çıkarılan mermerleri görmemiş miy-

18 William Shakespeare'in *Hamlet*'inden alıntı; V. Perde, I. Sahne.

19 Yazıt bu öneminden dolayı, *"Hıristiyanlık Devri Yazıtlarının Kraliçesi"* olarak adlandırılmaktadır.

dik? Böylesine bir kaderden onları kurtarmak ve güvenli bir yere taşımak haysiyetli arkeologların kesinlikle görevidir.

Bir iki gün hamamda kaldık. Seyyahlar ve kaplıca ziyaretçilerinin konaklaması için bir köşede büyük bir kulübe vardı. Üzerinde misafirlerin yemeklerini pişirebileceği, yiyebileceği ve yataklarını serebileceği zeminle birlikte her bir kenarı yaklaşık bir metre yüksekliğindeki küçük bir platform bulunuyordu. Buradaki ***hamamcı***, birinci sınıf Avrupa otellerinin müdürlerinden daha güler yüzlü, çok daha sevimli ve makul bir adamdı. Sırf misafirleri için hamamda kaba bir traverten parçası bulunduruyor, gönüllü olarak onu müşterisine verirken cömert *bahşişlere* şaşırıyordu. Bizim ayrılışımız esnasında bir parça çay ile desteklenmiş bahşişi aldığında hayretler içerisinde kalmıştı. Taş, gösterişsiz bir şekilde hamamda bulunduğu yerden bizim heybemize transfer edildi. Taşı kendimizle birlikte Aberdeen'e, evimize götürdük ve orada birkaç yıl bozulmadan durdu.

Bu arada söylemiş olduğum gibi Papa'nın temsilcisinin taşı hatıra olarak istemesi boşuna bir denemeydi. XIII. Leo'nun papalığının 25. yıldönümü için dünyanın her tarafından hediyeler ve tebrikler yağmaya başlamıştı. Bâb-ı Âli'ye ulaşan bilgi, Aziz'in mezar taşının Sultan'ın zarif ve saygın bir işareti olarak Papa tarafından kabul edileceği yönündeydi. Aynı şekilde Aziz'in şeytana, Roma'dan Frigya'ya götürmesini emrettiği sunağın da bir Frig kaynağının yanındaki mütevazı yerinden çıkarılarak Roma'ya geri gönderilmesi isteniyordu.

Açıktır ki, tüm Hıristiyan anıtlarının en çekicilerinden biri olan bu parçaların, güvenli bir yere taşınıncaya kadar ellerinden gelen çabayı göstermeleri arkeologların görevidir. Bu yüzden, Sultan'ın hediyesini duyar duymaz değerli parçamızın asıl yerine gönderilmesini sağladık.

Bilebildiğim kadarıyla hikâye bu! Şeytanın Aziz Abercius'un emriyle Roma'dan Frigya'ya taşıdığı taş, XIII. Leo'nun Sultan'dan isteği üzerine Frigya'dan Roma'ya geri gönderildi. Eğer herhan-

gi biri hikâye hakkında şüphe duyarsa, Roma'ya gidip on yedi yüzyıl boyunca birçok macera yaşayan taşı, Lateran Müzesi'ndeki Hıristiyan antikaları arasındaki şerefli yerinde görebilir ve Abercius Marcellus'un bizzat mezar taşına kazıtmış olduğu kitabeyi okuyabilir.[20] Ve eğer merak ederseniz, taşın Sultan Abdülhamid ve Aberdeenli Profesör W. M. Ramsay tarafından Papa'ya sunulduğunu gösteren ve mezarın üzerinde durduğu kaidedeki iki yeni yazıtı görebilirsiniz.

20 Abercius mezar yazıtına ait iki parça 1892'de II. Abdülhamid tarafından Papa XIII. Leo'ya gönderildikten sonra, 1963'e kadar Lateran Müzesi'nde sergilendi. Günümüzde ise Yazıt Vatikan Müzesi'nde bulunmaktadır.

VIII. Bölüm

Bir Seyahat Günlüğü

10 Temmuz, Çarşamba - İzmir-Kasaba treniyle antik adı Philadelphia olan ve Rumlar tarafından hâlâ aynı adla anılan Alaşehir'e gitmek üzere İzmir'den ayrıldık.

Trende, iş gezisine henüz başlamış Avusturya-Transilvanyalı bir *Reji* tütün denetçisiyle karşılaştık. Tütün, Türk tahvil sahiplerinin çıkarı için tekelleştirilen ürünlerden biri olup rejinin himayesi dışında ekilip üretilmesine izin verilmez. Reji, tütününün niteliğiyle değil, niceliğiyle uğraşır. Bu yüzden eskiden çok meşhur olan Türk tütünü artık zevk ya da para için satın alınamaz. Hiç kimseye özel kullanım için bile ekim izni verilmez. *Reji*nin görevi, herkesi kendi kötü mallarını içmeye zorlamaktır. *Reji* müfettişlerinin görevi ise yasadışı ekimleri önlemektir. Bizim tanıdığımız *Reji* müfettişi, çok hoş bir adam olup aynı zamanda mükemmel bir yol arkadaşıydı. Kendisinin de iğrenç bulduğu ve insanların kalbine zarar veren *Reji* tütününü içmeye insanları zorlamayı bırakmıştı. Piyasada az miktarda iyi tütün bulunurken hatırı sayılır oranda tütün kaçakçılığı yapılıyordu. Müfettişle konuşurken, yaşlı ev sahibem olan kadının güneş gören bahçesinin şüphelenilmeyen bir köşesinde rejiye rağmen kendi tütününü yetiştirip huzurla içişini düşündüm.

Müfettiş, Alaşehir'e bir saat mesafede bulunan Tepeköy'deki ilk kampımızda bir gece bizimle birlikte kaldı. Ertesi gün, 11

Temmuz'da dört saatlik atlı yürüyüşün ardından bizimle Kula'ya geldi. Orada, birkaç gün içinde yollarımızın tekrar kesişmesi beklentisiyle ayrıldık.

Kula, tamamıyla dağlarla çevrili küçük oval bir vadinin içinde oldukça güzel bir konumda yer alıyor. Kasabada, yakın bir zamana kadar faal bir volkan olan ve Karadivlit olarak bilinen siyah, çıplak ve keskin bir konik tepe yükseliyor. Kasaba evlerinin çoğu siyah volkan tüfleriyle inşa edilmiş. Ancak bu kasvetli görünüm, şu an tamamen yapraklanmış olan çok sayıdaki ağaç sayesinde biraz ferahlamış. Cami, beyaz taşlarla inşa edilmiş. Burası oldukça mamur bir görünüme sahip ve çok eskiden beri halılarıyla ünlü. Şu anda da bir halı üretim merkezi olma özelliğini sürdürüyor. Kula aynı zamanda büyük bir yün, pamuk, tütün ve afyon ticaretine sahip. 5-6000 nüfuslu yerleşimin üçte biri Rum ve bunlar ticaretin büyük bir kısmını ellerinde tutuyor.

Kula çevre bölgenin insanları için büyük bir sağlık alanı olduğu gibi iklimi de muhteşemdir. Beldenin Türk ve Rumlardan oluşan kadınlarının hepsi güzeldir. Bazıları sarışın, bazıları esmer; bazıları tombul ve bazıları da ince. Ama hepsi güzel bir cilde, parlak gözlere, uzun, güçlü ve güzel gür saçlara sahip. Kasabanın dışından beni görmek için kampa gelen bazılarına; "Nasıl bu kadar hoş olabiliyorsunuz?" diye sordum. Gülerek cevapladılar: "Biz güzel bir havaya ve suya sahibiz." En azından benim gördüğüm Türk kadınları örtülü değil. Yaşlı Türk ve Rum kadınlarının başlarına örtükleri örtüler sadece küçük bir farkla birbirinden ayrılır. Rumlar Türklerin taktığı başörtüsü yerine, bir tür sert çember ya da taç giyerler. Birbirleriyle iyi geçindiği anlaşılan Rum ve Müslümanların yaşam tarzları hemen hemen aynı. Rumca konuşan kimseye rastlamadım, herkes Türkçe konuşuyordu. Hatta bana Kula'daki Rum kilisesinde ayinlerin Türkçe yapıldığı söylendi. Ancak eşim durumun böyle olduğu konusunda bazı şüphelere sahipti. Ayrıca Kula'daki Müslümanların ırksal olarak anadili Rumca olan Giritli Müslümanlarından daha fazla

Türk olmadıklarını da söylüyor. Diğer yerlerdeki Müslümanlarla kıyaslandığında, Kulalı Müslüman kadınların görünüm, kılık kıyafet ve tavırlarına bakılırsa sanırım eşim haklı.

Antik Satala[21] şehrinin yakınında uzanan bu kasaba, bir ortaçağ şehrinin üzerine kurulmuştur. Şehrin içinde antik yapılara ait bir iz bulunmaz, ancak çok sayıda yazılı kaya ve mermer parçaları vardır. Bunların bir kısmı oldukça uzak yerlerden Kula'ya getirilmiştir. Rum evlerinin birinde hol duvarlarının iç kısmına yerleştirilmiş, üzerinde rölyef ve yazıtlar bulunan çok ilginç birkaç taş vardı. Onlardan birinin çizimini yaptım. Beyaz badanalı duvarları ve zemini siyah lav taşlarıyla döşenmiş geniş holün hoş bir serinliği vardı. Evin hanımı oldukça hoş ve nazikti; bana Forfar[22] taşı ve Banbury[23] kekine benzer Alaşehir'in ünlü *helvasından* ikram etti.

Bu defa; iki çadır, dokuz at, bir aşçı, iki kavas ve iki katırcıdan oluşan alışmadık kalabalıkta bir kamp ekibine sahiptik. Bu ihtişam, son iki aydır eşimle birlikte seyahat eden ve unvanı altında ezilen Cambridge'li Mr. Smith adlı genç bir adamın varlığından kaynaklanıyordu. Eşim ve Mr. Smith tarafından karşılandığım İzmir'de, Mr. Smith'i ağır ateşten acı çekerken bulmuştum.*

İki kavastan biri, eskiden Sir C. Wilson'ın hizmetçisi olan Murat'tı. Diğeri ise Kayseri'den gelen *Hacı* Ömer olup kendisi gaddar görünüme sahip bir *hamal*dı. Teni oldukça parlak bakıra çalan *Hacı* Ömer'in açık kahverengi kaşları neredeyse beyazlamış görünüyordu. Sakal ve bıyıkları açık kahverengiydi. Mavi gözlerinden biri, dışarıya doğru çıkıktı ve bu, onun görünüşüne daha da vahşilik katıyordu. Aristaki adında, eskiden bir teğmenin hizmetinde çalışan, oldukça kısa boylu Ermeni bir aşçımız vardı. Bennet'ten birkaç hoş İngilizce cümle öğrenen aşçı, bunu her

21 Kula'ya bağlı Sandal Köyü'nün 2 km. doğusundaki antik yerleşim yeri.
22 İskoçya'da bir kasaba.
23 İngiltere'de bir kasaba.
* Mr. Smith tamamen iyileşemediğinden on gün sonra seyahatini yarım bırakıp İngiltere'ye dönmek zorunda kaldı.

fırsatta kullanıyordu. Her ne kadar kendisi nadiren bana "Sir" diye seslenmeyi unutsa da "On dakika içinde akşam yemeği hazır" cümlesini her yemekten önce kullanırdı. Sadece boyunun kısalığıyla değil, giydiği Frenk kıyafetiyle de diğer hizmetçilerden ayrılırdı.

Murat kavasların giydiği geleneksel, şeritli güzel kostümü giyerken Hacı Ömer evde dokunan, yıpranmış kahverengi *hamal* elbisesi giyiyordu. Ancak daima titizlikle yıkanmış pamuklu fanilayla iç gömlek giyerdi. Her iki kavas da silahlıydı. Ömer'in belindeki geniş kuşakta, her zaman dolu bir tabanca ile büyük pirinç kabzalı bıçaklar asılıydı. Muhtemelen göründükleri kadar öldürücü değillerdi ve onları sadece süs olsun diye taşıyordu. Bu bıçaklar aynı zamanda bizim günlük öğünümüz olan kümes hayvanlarının kesimi için de kullanılıyordu. Onların söylediği gibi, Murat'ın hayvanı keserken sergilediği tavır onun zalim olup olmadığını gösterir.

Kula'nın eteklerinde uzandığı Karadivlit, antik dönemdeki adıyla Katakekaumene ya da Yanık Ülke'nin güney ucundadır. Pazar günü (ayın 13'ünde) batı yününde yer alan Menne[24] adlı bir köye gittik. Sonra tekrar geri döndük, Sandal köyünü geçerek gece kamp kuracağımız Gölde'ye[25] yöneldik.

Ne yolculuktu! Asla bu kadar sıkıntılı, bunaltıcı ve korkunç bir arazi hayal edemezdim. Bir dizi devasa tüf yığınına benzer siyah ovadan yükselen, Strabon tarafından 'üç çukur' olarak adlandırılan ve yaklaşık 6-7 mil aralıklarda siyaha çalan koyu kahve renkli üç büyük koni vardı. Burası en küçük yeşillikten bile mahrumdu. Kraterden lav püskürmüyordu ancak koninin temelinden sızmış olanlar ovanın tümünü ve her vadiyi kaplamıştı. Hemen ardından millerce aktıktan sonra olağanüstü bir şekilde durmuş gibi

24 Günümüzde Gökçeören beldesi. Yerleşimin adı, Yunanca Maionia'dan dönüşerek Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde Menne veya Menya olarak kullanılmış 1960'larda Gökçeören olarak değiştirilmiştir.

25 Eski adı Kiyoldis olan, günümüzde ise İncesu adını alan köy.

görünen lavlar, yeşil ve verimli ovanın karşısında yanan yüksek bir kömür yığınına benziyordu. Çok kaba ve savrulmuş görünen lav, genç bir akıntı tarafından irili ufaklı çatlaklara dolarak taşınmış ve soğumuş büyük bir yığın gibiydi. Millerce yol, bu katı siyah kütle tarafından kesiliyordu ve bir kömür madenine giden patikaya benziyordu. Dağ silsilesi boyunca yaşlı ve zayıf bitki örtüsü ile kaplı yaklaşık 20-30 kadar daha volkan konisi vardır.

Kula'nın kuzey tepeleri boyunca uzanan Gölde, Batı'daki Sandal'a atla yaklaşık bir saat kadar uzaklıktadır. Bu iki yerleşim arasında antik bir şehir yer alır. Burada kaya ve duvarların içine yerleştirilmiş çok sayıda yazıt bulunur.

Sandal'da Will'in yazıtları kopyalaması için bir iki saat kadar durduk. Oldukça uzun olup yazıları diğerine göre daha küçük olan yazıt, evin yan duvarının üst kısmında baş aşağı bir şekilde konmuştu. Bir yazıt insanların ulaşamayacağı bir mesafedeyse baş aşağı konulması değişmez bir kuraldır. İki ince ağaç dalından eğreti bir şekilde çivilenerek yapılmış ve sallanan merdivenin tepesinde dengesini zorlukla sağladığını izlemek için bir duvarın gölgesine oturdum. Will, kavurucu sıcağın altında, yazıtı not defterine kopyalayabilmek için çaba harcıyordu. Merdiveni çöküverecekmiş gibi tutan *Hacı*, şapkasını yelpaze gibi sallayarak serinlemeye çalışıyordu. İzleyici kalabalığı da benim korunduğum duvarın gölgesinde duruyordu. Onların arasında bulunan ve dikkatle beni süzen yaşlı bir Rum'u izliyordum. Çok geçmeden yaşlı Rum, çekingen bir tavırla bana doğru atıldı ve Türkçe "Hoş geldin, *efendi*" dedi. Selamına karşılık verdim. Ardından, "Eşim ve ben sizi bekliyoruz; bize gelin, dinlenip yemek yiyin" dedi.

Kocama seslenerek; "Burada bizi evine davet eden bir Rum var" dedim. O da bunun için zamanımız yok diye cevap verdi.

Yaşlı adama; "Zaman yok" dediğimde, oldukça fazla hayal kırıklığına uğramış görünüyordu. Evine gitmemiz için bana ısrar etmeye başladı. Onun bütün söylediklerini anlayabilecek kadar

yeterli Türkçem yoktu, yine de onun ve eşinin bizi bekleme sebeplerini açıkça algılayabiliyordum. Yazıtın kopyalanması bitip Will merdivenden indiğinde yaşlı adam ona dönerek ısrarlarına devam etti. Anlaşılan bu sabah Rum'un tanımadığı yabancı bir adam evine gelerek balık satın alması teklifinde bulunmuştu. Yabancı adam ona: "Bu balığı al, senin dininden yabancılar bu köye gelecek, onları evine getirip yedir, içir ve istirahat ettir" demişti. Bunu duyan Rum, balığı – bir yıldan daha uzun bir süre içinde böyle bir şey görmemişti – almış, karısı da onu bizim için hazırlamıştı. Tabii ki bunu öğrendikten sonra onun davetini reddetmek imkânsızdı. Bize getirdiği öğle yemeğini yine *Hacı*'da bıraktık, o da yemeği yemek üzere *misafir odası*na giderken Rum'un evine kadar bize eşlik etti. Böylece bizim nazik ev sahibimiz bir Türk'ün varlığından rahatsız olmayacaktı.

Evin içerisine girmek ne kadar da rahatlatıcıydı. Büyüleyici bir serinliğe sahip olan ev, pırıl pırıldı. İçine girdiğimiz oda, tamamıyla üzeri geniş ve yana yatık ahşap bir çatıyla örtülmüş bir balkonun sağladığı gölgeli bir kısma açılıyordu. Bir köşede masa ve üzerine oturmak için minderler hazırdı. Ev sahibimizin varlıklı bir adam olduğu açıkça anlaşılıyordu. Karısı oldukça kibar ve yumuşak bakışlı bir kadındı. Küçük bir kuş gibi canlı ve cıvıl cıvıl, 11-12 yaşlarında Anna adında bir kızları vardı.

Harikulade balığın yanında pirinç dolması, zeytinyağında kızartılmış bir tabak yumurta, mükemmel ekmek, tereyağı, bal ve *rakı*. Yaşlı adam, sadece rakıya eşlik etti, diğerlerine hiç dokunmadı. Yiyecekler yalnızca bizim içindi. Onlar, sırf bize refakat etmek için bekliyordu. Yemeğimizi yiyip biraz sohbet ettikten sonra kahvelerimizi içtik; onlar da bize *'siesta'* için hazırlanmış iç odayı gösterdiler. Onlara hoşça kalın dediğimizde kadın beni öptü ve her ikisi de misafirperverliklerini kabul etme nezaketini gösterdiğimiz için bize teşekkür ettiler. Gölde'deki kampa geri döndüğümüzde Kula'dan doğuya doğru bir gezintiye çıkan Mr. Smith ve Murat'ı gördük.

14 Temmuz, Pazartesi - O sabah Gölde'den ayrıldık, kuzeyde Hermus'a[26] giden dar vadiye doğru atlarımızı sürdük. Burada sona eren lavlar, yüksek ve kasvetli bir uçurum şeklinde nehrin üst tarafında duruyordu. Kısa bir at binişiyle suyun karşısına geçip akıntının çimenli kenarına kamp kurduğumuz *Hamamlı*'ya geldik. Burada, çok sayıda büyük güzelce kesme taşlardan çimentosuz bir şekilde inşa edilmiş bir duvar ve tiyatro bölümünü içeren çok sayıda antik bina kalıntısı vardı. Ayrıca bir duvar izi ve kalıntısının bulunduğu yer, muhtemelen kutsal bir yer olan hierondur. Bazı Tanrılara dua edilen bu kutsal yerdeki kaynağın suyuyla da hastalıklar tedavi edilir. Bu kaplıca hâlâ dinlenme amacıyla kullanılan bir yerdir. Dış duvarın bir parçası olduğu anlaşılan bir taşın yüzeyinde, büyük ölçüde deforme olmuş kabartma figürleri içeren birkaç oyuk vardı. Figürlerden biri; bir grup insanın çevrelediği bir yatak ve kanepenin üzerinde uzanan figürü temsil eden bir manzaraydı. Bu muhtemelen Mr. Smith'in ifade ettiği gibi domuz tarafından yaralanan Adonis figürüydü.

16 Temmuz, Çarşamba – *Hamam*(lı)'dan atlı yolculuğumuzun ilk kısmı kavurucu güneşin altında parlayan göz kamaştırıcı beyaz bir yol üzerindeydi. Çok geçmeden çoğunlukla meşe olan çok sayıda ağacın ekili olduğu bir araziye geldik. Burada bir sürü kuş fark ettim.

İnsanlar tarlalarında hasatla uğraştıklarından buradaki köyleri oldukça boş bulduk. Geceleri evlerine gitmeyi dert etmeyen bu insanlar, bazen çadırda bazen açık alanda uyuyorlardı.

Selendi Kasabası'na yaklaştığımızda, Aynaçay Nehri kıyısındaki gölgeli ağaçların altında kamp kurduk. Selendi'de, varışımızdan hemen sonra bizi ziyarete gelen bir ***müdür*** oturuyordu. ***Müdür***'e, kucağında bir bebek taşıyan siyah bıyıklı, uzun boylu gözüpek bir adam eşlik ediyordu. ***Müdür*** çocuğunu berabe-

26 Gediz Nehri.

rinde getirdiği için bizden özür diledi. Tek evladı olan bu çocuğun diş çıkardığı için pekiyi olmadığını, bu nedenle gözden ırak tutmaktan korktuğunu söyledi. Onlara çay içmeyi teklif ettiğimde, *Ramazan* olduğu için güneşin doğuşundan batışına kadar hiçbir şey yiyip içmediklerini söyleyerek reddettiler. Bakıcı, ziyaret boyunca uyuyan bebek için biraz tatlı bisküvi aldı. *Müdür*, kucağında bebeği, karısı, babası ve kardeşleri olduğunu tahmin ettiğim, ancak soramadığım dört genç kız ve dört genç adamla birlikte akşamüstü tekrar geldi. Çadırı tamamen dolduran bu kalabalığa çay ve bir miktar şeker ikram ettim. Çay içmek için dört bardağımız olduğundan çayı sırayla içtiler. Oldukça neşeli görünüyordu ve hepimiz bir hayli gülmüştük. Kesin olan bir şey vardı ki, o da *müdür*ün Türk olmadığıydı. *Müdür* genç ve yakışıklıydı. Karısı iri siyah gözlü, açık tenli ve oldukça hoş bir bayandı.

Bu sabah Will'le birlikte antik adı Silandus olan Kara-Selendi'ye gittik. Mr. Smith hasta olduğundan bizimle gelemeyeceği için özür diledi. Bize eşlik etmekten hoşlanmış görünen *müdür*, bir arkadaşıyla bizi takip etti. Bir Türk mezarının üzerinde sadece küçük bir yazıt bulduk. İnsanlar mısır ekilirken bir tarlada üzerinde harfler ile 'yedi başın' bulunduğu bir taş olduğunu söylediler. Bu yüzden, bir adamın gidip taşın tam olarak nerede olduğunu bulması için beklerken atlarımızdan indik. *Hacı* Ömer, o asla zararlı bir şey yapmaz diyerek atını bağlama gereği duymamıştı. Atının yanından ayrılır ayrılmaz atı diğer ikisiyle kavgaya tutuştu. Toynaklarıyla benim atımın dizginlerini kopardı. *Hacı*, atının daha kötü sonuçlar doğuracak yaramazlıklarını önlemek için bütün zamanını onun peşinden koşturmakla harcadı. Ancak *Hacı* Ömer'in atının zararsız olduğuna dair inancı hâlâ sarsılmamıştı. Oldukça yardımsever ve çalışmaya istekli olan *Hacı* Ömer'in, mükemmel bir hizmetçi olduğunu söylemeliyim. Her sabah bana bir çiçek getirir ve benim isteklerimi yerini getirmek için daima bakışlarını benim üzerimde tutardı.

Taşın bulunabileceği yeri söylemek için geri dönen adam, bize oldukça geniş ekili bir alanı gösterdi. O kadar alanı tarayamayacağımızdan, taşı bulması halinde ona bir *mecidiye* vereceğimizi söyleyerek kampa geri döndük.

Çadır katlanılamaz şekilde sıcaktı, bu yüzden önü açık ahşap zeminli oldukça serin bir ev bulduk. İnsanlar bize halılar ve minderler verdiler. Taze fasulye, yumurta, çay, taze tereyağı, ekmek, *yoğurt* ve baldan oluşan muhteşem bir sofra kurduk. Üstelik *Hacı* közlenmiş mısır getirdi, ama hiç kimse istemedi. O da sinekleri bizden uzak tutmak için onları odanın bir köşesine koydu. Bunlar sıradan ev sinekleri olmasına rağmen oldukça acımasız bir şekilde ısırıyorlardı ve *siesta*yı imkânsızlaştırıyorlardı.

Öğleden sonra insanlar bize iki tane yazıt getirdiler. *Müdür* de bizi tekrar davet etmek üzere geldi. Onun ziyaretleri oldukça sıkıcıydı. Fakat aşçının söylediğine göre; insanlar üç okka süt ve onun değerindeki diğer şeyler için bir *mecidiye* istediklerinde, *müdür* onlara bu şeyler için makul ücretler karşılığında iş yaptırmıştı. Yani biz ona minnettar olmalıydık. Bu arada atları bir günlüğüne dinlendirmiş olduk.

17 Temmuz, Perşembe - *Hacı*, bulduğu yedi başlı kayayı bu sabah gönderdi. Will ve ben *çay*ı geçerek büyük bir ağacın gölgesinde onu bekledik. Bizi gören bir Rum, bahçesine davet etti. Bizim için halı ve minderler gönderdi. Adam, buraya İzmir yakınındaki Kasaba'dan bostan ekmek için geldiğini söyledi. Arazi iyi ve ucuz olduğu kadar bol miktarda su da vardı. Bir dizi kadın tarlada çapa ve dikim yapıyordu. Adam, sadece tarlada çalışan yaşlıca Türk kadınları hakkında konuştu. Onların hiçbir şey bilmediklerini, ancak onlara ne yapmaları gerektiği gösterildiğinde daha sıkı ve iyi çalıştıklarını söyledi. Bahçenin etrafında onunla birlikte yürümemi istedi. Kavurucu sıcağa rağmen ona uydum. Adam, bana bir kavun ve biraz salatalık verdi.

Hacı, hepimizin onun için buraya geldiği taşın üzerinde hiçbir şey olmadığını söylemek için geri döndü Muazzam kayaların

yuvarlandığı vadide vahşi doğa arasından nehrin yukarısına doğru uzun bir at yolculuğu yaptık. Sağdaki dağ geçidinde İşkin denilen küçük bir köye varıncaya kadar hep yukarı gittik. İnsanlar hasat mevsiminde olağan işlerini yaptığından köy neredeyse bomboştu. Bu yıl hasat muhteşemdi. Ne fark eder! Herkes iyi beslenmiş ve neşeli görünüyordu; oysa bir yıl önceki seyahatimizde bu insanları yaşayan iskeletler şeklinde görmüştük. İşkin'de uçurumun karşında ulaşılamaz bir konumda oyulmuş birkaç antik mezar vardır. Muhteşem bir suyun bulunduğu bu alanda bir-iki güzel inşa edilmiş çeşme de bulunur. Etrafta gezinirken kayaya oyulmuş bir antik üzüm cenderesi, bir mezar ve birkaç diğer kazı işaretleri gördük. Yükselen kayalıklar, öğleden sonra erken vakitlerde güneşi saklıyordu ve şimdi akşamüstü tatlı bir serinlik var.

18 Temmuz, Cuma - Bu sabah çadırdan çıkarken ilk gördüğüm şey, üç kadının yerde bir dizi halinde oturmasıydı. Onlardan, garip görünümlü dişsiz iki yaşlı kocakarının, parlak, kızıl kırmızı dağınık saçları ve açık ela gözleri vardı. Bana hediye olarak armut getirmişlerdi. Üçüncüsü gençti ve küçük bir bebek taşıyordu. Ben bebeğe bakmak istediğimde bebeğin yüzünü örterek kaçtı. Onun benim mavi gözlerimden korkup kaçtığını söyleyen yaşlı kadın, çünkü mavi 'şeytan'ın rengidir dedi.

Sonra bir adam geldi ve aşçımız Aristaki'ye bıçaklarımızdan birisini ona vermesini emredip edemeyeceğimizi boşu boşuna sordu. Biz onu reddetmek zorundaydık, çünkü sadece seyahatimiz için gerekli olan şeylere sahiptik.

İşkin'den bir platonun üzerinde bodur meşe ve çalılıklar arasında yer alan dar, taşlık, dolambaçlı ve inişli çıkışlı bir yoldan geldik. Yol müsait olsa bile biz atlarla daima tek sıra halinde giderdik. Çünkü atlar yan yana giderken birbirlerine zarar verebilirlerdi. Kötü amaçlı bir at çiftesi, hem biniciye hem de ata ciddi zarar verebilirdi. Bunun en uygun yolu, senin atının burnunu, öndeki atın kuyruğunu ısırma mesafesinin ötesinde tutmaktır. Bu, belli bir dikkat ve hesaplama gerektirir. Dikkatini bir dakika

için bile dağıttığında senin atın bunu fark eder ve derhal öndeki atın kuyruğuna atılır. Binici, gözlerini bindiği atın üzerinden ayırmamalıdır, çünkü saldırıya uğrayan at fırsatını bulduğu anda intikam almak için çifte atmayı deneyecektir. Atları canlı ve eğlenceli tutan bu çekişme, eğer kafası başka şeylerle meşgulse binciyi sinirlendirir. Bu durumda yapılacak en iyi şey, iki at arasında bir metrelik bir mesafe bırakmaktır.

Bizim kafilenin tüm fertlerinin birbirlerinden birkaç adım mesafede olması gerektiği kocamın emriydi ve avarelik kesinlikle yasaktı. İşkin'den gelirken öyle bir topografik yapı ve doğal ortam vardı ki, birbirimizi bir iki dakika içinde kaybedebilirdik. Bir kavisi dönerken önümden giden Murat'ı gördüm. Büyük bir kayanın üstünde karın üstü uzanırken atı da patikanın yanındaki çalılıklarda sessizce otluyordu. Meselenin ne olduğunu öğrenmek için aceleyle öne atıldım, Murat'ın küçük bir taşı korkunç bir ağrıyı hafifletmek için midesi üzerinde tuttuğunu gördüm. Yola çıkmadan önce çok miktarda henüz olgunlaşmamış yaban çileği yediğini öğrendim. Ki bunlardan köylüler bize de getirmiş, biz reddetmiştik. Çünkü onlar pişirilse dahi yenilemezdi. Buradakilerin yaptığı gibi Murat da meyveleri çekirdekleriyle birlikte yemişti. Ona bir mide hapı içirdim, şu an daha iyi görünüyor. Bu tür şeyleri yapmanın yanında erkekler geçtiğimiz bir düzine kaynaktan su içtiler. Sonuç olarak onlar her zaman susamış vaziyette olduklarından eğer yolumuz üzerinde birkaç saat su bulunmasaydı onların hali berbattı. Erkekler daima terleyerek vücutlarındaki suyu kolayca dışarı atarlar.

Lezzetli meyvelerle kaplı, iki büyük dut ağacının bulunduğu soğuk bir su kaynağına sahip, Haşik adı verilen küçük bir köyden çok da uzakta olmayan bir plato üzerinde durarak dinlendik ve öğle yemeğimiz yedik. *Hacı*, ağaca tırmanarak bizim için bu meyvelerden bir miktar topladı. Will başlangıçta bu meyvelerden hiç yiyemedi. Mr. Smith'in perhizini örnek almak isteyen Will ve ben bu meyvelerin tadına sonradan varabildik. Platoda hoş bir

esinti vardı ve termometre gölgede 29,5 dereceyi göstermesine rağmen sıcaklık hissedilmiyordu.

Şu an Kuşu denilen köyün biraz dışında rüzgâra açık bir tepede kamp kuruyoruz. Oraya vardığımızda çadırı kurulu bulduk ve her şey hazır görünüyordu. Akşam yemeği için ne olup olmadığına baktığımızda hiç bir şey bulamadık. Aristaki her tür çabayı harcadığını ancak insanların köylerinde yemek için hiçbir şeyin bulunmadığını –yumurta yok, kümes hayvanı yok, süt yok, atlar için yiyecek yok– ifade ettiklerini söyledi. Onların dediklerine göre; bazen köyün etrafındaki millerce arazide; kümes hayvanları ve sürüler gezinirken hatta hindi ve tavuklar insanların ayaklarının dibinde eşelenirken, şu an durum buydu. Bununla birlikte Aristaki, Türklerle pazarlık yapamadı, muhtemelen insanlar başlangıçta istekli olmalarına rağmen, onun hiçbir şey ödeyemeyeceğini düşündüler. Daha fazla zaman kaybını önlemek için Will Murat'a; "Minareye çıkıp alacağımız her şeyin parasını ödeme niyetinde olduğumuzu yüksek sesle duyur" dedi.

Birkaç dakika içinde *imam* minarede göründü. Eli kulağında, güya ezan okuyormuş gibi tıpkı zile benzer bir ses tonuyla isteklerini söyledi. İmam, Kuşu halkına Allah'ın ve Peygamber'in adını vererek bizim isteklerimizi karşılamalarını söyledi.

Ardından hepimiz oturup bekledik.

Kısa bir süre içinde küçük bir alay insan göründü. Köyden gelen bu insanlar kampımızın bulunduğu tepeye doğru yavaşça tırmandılar. Aylak aylak dolaşan ve ellerini kuşağına sokmuş kirli görünümlü bir adam ve onu kucağında bebekle takip eden iki kadının sırtında; saman, sebze, karpuz, yumurta ve süt kâseleri gibi şeyler bulunuyordu. Sahipleri yabancılarla kalıp işlerini görürken, bu zavallı zayıf yük hayvanları 'kadınlar' yüklerini bırakıp sessizce gittiler.

Mr. Smith bu öğleden sonra iyice kötüleşti.

19 Temmuz, Cumartesi - Bugün Kuşu'dan kuzeye doğru iyi verimli topraklar arasından geçerek şu anda bulunduğumuz

yer olan Simav'a geldik. Kampımız kasabanın dışında gölgeli bir yerdeydi, ancak biz dinlenmek ve öğle yemeği yemek için önce *han*a gittik. Geniş yapılı ve üç kat yüksekliğindeki *han*, ağırlıklı olarak ahşaptan inşa edilmişti. Bu *han*ın hoş galerileri ve büyük havadar odaları vardı.

Kaymakam göründüğünde biz oraya henüz varmıştık. Başlangıçta bizi görmek istemedi, ancak kısa bir mesaj göndererek bizim tezkerelerimizi talep etti. Will bir cevap mesajı ileterek bizim eşyalarımızı taşıyan hizmetçilerimizi beklediğini söyledi. Sonra kendi tezkere kâğıdını alarak *Kaymakam*'ın yanına gitti. Bundan tatmin olmayan *Kaymakam* epey sinirlenip her birimizin pasaportunu görmekte ısrar etti. O hâlâ gereksiz yere yaygara kopartırken *han*daki tüm insanlar olup bitene bakıyordu ki bu sırada paketlerimiz geldi ve tezkere kâğıtları ona gösterildi.

Kaymakam, fermana bakarken oldukça şaşırmış görünüyordu. Ben onun fermanı okuyabileceğini bile düşünmüyorum, ancak buyurgan tavırları yerini gereksiz bir nezakete bıraktı. Tam ayrılmak üzereydi ki o zamana kadar sessiz duran *Hacı*, birden bir kahraman gibi ortaya atılarak her zaman yanında taşıdığı ve İzmir'den getirdiği bir pasaportu *Kaymakam*'ın burnunun ucuna getirerek gösterdi. Eğer bu tatmin edici olmadıysa daha fazlasını da yapabileceğini belirtti.

Zavallı *Kaymakam*, aceleyle kendisinin fazlasıyla tatmin olduğunu söyleyerek refakatimizde bir zaptiye isteyip istemediğimizi sordu. Özür dileyerek *Çelebi*'den *Ramazan*'dan sonra kendisine iade-i ziyarette bulunmasını isteyip dışarı çıktı ve olabildiğince hızlı bir şekilde *han*dan ayrıldı.

Olay esnasında toplanmış olan seyircilerin arasında neşeli bir cüce fark ettim. Çok geçmeden o da benim ona dikkatle baktığımı fark edip oradan hemen kaçtı. O sırada üstünde bulunan Türk kıyafetini, yeleğinin üzerinde asılı kocaman bir altın zincir bulunan Avrupai bir kıyafetle değiştirdi. Ardından sigara içerek bir aşağı bir yukarı çalımlı bir şekilde yürüyor, göz süzerek bana

bakıyordu. Ben de ondan çok etkilenmiş ve hayranlıkla dolmuş gibi yaptım. Bana, Sultan Abdülaziz'in soytarılığını yapmış olduğunu söyledi. 18 yaşlarında olduğunu belirtmesine rağmen hiç de öyle görünmüyordu. 75-80 cm boyunda olan bu mavi gözlü cücenin çok çirkin bir yüzü vardı.

*Han*da, ayrıca bu civarda oldukça çok yetişen ceviz satın almak için yanındaki hizmetçisiyle birlikte seyahat eden Avusturyalı genç bir tüccara rastladık. O sadece gövdesi çok büyük olan ağaçları satın alıyordu. Eğer onu doğru anladıysam, bu tür daha iyiymiş. Hoşsohbet tüccar, bize göstermek için odasında bir taş tutuyordu. Bu, ilginç bir taştı ve üzerinde küçük bir kabartma vardı. O akşam bizi görmeye kampa geldiğinde beraber akşam yemeği yedik.

Simav, muhteşem verimli bir ovanın güney ucundaki tepelerin eteklerinde uzanıyordu. Bu ovada, çoğunlukla mısır, tütün ve afyon tarımı yapılır. Evlerin çoğu bahçeli olup ağaçlarla gölgelenmiştir. Bu evler, daha ziyade eski kentten geriye neredeyse hiçbir şeyin kalmadığı antik Synaos tarafında yer alır. Cami duvarlarında ve evlerin iç kısımlarında birkaç yazıt bulunabilmesine rağmen, hiçbir kalıntı ve yapı izi görülmez. Bu kasabanın arkasındaki dağ sık ağaçlarla kaplı vahşi bir manzaraya sahip olup derin bir geçitle kesilmişti.

İnsanlardan duyduğuma göre, *zaptiye*ler bugün bir hayduda ateş etmiş.

20 Temmuz, Cumartesi - Will ve ben ovanın üç kilometre kadar kuzey doğusunda yer alan antik Ancyra kıyısında Kilise Köy'e[27] doğru atlarımızı sürdük. Bir tepenin üzerindeki bu antik yerleşim, bataklığa dönüşen bir göl kenarındaydı. Burada Simav suyu olarak adlandırılan Macestus buradan büyük bir nehre akar. Modern köy, tepenin eteklerindeydi. Antik kasabadan geriye gözle görülebilir sadece birkaç eski taş ve belli belirsiz bina izleri kalmıştı; biz burada sadece küçük bir yazıt bulabildik. Ovada

27 Günümüzde Boğazköy.

başka birkaç köy daha vardı. Son derece elverişli olan bu bölgede yetişen ürünler muhteşemdi. Burada çınar, ceviz ve çeşitli türdeki ağaçlar boldu. Kampa dönerken bize, talihsiz haydudun kellesinin *konağın* giriş kapısında teşhir edildiği söylendi.

Çavdarhisar – 23 Temmuz, Çarşamba – Pazartesi günü erkenden Simav'dan ayrıldık, güzel manzaralı bir köy olan Şaphane'de kamp kurmak için Akdağlar'ın arasından at sürerek geldik. Burada da bir *müdür* vardı. Gelip bizi ziyaret eden Çerkez göçmeni *müdür*, oldukça dost canlısı ve nazik biriydi. Bir türlü iyileşemeyen Mr. Smith eve dönmek zorunda kaldı. Çarşamba sabahı, Alaşehir'e gitmek üzere *Hacı* ve parayla tutulan bir *katırcı*nın eşliğinde Şaphane'den ayrıldı. Adamlarımızın içinden en yeteneklisi olarak seçilen *Hacı*'nın Mr. Smith'i medeniyetin bulunduğu bölgeye emniyetle götüreceğinden hiç kuşkum yoktu. *Hacı* ileride tekrar bize katılacaktı. Bu arada Şaphane'nin *müdürü Hacı*'nın yerini doldurması için yanımıza zaptiye verdi.

Mr. Smith'in ardından üzülerek bakakaldıktan sonra antik adı Cadı olan Gediz'e açılan vahşi bir dağ geçidine geldik. Kasvetli ve ağaçsız köy, iki dağın arasındaki sel yarıntısı üzerine çorak bir yerde kurulmuştu. Yüksek bir koni şeklindeki bu dağlardan birisi oldukça haşindi. Burası muhtemelen Cadı'nın akropolüydü. Engebeli sokaklar oldukça dik ve dardı. Nehrin dar kısmında uzanan köprüde basit bir kemer üzerinde birkaç yazıt vardı. Biz evlerin birinde basamak olarak kullanılan bir başka yazıt daha bulduk. Kampımızı kasabanın dışındaki bir anız yatağında kurduk.

Gediz'de üçüncü bir *müdür* daha vardı: *Toujours Perdrix!* Bu diğer ikisine tam bir tezat teşkil etmekteydi ve her durumda zorluk çıkarıyordu. Bize adam gibi davranmak için açıkça rüşvet istiyordu.

Burada bulunan postaneden bir mektup almayı ümit ediyorduk, ancak adımıza gelen hiçbir şey yoktu. Özel bir ulakla arkamızdan gönderilmesi işini ayarlamayı başaran *Çelebi*'nin *bahşiş* vermesinden önce bu mesele epey bir vakit almıştı. Nihayet bu-

radan ayrılabildik. Kuzeye doğru dağı aşarak canlı meşe ve çam ormanları arasından geçerek Küçük Asya'nın yüksek kesiminde oldukça geniş ve verimli bir ovada uzanan Çavdarhisar'a geldik.

Çavdarhisar, antik Aizanoi'dir. Burada basitçe *Çay* olarak bilinen Rhyndacus'un[28] kenarında, antik bir köprünün gözü önünde kamp kurduk. Kasabaya doğru akan bu nehir, Türkler tarafından Murad Dağı olarak adlandırılan Dindymus Dağı'ndan doğar.

Burası, iyi konumu ve çok sayıda antik kalıntısıyla Küçük Asya'da en ilginç yerlerden biridir. Buraları anlatmaya girişmeyeceğim, zira bu kocamın işi benim değil, çünkü bunu doğru bir şekilde yapabilmek tecrübeli bir arkeolog yeteneğini gerektirir. Yüksek bir teras üzerinde muhteşem bir antik tapınağın kalıntıları vardı. Bir tiyatro kalıntısıyla birlikte diğer binalar, heykel parçacıkları ve çok sayıda mezar da bulunuyordu. Ayrıca çok sayıda yazıt da var.

Buranın insanları hırpani ve kirli görünümlerine rağmen nazik ve dost canlısıdırlar. Ticaret yolu üzerinde bulunan bu kasaba, kervanların menzil tabir edilen düzenli uğrak yerlerinden biridir.

Altıntaş, 28 Temmuz, Pazartesi – Cumartesi sabahına kadar Çavdarhisar'da kaldık. Çarşamba günü nehrin biraz aşağısında bulunan büyük bir antik köprüyü görmek için atlara bindik. Çimenli bir tepenin üzerinde üzerine garip halkaların işlendiği iki taş bulduk ve nehrin kenarındaki uçurumda bazı oyuklar vardı. Hava bulutlu ve serindi. Kampa geri dönerken güzel bir yeşil çimen örtüsü üzerinde atımı dörtnala sürmekten kendimi alamadım ve oldukça ısındım. Neredeyse yağmur geliyordu. Çadıra vardığımızda yağmur başlamıştı ve her zaman olduğu gibi sıcaklık aniden düştü. Sonuç olarak beni kemik sızlaması, şiddetli baş ağrısı, titreme ve diğer bütün rahatsızlıkların eşlik ettiği ateş sardı.

Gediz'den gelen ulak, akşam vakti mektubumuzu bize ulaştırdı.

---

28 Koca Çay.

Cuma günü hiçbir şey yapamayacak kadar kötüydüm. Cumartesi, tüm gün farklı köyleri gezinip durmamıza rağmen eski eserler açısından ilginç olabilecek hiçbir şey bulamadık. Gece Kınıkören'de kamp kurduk.

Pazar günü tepe, ova ve ormandan oluşan çeşitli manzaralar eşliğinde uzun bir at yolculuğu yaptık. Bir dere kenarında çam ağaçları arasındaki çimenlik bir alanda çadırımızı kurulu bulduğumuz Apia'ya[29] karanlık çökerken vardık. Yıkık bir Roma köprüsü bulunan Apia'da biz bazı yazıtlar bulduk. Ayrıca burada arazide bir kaç antik mezar taşı henüz ortaya çıkarılmıştı. Will'in söylediğine göre Apia kazı için iyi bir yer olmalıydı.

Altıntaş'ta *Hacı*'yı bizi bekliyor bulmayı umuyorduk, ancak henüz dönmemişti. Çadır, yemek pişirmek ve çamaşır yıkamak için su aldığımız bulanık bir akarsuyun kıyısındaki ağaçların arasında kurulmuştu. Ne var ki nehir sık sık inek ve kaz sürüleri tarafından işgal ediliyordu. Kimse dünyada istediği her şeye sahip olamaz.

Will, ben, Murat ve *zaptiye* ile birlikte bir dizi köyü ziyaret ederken paketler her zaman olduğu gibi en kısa yoldan gönderilmişti. *Çelebi*'nin kopyalayacağı hiçbir yazıt bulunmasa da biz yavaş ilerliyorduk, çünkü o sürekli durup coğrafi gözlemler yapıyordu. Kendi adamlarımız onun her tepenin zirvesinde ya da yolun yüksek bir noktasında durma gibi tuhaf alışkanlığını artık kanıksamışlardı. *Çelebi*, küçük deri bir çanta içinde taşıdığı birkaç tuhaf yaratıkla gizemli bir şekilde konuşurken –hiç kimseyi hatta Madam'ı bile duymuyordu– aceleyle kutsal defterine notlar alıyordu. *Zaptiye*, olup bitenden hiçbir şey anlamadığından derinden etkilenmişti. Bu durumda görmediğimiz birinin bize eşlik ettiğini söyleyebilirim.

Bu gecikmelerin sonucunda Altıntaş'a vardığımızda akşam olmuştu, ama henüz karanlık çökmemişti. Kampa ulaşmak için at-

29 Abya veya Abiya, günümüzde Pınarcık Köyü.

larımızı köyün içinden sürmek zorundaydık. Köy sakinleri, – en azından kadınlar – bize bakmak için dışarı çıkmışlardı. Ben atla önden giderken hemen arkamdan *zaptiye*ler beni takip ediyordu. İçinden geçtiğimiz köyün insanları bana sadece mümin insanlara gösterilecek bir saygıyla *"Selamünaleyküm"* dediler. Bunun oldukça tuhaf olduğunu düşündüm, 'onların küçük oyunu'nu görüp umursamadığımdan sadece kayıtsızca başımı yukarı kaldırıp onlara baktım. Birkaç dakika sonra buraya varan kocam onlara bu yoldan bir kadın ile hizmetçisinin geçip geçmediğini sormuştu. Onlar da: "Hayır, buradan hiçbir kadın geçmedi. Gün içinde köyden geçtiğini gördüğümüz tek yabancı bir Çerkez şefiyle onu takip eden bir *zaptiye*ydi." diye cevap vermişlerdi. Çerkez'i *"Selamünaleyküm"* ile karşıladıklarını ama onlardan cevap almadıklarını eklemişlerdi.

İnsanlar genellikle ilk bakışta benim cinsiyetim konusunda şaşkınlık yaşadıklarından Will, köyden geçen o kişinin ben olduğumu anlamıştı. Kısmen birbirini tamamlayan uzun bir ceket, bir yelek, etek ve küçük yuvarlak bir şapkadan oluşan kıyafetim Çerkezlerinkine oldukça benziyordu. Eşim henüz toy bir delikanlıyken, Sir Wilson'un maiyetinde onunla birlikte atla seyahat eden çok uzun boylu gri paltolu bir kadının eşlik etmek üzere onlara katıldığını fark etmiş. Kadın önünü döndüğünde, kocam onun Sir Charles'in Çerkez damadı olduğunu görmüş.

İnsanların benim bir Çerkez olmadığımı görmeleri açıkçası beni rahatlattı. Çünkü korkunç *zaptiye*lerin eşlik ettiği birisi onlar için hiç de iyi işaret sayılmıyordu. Daha önceden burada bulunmama rağmen onların hiçbirisini tanıyamadım, ancak onların bazıları kocamı hatırladı ve onu tekrar görmekten memnun oldular. *İmam*, kasabanın manzarasını görmemiz için bizi minareye çıkardı. Minarenin içinde sadece bir kişinin spiral bir merdivenden yukarı tırmanabileceği kadar yer vardı. Duvarda küçük bir gözetleme deliği bulunan bu yer karanlıktı. İnsan buradan muhteşem bir görüş açısı yakalar ki, manzara çok güzel.

Liyen,[30] 30 Temmuz, Çarşamba – Bu köy, kayalık bir vadide bulunuyor. Oldukça yumuşak ve açık renkli kayalardan oluşan bu yüksek uçurumlar, antik evler ve mezarlarla doludur. Gölgeli ağaçların altındaki bir bahçede kamp kurduk. Geçen yıl Will ve Profesör Sterrett, tarafından bulunan heykel kayayı[31] görebilmek için yaklaşık 45 dakika at sürdük. Kabaca sivriltilerek düzeltilmiş tek bir kolondan ibaret olan bu heykel kaya, tepenin eteklerinde duruyordu.

İçine yerden biraz yüksekte küçük bir oda ya da tapınak oyulmuştu. Duvarın içerisinde bir kapı bulunuyordu. Bu kapı, duvarın her iki tarafına yarı açık bir şekildeydi. Tapınağın arka tarafında koruyucu aslanlarıyla birlikte Tanrıça Kibele'nin oldukça kaba bir figürü vardı. Aslan figürleri sahibelerinkinden çok daha ustalıklı yapılmıştı. Giriş kapısının önünde duran sütunun üstündeki alınlığa iki yılan figürü çizilmişti. Kayanın diğer bir düz yüzeyine de kartal başlı, aslan gövdeli bir ejderha rölyefi oyulmuştu. Tapınağın üstünde kayanın arka girişinde muhtemelen son zamanlarda bir keşişin kaldığı küçük bir oda bulunuyordu. Burada çok sayıda ev ve mezar keşfettik. Bunların bazıları oldukça eski olup bazıları da erken Hıristiyan yerleşimine ait izler taşıyorlardı. Bu evlerin çoğu hâlâ Liyen halkı tarafından kullanılır.

Hacı, geçen akşam kamp yaptığımız Osmanköy'de bize tekrar katıldı. İnsanların büyük inek, at, koyun ve keçi sürülerine sahip olduğu bu köyde köpekler sabaha kadar havlar. *Hacı*, Mr. Smith'in Alaşehir'de tamamen iyileştiğini söyledi. Dün öğle vakti yolumuz üzerindeki Karaca-Ahmet[32] isimli küçük bir köyde durduk. Köylülerin bize söylediğine göre, Karaca Ahmet büyük bir İslam kahramanıymış, hatta onun adının hatırına köy vergiden muaf tutuluyormuş. Onun mezarı caminin içindedir ve 29 müridi de yanında sessizce uzanırlar.[33]

30 Günümüzde Eskişehir/Seyitgazi'ye bağlı Kümbet Köyü olmalı.
31 Aslanlı Mabet.
32 Günümüzde Karacaahmet beldesi.
33 Karacaahmet Türbesi'nde 31 adet mezar bulunmaktadır.

Klasik tabut şeklindeki bu mezarlar, yaklaşık 120 cm yüksekliğinde ve ayak tarafı aşağı doğru eğimli bir yapıdadır. Kirli yeşil örtü ve halılarla kaplı tabutların baş tarafında beyaz sarıklar vardır. Kahramanın solgun sancağı, mezarı üzerine asılı olup olağanüstü güzellikteki halılar da etrafa serilmiştir. Etrafı ahşaptan yapılı bir çitle örtülü mezarların zemininde özel bir toprak bulunuyordu. Bize eşlik eden köylülerden biri, bu toprağın her hastalık için bir ilaç olduğunu söyledi. Bunu işiten *zaptiye*, bu topraktan bir avuç alarak ağzına attı. Neredeyse boğulacak gibi olan *zaptiye*, bir süre hiç bir şey konuşamadı. Cami kapısının hemen iç kısmında kaba ağaçtan yapılmış bir tomruk vardı. Aynı köylü, insanları bir süre burada tutmanın deliliği tedavi ettiğini söyledi. Eğer hastaysanız ve kendinizi burada tüm gece boyunca gönüllü olarak kapatırsanız, sabahleyin oldukça iyileşmiş olursunuz dedi. *Zaptiye*ye toprak tedavisi gibi bunu da denemesini tavsiye ettik ve bu şaka seyircilerin hoşuna gitti. Tomruğa bağlı bir *zaptiye* onlar için keyifli bir çeşitlilik olurdu.

Murat, Liyen'in ötesindeki ovada, büyük bataklık bir gölde yaşayan yaban ördeklerinden bize getirmeye kararlıydı. Türkler iyi bir avcı değillerdi, ama bizim adamlarımız da burunlarının dibinde kanat çırpan bir kekliğe ateş ettiklerinde bunun hiç de iyi bir şey olmadığını bilmeyecek kadar cahillerdi. *Çelebi* bir avcı değildi ve hiç ateş etmemişti. Murat silahını küçük saçmalarla doldurup bir masum küçük ördek sürüsüne ateş ederken onu izledim. Birkaç tanesini vurdu. Sonra ayakkabısını ve tozluğunu çıkardı. Vurduğu ördekleri bulup çıkarmak için sazların arasına cesurca daldı ve gözden kayboldu. Bir dakika içinde ıslak omuzları ve çıplak ayaklarına yapışan bir grup at sülüğüyle birlikte tekrar ortaya çıktı. Sülükleri vücudundan oldukça dikkatli bir şekilde çıkarırken bacaklarından küçük bir akarsu gibi kan akıyordu. Soğukkanlı bir şekilde ayakkabı ve tozluğunu giydi, biz de diğerlerinin arkasından atlarımızı sürdük.

3 Ağustos, Perşembe - Birkaç günlüğüne kamp kurup at sırtında bölgeyi keşfe çıktığımız küçük bir Yörük köyü olan Demirli'ye[34] vardık. Burada çok sayıda lahit ve çoğu Hıristiyanlara ait olan kaya mezarı ile yalnızca birkaç yazıt vardı. Oldukça dost canlısı olan Demirli halkı bizi karşılamaya geldi. Sanırım onlar buranın asıl yerleşikleriydi. Erkekler zamanlarının çoğunu bizim kampın çevresinde geçiriyorlar; dedikodu yapıp Aristaki ve diğer *katırcı*larla çay içiyorlardı. Kadınlar ise bütün gün tarlada çalışıyorlardı. İşe yardım eden bir tek erkek bile görmedim. Onların arasında Yörük kadınlarıyla evli iki üç Çerkez mülteci vardı. Onlar da Yörüklere uyum sağlamış görünüyorlardı. Kural olarak Çerkez kadınları tarlada çalışmazdı. Çerkez köylerinde tarlalarda sadece erkeklerin çalıştığını görmüştük. Yörük kadınları, çok çalışırlar ve yemek zamanında bile hiç boş zaman geçirmezler. İçlerinde bebekli olanlar vardır ve onları tüm gün sırtlarında taşıyarak hasat toplarlar. Bu kadınlar, oldukça pejmürde ve kirli görünmelerine rağmen sağlıklıdırlar. Bunlardan biri, buraya geldiğimizde bebek sahibi oldu. Bu kadın diğerleriyle birlikte bütün gün tarlada çalışıyordu. Bebek gece doğmuştu. Ve ertesi gün kadın çocuk sırtında olağan bir şekilde tarlada çalışıyordu.

Özellikle Çerkezlerden biri ve karısı dostça davranıyorlardı. Kadın küçük burunlu, yuvarlak gözlü ve sidikli yaramaz bebeğiyle birlikte sık sık beni ziyaret ederdi. Bebeğin üzerinde bir küçük yıpranmış pamuklu içlik, kafasında ise bir küçük püsküllü kırmızı *fes* vardı. Bebeğin fesindeki mavi boncuklu püskül ve kabuklar onu nazardan koruyordu. Bu küçük bir kızdı. Annesi ilk defa onu bana getirdiğinde ve onun bir kız olduğunu söylediğinde oldukça acı bir şeklide ağzından tek kelime döküldü: "Şeytan". Bunun açıklamasını istediğimde; bunun "Bir kadın olarak dünyaya gelmenin zavallı bir durum olduğu ve kadınlar için yaşamın zorluğu" anlamına geldiğini söyledi. Zavallı şey!

34 Emirdağ'a bağlı Demircili Köyü olmalı.

1881'de keşfettiğimiz 'Aslan Mezarları' köyden yaklaşık yarım saat bir at binişi mesafesindeydi. Biz onları keşfetmeden on yıl önce Profesör Ernest Curtius, kanaatini söylemişti. Demişti ki, bir gün şanslı bir gezgin, Frigya'nın kalbinde Mycenae'nin süslü meşhur kapısındaki aslanların ilk örneğini keşfedecektir. Bu şanslı seyyahlar bizdik. Biz, evlerin genellikle eski kaya mezarlarından oluştuğu Ayazini isimli bir köyde durmuştuk. Köylülerin çoğu odun kömürcüsüydü ve *Kızılbaş*tı. Eski püsküdü elbiseler içerisinde titreyerek sallanan zavallı yaşlı bir adam olan Pirleriyle tanıştığımızda, yalnızlığından dolayı talihsizliği had safhadaydı. Değerli ineği gizemli bir şekilde kaybolmuştu. Bizim oraya varışımız onun için bir fırsattı. Ona makul miktarda verdiğimiz kinin ilacı, onun ıstırabını gerçekten hafifletmişti. Kayıp inekten dolayı Pir'in üzüntüsünü gidermek de şans eseri bize düştü. Bize olan minnettarlığı sonsuzdu. Pir, bizim 'yazılı kayalar' aramak için burada olduğumuzu duymuştu. Gruptan bazılarımızın, bazı antik mezar kalıntıları üzerindeki hayvan resimlerini çizdiğini ve bazılarımızın da diğer heykel işleri üzerinde çalıştığını görmüştü. Bu yüzden *Çelebi*'ye, üzerinde bir aslan ile leopar resmi olan bir kaya bildiğini ve eğer isterse onu oraya götürebileceğini söyledi.

Kocam ve ben onunla birlikte yola çıktık ve yaklaşık yarım saat sonra kayalarla çevrili bir vadiye ulaştık. Aniden durduk. Patikanın sağ tarafında tepe yamacından yuvarlanmış devasa bir kaya parçası ve kayanın üstünde kocaman bir aslan kafası rölyefi vardı. Yine de bu, rehberimizin bize göstermek istediği kaya değildi. Neden burada beklediğimizi anlayamadı. Bize acele ettirerek elli metre kadar ilerideki Aslanlı Mezar'ın önünde durdu.[35]

Yaklaşık 10 metre yüksekliğinde ve aynı genişlikteki bir kaya kütlesinin dik bir şekilde tepede durduğunu düşünün. Kayanın

35 Göynüş Vadisi'nde bulunan Aslantaş Anıtı.

ortasında sadece bir kişinin geçebileceği büyüklükte kare bir delik oyulmuştu. Bu delik, kasvetli küçük bir odaya açılıyordu. Ancak bu küçük giriş kapısının her iki tarafında kükreyen ve ayaklarının önünde birer kadeh bulunan iki büyük dişi aslan bulunuyordu. Her iki aslanın da ön pençeleri üzerinde durduğu bu alçak kabartma heykel, kaba olmasına rağmen hayat ve neşe doluydu. Yaklaşık 5 metre yüksekliğindeki dişi aslanlar güçlü bir yapıda olup pençeleri açıktı. Karşısındakine meydan okuyormuş gibi kükreyen bu aslanların dudaklarının arasından keskin dişleri görünüyordu. Elbette biz burada bulunmaktan memnun olduk ve eşim rehberimize *bahşiş* verdi. Bu, yaşlı adamı çok mutlu etti. Öyle ki, adeta küçük bir çocuk gibi zıpladı.

Birçok süslü mezar üzerindeki heykellerde ilk gördüğümüz parça, aslan başıydı. Mezarın bu parçası, muhtemelen kayalar üzerindeki suların hareketi, belki de bir deprem yardımıyla düşmüştü. Oldukça geniş olan bu mezar odası, çok sayıda mimari süslemelere sahiptir. Odanın bir tarafında ilginç Ön-İyon sütun başlıklarıyla desteklenmiş küçük bir galeri vardı. Galerinin dış tarafı her iki yandan heykellerle bezenmişti. Bu heykellerden birinin üstünde koruyucu ve sorguçlu başlıklarıyla iki savaşçı, ortalarında da bir mızrak vardı. Odanın diğer tarafında ise sadece üst kısımdaki yüksek rölyefte üç kızgın aslan figürü vardı.* Belki biraz geleneksel bir işçilikle yapılmış olsa da bu aslan kafasının güzel bir parçası hâlâ duruyor. Gözü ateş dolu görünüyor ve tıpkı dişi aslanlarda olduğu gibi dudaklar kızgın bir vaziyette geri çekildiği için tüm dişler göründüğünden kafanın tamamı gerçekçi ve etkileyicidir. Rum yazarlar tarafından bu bölgeden birkaç kez Aslan Kafası adıyla bahsedilmiştir.

---

* Bu bağlamda kocam tarafından *Journal of Hellenic Studies*, 1888, s. 361'de yayınlanan çizimde bir düzeltme yapılmalıdır. (Burada bahsettiğimiz hemen hemen tüm Frig anıtları, aynı derginin 1882, 1884, 1889 tarihli sayılarında görülebilir.) Bu anıt, yakın bir zamanda Münih'ten Prof. F. von Reber tarafından bütün dağınık parçaları tamamlanarak restore edilmiştir.

Bu mezarda çok zaman harcadık ve birkaç tane resmini yaptık. Buraya son gelişimizden bu yana burada bir değişiklik olmamıştı. Toprak yığını tarafından örtülen yazıtın diğer kısmını ortaya çıkarmak için Will'in bir mezarın önüne açtığı çukur tam bizim bıraktığımız gibi duruyordu. Demirli'den bize eşlik eden bazı adamlar, birkaç yıl önce bir yabancının burayı kazarak çıkardığı üç deve yükü hazineyi beraberinde götürdüğü bilgisini vererek bu çukura dikkatimizi çekmişlerdi. Benzer bir durum, Demirli'nin karşı istikametinde yer alan Ayazini Köyü'nde kaldığımızda gerçekleşmişti. Öyle ki *Çelebi*'yi tanımayan bu insanlar, bir yabancıymış gibi onunla konuştular.

Buranın güneyinde yaklaşık yedi saat mesafedeki Karahisar'a gidip bizim mektubumuzu getirmesi için bir adam yolladık.

9 Ağustos, Cumartesi gününe kadar Demirli'de kaldık. Eşyalarımız paketlendikten sonra insanlara Allah'a ısmarladık deyip kuzeye doğru yola koyulduk. Gün ortasına yaklaşırken dağlar arasında iyi verimli bir ovada bulunan bir Çerkez köyüne ulaştık. Çerkez mülteciler, kendileri için en iyi yeri ayarlama konusunda oldukça yeteneklidir. Fakat hâlâ burada daha çok yer vardı. Bu muhteşem topraklar üzerinde günlerce at süren birisini, şafaktan karanlığa kadar gören kimse olmaz.

Köyün yakınında çizim yaparken tarlada ürünlerini hasat eden adamları izledik. Köyün ortasına geldiğimizde ellerinde kitaplarıyla bir grup kız ve erkek çocuğunun okuldan çıktığını gördük. Bunlar sevimli yaratıklardı. Özellikle de *Yörük* çocukları ve diğer Türk köylüler kadar güneş yanığı olmayan küçük kızlar. Oldukça temiz görünen bu kızlar, parlak renkli kıyafetler giymişlerdi. 12 yaşlarında güzel bir kız, grubun başını çekiyordu. Alnında bir dizi altın para taşıyan bu kızın narin boynu ve sevimli yüzünün çevresinde parıltılı şeylerle ve gümüşle süslenmiş yeşil tülbent ve peçesi vardı. Çerkez kadınları, her zaman hoş ve zariftirler, özellikle hayat dolu ifadeleriyle genellikle çok güzeldirler. Erkekleri de sert ve oldukça kibirli olmalarına rağmen yakışıklıdırlar.

Ayrıca çalımlı tavırlarıyla farklı bir etki ve çekiciliğe sahiptirler. Yörükler ve Türkler ise tam tersine genellikle tembel, uyuşuk ve kaba bir görünüme sahiptirler.

Biz vardığımızda köyün muhtarı namazdaydı. Kısa süre sonra gelip bizi evine götürdü. Bu köyde ayrıldığımız köye nazaran ne çok tezat vardı!. Odaların duvarlarının sıvalı ve beyaz oluşu dikkatimizi çekti. Pencereler camlıydı ve düzgün ahşap kepenkleri vardı. Duvarda yüksekçe bir hizada düzgün ve oyulmuş bağlantılarla desteklenen raflar vardı. *Divan* güzel halı, minder ve yastıklarla kaplanmıştı. Bize *yoğurt* ve taze sağılmış süt getirdiler. Çok kibar ve naziktiler. Çerkezlerin genellikle oldukça zor beğenen –ki bu doğrudur– insanlar olduğu düşünülür. Ancak biz onları sevdik ve her zaman dost canlısı bulduk. Onlar zekidirler ve çabuk kavrarlar. Adamlarımız, bizim Çerkezleri sevmemizden hoşlanmazlar ve mümkün oldukça onlardan uzak dururlardı. Başlangıçta büyük bir ilgi odağı oldum. Benim cinsiyetimi algılayamadılar ve eyerimden bir anlam çıkarmaya uğraştılar. Onlar muhteşem binicilerdi ve yaptıkları ilk şey bizim atlarımız ve onların teçhizatını kontrol etmekti. Payandalı eyerim ve tek üzengi onlar için çok gizemliydi. Sonunda benim tek ayağım olduğu sonucuna vardılar. Ancak ben yürüyerek onlara bunun aksini gösterdim.

Ayrılırken eşimin yardımıyla ata binişimi görmek için kalabalık olarak etrafıma toplandılar. Ata binerken böylesine çeviklik gösteren birinin olağanüstü bacaklara sahip olması gerektiğini düşünerek meraklarını yenemediler. Öğle yemeğini yedikten sonra evde dinleniyorduk. Pencereden, tarladan eve koşarak gelen adamları ve at arabaları ile diğer ağır şeyleri, ot ve mısır yığınlarının üzerine koymak için koşuşturan diğer insanları gördük. Tüm kadınlar ve çocuklar aceleyle evlerine girdiler, kapılar ve pencereler kapatıldı. Güneş kaybolup hafif bir rüzgâr çıkar çıkmaz tüm insanlar telaşlandılar. Bundan beş dakika sonra ilk rüzgâr hışırtısı duyuldu ve devasa bir kahverengi toz bulutu tüm vadiyi süpürüp köyü vurduktan sonra yoluna devam etti. Fırtına, dışarıda bırakılan her şeyi

altüst ederken içerde bulunan her canlı da yarı boğulmuş bir halde nefes darlığı çekiyor ve neredeyse kör oluyordu. Öyle ki kapı ve pencereler kapatılmasına rağmen odanın içi insanların birbirini göremeyeceği kadar kalın tozla kaplıydı. Dışarıya baktığımızda fırtınanın uzakları süpürmeye devam ettiğini gördük. 15 dakikadan az bir süre içinde, hem insanları hem de hayvanları epey öksürtüp hapşırtan rüzgârın ardından her yerdeki bir kalın ince kahverengi toz tabakasından başka her şey yine düzeldi.

Basitçe Çerkezlerin köyü anlamına gelen Çerkezköy'den yolumuz vahşi bir dağ geçidi üzerinde meşe ve çam ağaçları arasında devam ediyordu. Yol oldukça tenhaydı. Saatler boyunca ne bir adam gördük ne de bir kuş veya yabani hayvan sesi duyduk. Tam geçidin üzerindeyken yolumuz bir iki dakika kadar hepsi patikanın karşısındaki bir yönde yoğunlaşmış bir kütle halinde uçan altın kahverengi kelebek ordusu tarafından tıkandı. Daha sonra yolun kıyısındaki ağaçların gölgesine konan kelebeklerin altın kanatlarında bir dakika kadar güneş ışığı ışıldadı. Ardından kelebekler diğer taraftaki gölgede kayboldular.

Biz zirveyi geçtikten sonra dar bir vadi aracılığıyla alçalmaya başladık. Bu vadinin kasvetli derinliği binlerce uzun karaçam tarafından daha kasvetli hale geliyordu. Rahatsız edici boyuttaki bunaltıcı sessizliği, sadece en üstteki yaprakların aralıklarla çıkardığı sesin uğultusu bozuyordu. Ben at sırtında *Hacı* tarafından yavaşça takip edilirken, *Çelebi* coğrafi gözlemler yapmak için geçidin tepesinde durdu. Vadinin yarısına indiğimizde, bir Bizans yerleşim kalıntılarına rastladık. Duvar kalıntılarının bulunduğu yerde, yontma taş bloklar, fundalık ve uzun kaba otlar arasına saçılmıştı. Vadinin sarp yamacında büyük bir sarnıç kalıntısı bulunuyordu. Kayalara oyulan yüzlerce mezarın hepsi açık ve boştu. Biraz bu kalıntıların arasında gezindikten sonra bir mezarın ucuna oturup bekledim. Bu yalnızlık ve sessizlik beni bunalttı. Boşu boşuna vadiden gelecek bir toynak sesi bekledim. Canlı hiçbir şey yoktu; ne bir kuş ne de bir tavşan. *Hacı* atlarla kalmıştı. Ben onu sadece uzun otların ara-

sında görünüşte uyur gibi yatarken görebilmiştim. Bu seyahatimiz sırasında, haydutlar hakkında çok fazla şey duymuştuk. Simav'daki bir silah sesini hatırladım. Bu olay bana, bütün bir eşkıya çetesinin kendilerini kolayca kalıntılar ve fundalıklar arasında gizlenmelerinin mümkün olabileceğini aklıma getirdi. Kendimi görünmeyen gözler tarafından izleniyormuş gibi huzursuz bir hissin içinde buldum. Herhalde onlar sadece *Çelebi*'nin gelişini bekliyorlardı ya da vadinin daha ilerisinde durmuşlardı. Geri dönmeliydim. Sanırım onu özledim. Ne olursa olsun, gizlenmiş eşkıyalar ya da ölü Bizans askerleri tarafından izlenen bu sessiz bekleyiş dayanılmazdı. Şu an kampta olmalıydım. Koşarak tepeden aşağı inmeye başladım aynı zamanda da *Hacıı!* diye bağırıyordum. Hacı'nın ismi yankılandıkça onu olduğu kadar beni de ürkütüyordu.

Vadinin sonuna vardığımızda batmak üzere olan güneş, ovanın üzerinde ortaya çıktı. Bir saatlik süre bizi kampa getirecekti. Hâlâ *Çelebi*'den bir işaret yoktu. Ben korkunç bir endişeye kapılarak onu yalnız göndermiş olmaktan son derece pişmanlık duydum. Vadiden ayrılalı çok uzun zaman olmamıştı. Durup etrafi gözlediğimizde, ovanın karşısında belli bir uzaklıkta yalnız bir atlı gördük. Aynı anda o da bizi fark etti. Bize doğru atını dörtnala sürüp birkaç dakika içinde yanımıza vardı. Bize yaklaşan adamın elbisesinden onun bir *zaptiye* olduğunu anladım. Nazikçe bize selam veren *zaptiye*, gün boyunca arkadaşlarından biriyle karşılaşıp karşılaşmadığımızı sordu. Onlar, birkaç gündür yakınlarda bir yerlerde saklandığı bilinen küçük bir azılı soyguncu çetesinin peşindeydiler. Onların üçü Yörük, ikisi ise Çerkez kökenliydi. Yörüklerden iki tanesi tutuklanarak Seyitgazi'ye hapishaneye götürülmüştü. *Zaptiye*nin dediğine göre; bunlardan biri zengin bir ailenin çocuğuydu, kanunun hükmünü beklemek üzere bunların sürülerine ve diğer mallarına el konarak kasabaya götürülürken babası ve annesi onunla birlikte hapsedildiler. Türkiye'de suçlu bir çocuğun ebeveyni olmanın bedeli ağırdır.

Bir saat sonra Bahşiş olarak bilinen küçük bir Yörük köyünün yakınındaki anız alanında kurulmuş çadırı bulduk. Harlayan ateşin arkasında duran aşçı sigara içiyordu. Yanına vardığımızda aşçı çaresiz bir tavırla; göçebe olan köy sakinlerinin şu anda yaylada oldukları için burada süt, *yoğurt*, yumurta, tavuk ve akşam yemeği olabilecek hiçbir şey olmadığını anlattı. Bununla birlikte benim endişem, yemeğin olmayışından çok gelmeyenlerle ilgiliydi. Yüklerimiz pirinç, sıvı yağ ve çayla doluydu. Bazen pirincin olmadığı zamanlarda da aynı durumu yaşardık. Belirsizlikten dolayı neredeyse hasta olmama rağmen vakur bir ses tonuyla cevap verdim. "Pilav yapmadın mı? Ya da koyunun kuyruk yağını eritmedin mi? Git, *yağlı pilavı* hazırla ki yiyebilelim."

Bu yoğun kayıtsızlığın ardından gerginliğim geçti ve rahatladım. Onlar Bizans kalıntılarının yanından yanlış bir dönüş yaptıkları için yollarını kaybetmişlerdi. Saatlerce dolaştıktan sonra tek yol olarak, atlarını büyük bir güçlükle sürükleyip tehlikeli bir uçurumdan inerek en sonunda ovaya ulaşmayı başardılar.

Pilav yedik ve tarlada nerdeyse kurumak üzere olan bir kuyudan çekilen bulanık bir suyla yapılmış çayı içtik ve derhal uyumak için uzandık.

Benim uykum genellikle hafiftir, bu nedenle alışılmadık en ufak bir ses beni uyandırmaya yeter. Bu durumda, sinirlerim çok gerilmiş ve zihnim eşkıya hayalleri tarafından işgal edilmişti, öyle görünüyordu ki muhtemelen hiç uyuyamayacaktım. Gece zifiri karanlıktı ve her şeyin üstünü kesintisiz bir hareketsizlik kaplamıştı. Kamp ateşinin etrafında fısıltıyla konuşan adamların sustuklarını ve yataklarını çadırın yakınına getirip uzandıklarını işitebiliyordum. Atların akşam yedikleri arpayı geviş getirirken çıkardıkları hafif ses bile artık duyulmuyordu.

Epey bir süre uzanıp çadırın tavanına bakarken yorgun gözkapaklarıma uykunun inmesini çok istedim. Aniden çadırın girişinde hafif bir hışırtı kulağıma geldi. Çadırın kapısı bir kurdeleyle birbirine bağlanarak gece kapatılan iki kanatlı bir kaput bezinden

oluşuyordu. Bir kurdele kapının ortasına bağlanırken diğeri zeminin beş santim üstündeydi. Hışırtıyı duyduğumda kıpırdamadan gözlerimi kapıya diktim. Beceriksiz bir el üst taraftaki bağı çözmeye çalışıyordu. Kahverengi, kaslı bir pençeye sahip olan bu eli açıkça görebiliyordum. Çıplak bilekleri kıl kaplıydı. Büyük kemikli parmaklarıyla yavaşça şeridi çekti. Sonra dizine kadar çıplak kaslı bir bacak alt kısmı tutan bağın üzerinden atladı. Ardından bu sevimsiz yaratık çadırın içinde göründü. En yüksek noktası yaklaşık 2 metre yüksekliğinde olan çadırın ortasında bile dik durabilmek için oldukça uzundu.

İlk bakışta; kaba, kahverengi yıpranmış paçavra elbiseler, dağınık saç ve sakal, vahşi görünümlü korkunç gözler, beyaz parlak dişler ve sol elinde tuttuğu uzun bıçağın korkunç parıltısını gördüm. Duraklayıp etrafa baktığı ve bizim basit barınağımızın detaylarını incelediği sırada, ne yapmam gerektiğini düşünmek için çok büyük çaba harcadım. Ancak önce ne yapmam gerektiğine karar vermem için zamanım vardı, o gizlice sürünerek benimle *Çelebi*'nin yatağı arasında tıpkı Matthew Arnold'un çobanları gibi battaniyesine sarılarak yere yattı. Alçak adam bana doğru dönerek üzerime abandı ve benim kocaman açılmış gözlerime dikkatle baktı. Onun sıcaklığını ve hızlı nefes alış verişini yüzümde hissetim. Ardından kemikli parmaklarıyla boğazıma yapıştı. Ben çılgın bir çığlık attım. Sonra her şey karanlığa büründü ve çadırın içinde tek bir nesne bile görünmüyordu. Dışarıdaki adamlar çadırın içinde *Çelebi*'ye, "*Çelebi, Çelebi* neler oluyor *Allah* aşkına?" diye bağırıyorlardı. *Çelebi*, ise "Bir şey yok!, bir şey yok!; sessiz olun sadece madamın rüyası" dedi.

10 Ağustos, Kümbet - Bu sabah, Bahşiş Köyü'nden önce dar bir vadideki güzel antik bir mezarın fotoğrafını çekmeye gittik. Sonra üç yıl kadar önce geldiğimiz aynı geçit üzerindeki daha önce görmediğimiz bazı kaya mezarları bulduk. Aristaki kamp için en nemli yeri bulabilmişti yani bir bataklığın kenarında. Bence o, Türk köylerinin yakınında kamp kurmamızdan nefret edi-

yordu. Sıtma korkusundan dolayı kampı bataklığın kenarından almak zorundaydık. Çadırı, köye yakın büyük söğüt ağaçlarının gölgelediği düz bir zemine kurduk. Hava birkaç gündür serin ve bulutluydu, ara sıra yağmur çiseliyordu. Bir ağacın altına oturdum, kadınlar yanıma gelerek benimle sohbet ettiler. İçlerinden birisi beni hatırladığını söyledi, ama ben onu tanıyamadım. Kadınların çoğu temiz ve düzenliydi, ancak birkaç tanesi bunun tam tersiydi. Onların içinden en hırpani kılıklı ve kirli olan ikisi yanıma gelip oturdular. Oldukça yakınıma sokulduklarından üstlerinde gezinen bit vb. görebiliyordum. Bu yüzden bir şeyler getirip onlara göstermek bahanesiyle ayağa kalktım ve döndüğümde temiz olanlardan birinin yanına oturdum.

Adet olduğu üzere her birine ve benden hediye isteyen büyükçe bir oğlan çocuğuna birer iğne verdim. *"Oğlana ine yok"* deyişlerine aşırı derecede şaşırmış gibi yaptım. Bunun bir şaka olduğunu düşünen bütün kadınlar, keyifle güldüler.

Bana çocuklarıyla birlikte gelen bazı kadınlar; "Bunlar yetimdir" dediler. Murat'tan, Sir C. Wilson'un buraya geldiğinde Rus-Türk savaşında öldürülen askerlerin dul eşlerine ve çocuklarına para dağıttığını duymuştum. Oraya gittiğimizde bizim de aynı şeyi yapacağımızı düşündüler.

Aristaki bana, insanların ona Müslümanların Hıristiyanlara büyük bir saygı nişanesi olarak kullandığı *Çorbacı* hitabıyla seslendiklerini söyledi ve bundan son derece memnundu. Bir aşçı olan Aristaki için 'Çorbacı' nitelemesi gerçekten oldukça uygundu.

Kümbet, ovanın ortasındaki bir tepenin üstünde ve antik bir yerleşmenin üzerindeydi. Burada kayalara oyulmuş çok sayıda ev ve diğer kalıntılar vardı.

14 Ağustos, Yapıldak-Kümbet'ten kuzey doğudaki dağların ve ovaların üzerindeki meşe ve çam ormanları arasından geçerek ünlü Midas'ın Mezarı *Yazılıkaya*'yı tekrar ziyaret ettik ve burada iki gece kamp kurduk.

Will ile ben 1881'de daha önce bazı nedenlerle gidemediğimiz *Pişmiş Kalesi*'ne gittik. Burası, Midas'ın Mezarı'nın karşısındaki

ovada yalnız bir tepenin yamacındaki antik bir kale kalıntısıdır. Kısmen kayaların içerisi oyularak yapılan kale, kısmen de duvarlarla inşa edilmiştir. Biz, dar ve zor bir patikadan geçerek tepenin içine oyulmuş uzun, düz ve dik bir merdivenden aşağı indik. Gizli bir geçit olduğu şüphe götürmeyen burası; sonu kayalarda küçük bir delikle biten karanlık, rutubetli, yapışkan bir yerdi.

Zamanımızın geri kalan kısmını bir kez daha Midas Şehri'ni keşfetmek için harcadık. Şehrin üzerinde bulunduğu kayalık plato, ovanın seviyesinden yaklaşık 60 metre yukarıdaydı ve sadece belli noktalardan erişilebiliyordu. Platonun kenarını çevreleyen kayalıklar; yapı izleri ve sunaklar, merdiven basamakları ve sarnıçlar vb. gibi diğer kalıntılarla doluydu. Ben burnu havada yürüdüğümden neredeyse bir sarnıcın içine düşüyordum. Üç buçuk, dört metre derinliğindeki bu sarnıç tamamen boştu ve tabanında çimenler çıkmıştı. Dairesel formdaki bu sarnıç, sanırım beş altı metre çapındaydı. Kayaların en erişilmez kısmında olan bu delik içine düşmek için güzel bir yer değildi. Buraya düşen birisi feryat etse bile çok az bir mesafe olmasına rağmen kıyamete kadar kimseye sesini duyuramazdı.

Birkaç sunakta Frig dilinde büyük harflerle yazılmış yazıtlar vardı. Platonun bir tarafında yukarıya doğru bir girişe giden ve şehrin dışına doğru gitmek zorunda olduğumuz bir yol bulunuyordu. Bu yolun sağındaki kayanın dik bir duvarına oyulmuş rölyefte bir geçit töreninin izleri yer alıyordu. Rölyefteki figürlerin bazıları gerçek boyutundan büyük, bazıları da kısaydı. Rölyefte atlar da gözlenebilmekteydi. Yol, yanında bir tanrı ve bir rahibin küçük oyma figürleri olan oldukça özenli bir sunağın önündeki eski bir kapıda bitiyordu.

Şehrin dışında platonun dik kayalık kısmında üzerinde 'Kral Midas'a' yazılı bir yazıtın bulunduğu birkaç güzel ve özenli mezar bulunuyordu. Bu mezarlar, platonun sağındaki yaklaşık 25 metre yüksekliğinde ve 15 metre genişliğinde düz bir kayaya oyulmuştu. Ancak arkadan öne doğru zirvesinde bir adamın ata

biner gibi oturabileceği şekilde gittikçe daralıyordu. Açık kremsi sarı renkte olan bu yazıt, kelimenin tam anlamıyla yeni boyanmış görünüyordu. Binlerce yıl öncesine ait olan mezarın görünümü, o kadar yeniydi ki sanki daha dün oyulmuş gibiydi. Asıl gömü alanı, plato ve *Yazılı Kaya* arasındaki geniş bir daire olup buradaki kayaların büyük bir çoğunluğu yazıtı gösterecek şekilde aşağı düşmüştü. Bu mezarın ötesinde başka büyük bir yalnız kaya vardır. Tam anlamıyla bal peteği şeklindeki odalarıyla birçoğu Hıristiyan yerleşmelerinin izlerini gösterir.

Kentin tepedeki kalıntıları ile oyma ve yazılı mezarlar, gezginleri daha fazla bilmeye iter; ama tarih şehir için hiçbir şey söylemez ve vadide sazlar artık Kral Midas'ın sırlarını fısıldamıyor.

Yakınlarda hiçbir köy yoktu ve ova, insanlarda onları toplama isteği uyandıran muhteşem ürünlerle doluydu. Buna rağmen yine de mal sahipleri bu ürünleri bize atlar için kıtlık fiyatının altında satmadılar.

Ayrılmak için toparlanmaya başlamadan hemen önce atlı bir Çerkez yukarı çıktı. Atından indi, hizmetçilerin yanına gitmek yerine – yabancılar genellikle ilk önce böyle yaparlardı – Will'le birlikte yemek yediğimiz yere doğru yürüyerek bize ve eşyalarımıza bir bakış attı. Bu tavır, Türkiye'de oldukça kötü bir davranış sayılırdı. Bu yüzden Will ona hoş geldin demeden soğuk bir şekilde, "Kimsin sen, nereden geliyorsun?" diye sordu.

Şaşırmış görünüyordu; tereddütle "Ben mi kimim, nereden mi geliyorum?", "Yapıldak'tan" diye ekledi.

Ardından etrafında toplanan adamlara dönerek onların içinden en küçük ve en utangaç olan Aristaki'ye mağrur bir şekilde, "Siz kimsiniz?" diye sordu.

Çorbacı, sakince "Biz adamlarız" diye cevapladı.

Aristaki'nin bu susturucu ve akıllıca cevabı ziyaretçiyi şaşırttı. Daha sonra adam, sadece yol hakkında soru sormak istediğini söyledi. Bu sadece bir hileydi, çünkü Çerkezler ülkedeki her yolu bilir. Ancak hiçbirimiz bir şey söylemedik. Diğerleri bir

kaya sessizliği içinde görünürken *Çorbacı* onun sorusunu ciddi bir şekilde cevapladı. Ardından o yeniden atına binerek, tepeye tırmanmaya devam etti.

Adamlar, onun muhtemelen gece atları çalmak için diğer adamlarla birlikte geri dönecek bir hırsız olduğunu düşündüler. Ayrıca belki atların sahiplerini de. Eğer bunu yapmaya kalkışırsa hayal kırıklığına uğrayacak, çünkü biz öğleden sonra erkenden Yapıldak'tan yola çıkmış olacağız.

Yapıldak *Yazılıkaya*'nın güneyinde uzanır. Yolculuğumuz oldukça vahşi ve ıssız bir bölge boyuncaydı. Dolaşırken yolumuzu kaybettiğimizden gece saat sekize kadar varış yerimize ulaşamadık. Önceden gönderilen paketlerimiz vaktinde gelmişlerdi. Ancak köyden uzakta dingin bir alanda akıntının ötesinde kurulan çadıra vardığımızda, Aristaki akşam yemeğimizi iki saat içinde yiyebileceğimizi bildirdi. Bu olağanüstü insanın yaklaşımını anlamak biraz zordu. Ona, derhal bir şeyler istediğimiz söyledik. Bize alışıldık *çorba*nın yerine, pirzola, sardalye ve çay vermeliydi. Ardından bize alışıldık formülüyle, "Yes sir! On dakika içinde akşam yemeği hazır" dedi ve bundan daha kısa bir içerisinde bize son derece hoş bir yemek sundu.

Bu sabah her şey nehirden gelen nemden dolayı ıslanmıştı. Çadırın etrafında binlerce sivrisinek uçuyordu. Güzel güneşli bir sabahtı ve güneş, ıslak olan her şeyi kısa sürede kuruttu.

Köyün ötesindeki tepelerin birindeki kayalarda birkaç mezar vardı. Onları incelemek ve bazı çizimler yapmak için birkaç saatimizi burada geçirdik. Bunlardan kapının üzerindeki birinde; bir at, bir boğa ve bazı insan formlarını ayırt edebildiğimiz çok yıpranmış bir rölyef vardı. Bunu çizmek için arkamdaki uçurumun kenarındaki bir kayanın dar ucunda durmak zorundaydım. Bu mezarın kenardan merkeze doğru eğimli çatıları ve kayaya oyulmuş kiriş temsilleriyle aslında iki odası vardı. Burayı konut olarak kullanan Hıristiyanlar, diğer iki odayı eklemişlerdi. Sanırım kâfirlerin bitmeyen etkisine karşı koymak

için birinci ile ikincinin arasında, haç şeklinde yeniden bir eşik oyulmuştu. Diğer bir mezar hem dış ve hem iç kısmında oyulmuş olan rölyefle oldukça ayrıntılı bir şekilde süslenmişti. Bir mezarın iç kısmı üç bölüme ayrılmıştı. Eşik dördüncü olarak duruyordu. Her mezarın üst kısmında çeşitli sitillerde iki çirkin kadın başı vardı.

Tepenin zirvesinde gezinirken kayaya oyulan üç buçuk, dört metre çapında ve aynı derinlikte iki derin dairesel kuyuya – büyük olasılıkla sarnıçlar – geldik. Sarnıçlardan biri boştu, diğerinde ise dağınık bir beyaz kemik yığını ile bir öküzün kafa ve ayak iskeleti uzanıyordu. Sonra birkaç daha küçük kemik ve bir köpeğin sırt kemikleriyle tamamen ona yapışık kahverengi kafası... Sonunda benekli burnu ön patilerinin üzerinde duran kahverengi bir köpek sanki uyuyormuşçasına boylu boyunca uzanıyordu. Köpeğin vücudundaki her bir iskeleti ve kemiği görülebiliyordu. Kolaylıkla anlaşılabilecek bir hikâye olan bu olay, sadece doğanın sessizlik ve ıssızlığı içinde oynanmış küçük bir trajediydi. Böyle bir manzara karşısında kimse üzülmekten kendini alamaz. Öküz buraya düşmüş ve ölmüştü. İki köpek, öküz ziyafetinin üzerine atlamışlardı. Ancak bir daha çıkamamışlardı. Çünkü köpekler birbirleriyle kavga etmiş, biri diğerini öldürmüş ve yemişti. Diğeri de sonunda yalnızlık içinde ölmek için sessizlik içerisinde yere uzanmıştı.

Yaklaşık saat 11.00 gibi ayrıldık, paketler ise birkaç saat önden gönderilmişti. Kıvrımlı vadinin altında uzanan yol, kısmen köknar ağaçları tarafından gölgelenmişti. Biz kısa bir süreliğine yine yolumuzu kaybettik. Sonra vadinin hoş derinlikleri ve gölgelerinden yükselmeye başladık. Kaynayan güneşin altında açık bir arazi üzerinde at sürerek küçük bir ahşap kulübe ve yetersiz bir su kaynağının olduğu ancak görünürde ne bir insan ne de bir hayvanın izine rastlanmadığı bir *yayla*ya geldik. Bu arada saat ikiydi, ben çok acıkmıştım ve durup bir şeyler yemeyi önerdim. *Çelebi* de aynı fikirdeydi. Attan indim, ahşap kulübenin gölge-

li tarafını arayıp kendimi kapının eşiğine bıraktım. Ayaklarımın altındaki zeminin ilginç görünümü dikkatimi çekerken adamlar atları bağladılar ve heybelerden yiyecekleri çıkardılar. Belli bir mesafedeki her yer güneşin altında parıldayan kalın bir tabaka halinde küçük siyah boncuklarla kaplanmış gibi görünüyordu. Kendi kendime "Bu çok garip" dedim. Hemen akabinde eteğimin ucunun da aynı şekilde kaplanmış olduğunu ve bunun inanılmaz bir hızla genişleyerek arttığını gördüm. Ardından bunun pire olduğunu anladım ve onları silkelemek için yerimde zıpladım. Murat ve *Hacı* ne olup bittiğini hemen anladılar. "Pireler" diye bağırarak bana yardım etmek için koşuştular. Bereket versin ki canavarlar, uzun bir perhiz sonucunda dermansız kaldıkları için zıplayamıyor sadece sürünebiliyordu. Atlarımıza atlayarak oradan sıvıştık.

Yarım saat uzaklıktaki bir Yörük köyüne ulaştık ve iyi bir su kaynağının yanındaki gölgeli ağaçların altında atlarımızdan indik. Bizden önce burayı işgal eden keçiler maalesef kokuyorlardı, fakat sevimliydiler. Ancak hayatta her istediğiniz olmuyor. Bir eski Bizans yerleşimi üzerine kurulan bu köy, tepelerin arasındaki hoş bir vadide uzanıyordu. Burada çok sayıda eski Bizans yapılarının izleri görülebilir. Vadideki Yörük kulübeleri, kısmen ahşap kısmen de taştı. Bir kadın ve onun hantal oğlu dışındaki bütün köylüler, yaylaya çıkmışlardı. Köyün diğer yerleşikleri; sadece bir köpek, bir eşek ve onun sıpasıydı. Yırtık pırtık elbiseler içerisinde bir yaratık gibi görünmesine rağmen bu zeki ve neşeli kadın, bize lezzetli bir *yoğurt* verdi. Onlara yolumuzu sorduğumuzda, delikanlı belli bir süre bize eşlik edip beş saat uzaklıkta olduğunu söyledikleri Bayat'a giden yolu göstermeye gönüllü oldu. Delikanlı annesine eşeği getirip semerlemesini söyledi. Annesi de öyle yaptı. Ülkede hep yapıldığı üzere dizgin ve üzengi olmaksızın eşeğe bindiğinden bacakları havada sallanıyordu. Bir elinde tuttuğu sopayla küçük toynakları nalsız olan eşeğini dürtüyordu. Tepenin zirvesine ulaşıncaya kadar yarım saatliğine bize

eşlik etti. Delikanlı elini etraftaki tepelere doğru belirsiz bir şekilde sallayarak "Bayat oralarda bir yerde" dedi. Biz de Bayat'ın oralarda bir yerde olduğu izlenimindeydik. Onun ifadesi, bizi fazla aydınlatmamasına rağmen karanlık bastıktan hemen sonra oraya ulaşmayı başardık.

Paketler, yolda dolaştığından gelmeleri 11 saati bulmuştu. Şaşkın bir şekilde gezdiğimiz süreyi bir saat olarak hesaplarsak –ki buna öğle yemeği için durduğumuz özel yarım saatlik süre de dâhil olmak üzere– yolu yedi saatte almıştık.

Gece boyunca bağrışmalar, telaşlı ayak sesleri ve başka gürültüler duyduk ve çadırın brandası arasından bir ışığın parladığını gördük. Ben atları çalmaya gelen birinin yakalanıp tutuklandığı düşünmüştüm. Ancak sabah olduğunda, yiyecek bulmak için gelen köpeklerden birinin yüksekteki sepetin içine zıplarken onu ateşin içine devirdiğini ve büyük bir yangın çıkardığını anladık. Şeker, pirinç, kuru meyve, tereyağı, kurulama bezi, bıçaklar, çatallar, kaşıklar ile bizim tek sofra bezi ve aşçının pantolonu yanıp kül olmuştu. Şüphesiz burada başka şeyler de yanmıştı. Ateşin içinde yanmadan duran kaliteli iki kaşık ve iki çatal vardı. Ama diğer şeyler ateşin sıcaklığından erimişti. Eşyalar alevlerin içerisindeyken Murat, ellerini sıkıp inleyerek; Aristaki'ye "Pirinç gitti, bütün bir okka şeker, *kayısı* ve tereyağı da" firla demişti. Aristaki, azar işitmek korkusuyla *Çelebi*'ye hiçbir şey söylememeleri için onlara yalvarmıştı. Yangında kaybedilen eşyalara ne olduğunu açıklamak için ne tür yalanlar uyduracağını sadece o biliyordu. Murat ve *Hacı* daha mantıklıydı. Tabii ki biz böyle bir kaza için 'küçük kazın' (Aristaki) azarlanacağını düşünmüyorduk.

Tüm Cuma Bayat'ta kaldık. Will, burada uzun fakat bozulmuş "modern" bir Frig yazıtı ile diğer bazı yazıtlar bulmuştu. Atım ayağından bir yara almıştı ve hafif bir şekilde topallıyordu. Ben bir halı almak istiyordum, ancak insanlar satmak istemedi. *Hacı* bana sessizce onların beraberimizdeki *zaptiye*den korktuklarını söyledi. Onların haklı olduğuna şüphe yoktu. Eğer *zaptiye*

onların para sahibi olduğunu öğrenirse kendi payını isterdi. Onlar da bunu reddetmeye cesaret edemezlerdi.

16 Ağustos, Cumartesi - Bu sabah zaptiyeyi Karahisar'a geri gönderdik. Sadece bize eşlik etmekten oluşan hizmetine karşılık olarak aldığı bir pounddan dolayı memnun bir yüz ifadesiyle bizden ayrıldı.

Will, Güme'ye giden yolu kontrol etmek için gitti ve ben burada yalnız kaldım. Gün boyunca iyi inşa edilip onarılmış ancak şu an bizim dışımızda kimsenin olmadığı geniş bir evi işgal ettik. Benim oturduğum verandada büyük bir halı tezgâhı vardı. Bazı pencereler hoş kafeslerle, bazıları ise üzeri çamura sıvanarak kapatılmıştı. Odalar geleneksel *divan* dışında mobilya barındırmıyordu. Biri bize birkaç minderle yastık verdi. Verandada devamlı uçuşup durmadan cıvıldayan birkaç kırlangıcın yuvası vardı. Günün erken saatlerinde gölge alabilsin diye veranda batıya açılıyordu. Nehrin aşağısında çamaşır yıkayan kadınlar gördüm ancak hiçbiri yanıma gelmedi. Kısa bir süreliğine yanıma gelen küçük bir kız çocuğundan başka ziyaretçim olmadı. Onların utangaçlığını henüz ayrılan *zaptiye*nin varlığına yordum.

Oldukça büyük bir köy olan Bayat, müreffeh görünmesine rağmen buradan pirinç satın alamadık. Burada hiç pirinç yok dediler. Burada iyi inşa edilmiş ve bakımlı birkaç cami var. Bunlardan birinin minaresi turkuaz renkli çinilerden oluşan bir şeritle düzgünce süslenmişti. Burada ayrıca birkaç Selçuklu kalıntısı da vardır. Bunlardan bir han olduğu açıkça anlaşılan yapı, bir zamanlar muhteşem bir bina olmalıydı. Verandada bulunan iki sıska kedi, oldukça dost canlısıydılar, ancak onlara verdiğim sütü içmediler. Ben Türkiye'de süt seven hiçbir kedi görmedim. Burada kedilere karşı bir önyargı varmış gibi görünüyor.

Bir iki gündür hava oldukça serindi ve besbelli ki yağmur yağacaktı.

18 Ağustos, Pazartesi – Cumartesi günü öğleden sonra Bayat'tan ayrıldık ve hakkında kayda değer bir bilgi ve tecrübe-

mizin olmadığı küçük bir köy olan Seyidler'de gece çadır kurduk. Atla birkaç saat yürüyüşe çıktığımız Pazar günü, yaklaşık saat 11.00'de tepelerin arasında müthiş bir sağanağa yakalandık. Yine de on dakika içinde kasvetli görünen küçük bir köye ulaştık ve buraya sığınan insanların bize oldukça dostça yaklaştığı bir sundurmanın altına girdik. Burada az sayıdaki evlerin her birinde, erkek, kadın ve çocuklardan oluşan birer kalabalık vardı. Yağmurdan kaçmak için onların tarlalardan aceleyle çıktıkları açıkça belliydi. Kadınlar peçeli değildi. Bizim bulunduğumuz ayazlığın içine uzun boylu kuvvetli zenci bir kadın geldi. Genç erkeklerden bazıları onunla şakalaştı. Eşek şakası olarak nitelendirilebilecek bu şakalaşma, bir grup tarım işçisi arasında gülüşmeye neden olmuştu. Yaşlı kadınlardan birine bu zenci kadın hakkında soru sordum. Yaşlı kadın, bilge bir şekilde "O bir *Arap* ve koyun sağar" diyerek yanımdan ayrıldı. Çünkü ülke insanları, bütün siyahları *'Arap'* olarak nitelendirirler.

Öğle yemeğinin ardından yağmurun dindiği bir sırada kasvetli bir gökyüzü altında yola koyulduk. Hava oldukça soğuktu ve her türlü olumsuz durumla karşılaşılabilirdi. Öğleden sonra geç bir vakitte ovada dinlenmekte olan bir koyun sürüsünü geçtik. Bu sürüden sorumlu olan iki çoban, küçük kavallarıyla koyunları yürütmeye çalışıyorlardı. Bize Tuz Çölü sınırlarından gelmiş olduklarını söyleyen çobanlar, 200 millik mesafedeki İzmir'e gitmekteydiler. Hem koyunlar hem de çobanlar, günün en sıcak zamanında dinlenirler. Geceleri ise bir taraftan da sürünün otlayabilmesi için çok yavaş ilerlerler. Adamların tek koruması, sert beyaz keçeden yapılan kepenekleriydi. Kepenek, bir salyangoz kabuğu gibidir. Çobanlar hareket ettiklerinde bunu sırtlarında taşırlar ve dinlenecekleri zaman içine kıvrılıverirler. Her çoban birer su testisiyle beraber yiyecekler için de koyun derisinden küçük bir çanta taşır. Ayrıca yanlarında birer çobandeğneğiyle küçük kavalları da vardır. Çobanların elleri ve yüzleri güneş yanığı ve kir yüzünden kararmıştı; kıyafetleri eski püsküydü, ayakları

ve bacakları aynı koyun derisinden yapılma şeritlerle sarılmıştı. Birçoğunun boynunda çan bulunan koyunlara yarım düzine azman köpek eşlik ediyordu. Bu köpekler, İskoç çoban göbeği gibi koyunları gütmek için eğitilmemişlerdir, sadece onları korurlar. Çobanlar ya sürünün önünde yürüyerek kavallarını çalarlar ya da sadece koyunların anlayıp her zaman uyduğu özel bir ses çıkararak koyunları çağırırlar. Sürülerin sulanmasını izlemek, hoş bir manzaradır. Su yalakları doldurulduğunda çoban, sürünün önünde yürüyen belli başlı koyun ve keçileri çağırır. Aynı anda belli sayıdaki koyun yalaktan su içebilir. Suyunu içenler diğer kenara geçerek sessizce uzanırlar. Yalaklar tekrar doldurulup sonraki grup çağrılır. Bu durum, bütün sürünün sulanması bitinceye kadar devam eder. En ufak bir karışıklık ve kargaşa yoktur. Bu sırada köpekler hiçbir şey yapmadan sessizce uzanır.

Aralıksız devam eden şiddetli yağmur altında yatsı vakti Sürmene'ye ulaştık. Çadırda kalmak mümkün değildi. Bu yüzden güzel büyük bir *oda*ya gittik. Odada ne pire ne de başka musibet vardı. Augustopolis üzerine kurulan bu köyde[36] çok sayıda kalıntı görülebiliyordu. Burada ayrıca çeşitli tümülüsler vardır. Bu tümülüslerden birinin ucunda bir Frig yazıtının bulunduğu taş bulduk. Bu yazıtı çıkarmak biraz zaman aldı. Çünkü yazıt büyüktü ve oldukça derine gömülmüştü. İnsanlar hükümetten o kadar korkuyorlardı ki bir yazıt ya da herhangi bir heykel parçasına benzer bir şey bulduklarında onu ya tekrar gömüyorlar ya da başka bir şekilde gizliyorlardı. Eğer herhangi bir şey buldukları memurların kulağına çalınırsa bunu bulanlar, kaçınılmaz olarak hazine bulmuş olarak damgalanırlar ve ceza öderler.

Buradan ayrıldığımızda öğleden sonraydı. Bir sonraki kamp yerimiz olan Karahisar dervişlerine ait bir *çiftlik* olan Karaaslan'a ulaştığımızda akşam olmuştu. Burası muhteşem ürünlere ve sayısız sürüleri besleyen otlak alanlarına sahip olağanüstü bir araziy-

36 Afyon'a bağlı Çobanlar bucağı, Sülümenli Köyü. Augustopolis Bizans döneminde piskoposluk merkeziydi.

di. Köyde sadece birkaç ağıl ve bir cami vardı. Uyumaya uygun ne bir *oda* ne de özel bir ev vardı. Çadırı, yüzlerce kazın beslendiği ve oynaştığı söğütlü bir su akıntısının çimenli kıyısına kurduk. İnsanlar fazlasıyla kirli, hırpani ve fakir görünümlüydüler. Bize lezzetli süt ve muhteşem tereyağı verdiler.

19 Ağustos, Salı - Bütün gece yağmur yağdı ve biz kendimizi oldukça ıslak hissettik. Yatmak için soyunduğumuzda daima su geçirmez kıyafetlerimizi giyerdik, aksi takdirde elbiselerimiz ve kuru yerler çiğ ve yağmurdan ıslanabilirlerdi.

Hacı ve Aristaki çadıra yakın mısır yüklü bir arabanın altında yattılar. Murat ve Musa ise caminin ayazlığına sığındılar. Bize buraya gelmemiz için haber yollayan iki derviş şeyhi, dün gece kendi çiftliklerine bakmak için gelmişlerdi. Bu sırada onlar, çadırın yakınına serilmiş bir halının üstünde namazlarını kılıyorlardı.

Öğleden önce civardaki çeşitli köylerde çok da başarılı olmayan bir keşif için atlara binmiştik. Bu esnada virane küçük bir yerde, çeşmenin içine konmuş bir yazıt bulduk. Burada yazıtları pek dikkate almayan insanlar, bizim buranın sahibi olan şişman adamı görmeye geldiğimizi düşünüp bununla aşırı derecede gurur duyuyorlardı. Birçoğu etrafına çömelmiş ve hayranlıkla onu izliyorlardı. Bu, onların her zaman yaptığı bir iş gibiymiş görünüyordu. Bizi görmekten etkilenen şişman adam, yerinden kalkıp tekrar oturarak dikkatlerimizi başlıca başarısına çekti. Ancak o kadar şişmandı ki pozisyonunda bir değişiklik yapıp yapmadığı pek anlaşılmıyordu. Bir dağ gibi büyük olan vücudunun altında bacakları neredeyse görünmüyordu. İyi huylu ve mutlu görünen bu adam bize, seksen yaşında olduğunu ve hayatında beş hükümdar gördüğünü söyledi.

Bizi buraya davet eden şeyhlerden yaşlı olanı önce geldi. O, ülkede ikinci sırada önemli sayılan Afyonkarahisar'daki *Tekke*'nin başıydı. Ona, hacimli siyah elbisesinin etrafını kat kat bir kuşakla sarmış olan kirli görünümlü genç bir derviş eşlik ediyordu. Şeyhin görünümü, her yerde onun saygınlığına işaret ediyordu.

Uzun boylu, ağırbaşlı ve yakışıklıydı. Kır saçları ve sakalı itinayla tıraş edilmişti. Zarif, temiz ve düzgün bir görünüme sahipti. Onun mesleğinin en belirgin işareti sarığıydı. Çok iyi dokunmuş açık kahverengi uzun bir ***kaftan*** giymişti. İçliği de aynı malzemeden yapılmıştı ancak açık mavi renkliydi. Açık kahverengi pantolon, beyaz pamuklu çorap, tabansız, tek parça olarak yapılmış siyah mest ve deri ayakkabı giymişti. Gözleri neredeyse tamamen kör olmaya başlamıştı. Körlüğünün yavaş yavaş geliştiğini ifade ederken, büyük bir sadelikle yanımızda onu tedavi edecek bir şey olup olmadığını sordu. Bu konuda bir şeyler yapabilmeyi nasıl da isterdim! Biz ona sadece *Allah*'a güvenmesini önerebildik. Oldukça açık ve parlak görünen gözleri belki de tedavi edilebilirdi. Ona, bazı göz ağrılarına ve diğer ağrılara iyi geldiğini söylediğim küçük bir kutu vazelin verdim. Ancak bunu körlük için kullanmamasını söyledim. Buna rağmen bir keresinde gözünün içine biraz vazelin sürmüş ve bu gözlerine oldukça tesir etmişti. Karahisar'a gideceğimizi duyduğunda, bizi orada da görmeyi ümit ettiğini söyledi. Ben, daha önce hiç sema ayini görmediğimi söylediğimde, bana istersem gelip camide bu gösteriyi izleyebileceğimi ve bundan memnunluk duyacağını ifade etti. O, iki haftada sadece bir kez semaa durduklarını ve son ayinin geçen Cuma gerçekleştiğini belirtti. Biz bu durumda ayini göremeyeceğimizi söyledik. Çünkü bu hafta Cuma günü Karahisar'da olmalıydık. Diğer hafta Cuma gününden sonra uzun bir yolumuz vardı. Eğer Karahisar'a varışımızı ona haber verebilirsek, benim için özel bir sema ayini tertip edebileceğini söyledi. Karahisar'ın Türkiye'de en tutucu yerlerden biri olduğu göz önüne alındığında bu teklif oldukça şaşırtıcıydı.

Ona bol şekerli bir çay ikram ettik. Vedalaşırken ellerini sallayarak Will'e "Allah izin verirse, Karahisar'da görüşürüz" dedi. Onun oğlu olan genç şeyh göründüğünde o henüz ayrılmıştı. Bu genç şeyh de hoş görünümlüydü. Babasından bazı açılardan farklı olmasına rağmen o da şişmandı ve hamamdan yeni çıkmış

gibi teni pembeydi. Bir Türk'ten çok bir Alman'a benziyordu. Mısır sarısı saçları ve sakalı vardı. Gözleri mavi-griydi ve kadınları selamladığı zaman gerçekten bir Tötonik duygusallığın ifadesi içindeydi. Yani neredeyse mırıldanır gibi konuşuyordu. *Ah!*

Babasınınki kadar gösterişli olmayan giyimi, kesinlikle daha sadeydi. İçi beyaz, dışı pembe pamuklu kumaştan oldukça dar ve uzun bir elbise giyiniyordu. Onun içerisine boğazından dizlerinin altına kadar uzanan kalın beyaz ipekten bir içlik giymişti. Açık kahverengi "torba", mest, deri ayakkabı ve başında derviş külahı vardı. Ona ferahlatıcı bir şeyler önerdiğimizde, "Ne kahve ne de tütün" içtiğini söyledi. *Çelebi*'nin de Müslümanlar tarafından değer verilen ve hayran olunan aynı perhizi uygulamasıyla daha çok ilgilendi. Murat ona çay getirdi. Genç şeyh, bardağı eline alarak bir çocuk edasıyla çayından bir yudum aldı ve "İki öğün arasında bir şeyler yemek iyi değil" dedi. Hepimiz güldük ve ben çayı içmemesi için ona yalvardım. Ama o, nezaketinden ikram ettiğimiz çayı içti. (İlaç benzeri şeyleri – ki çay bunlardan sayılır – bu şekilde içmek Türklerin eğilimidir.) Vedalaşırken "*İnşallah* Cuma günü Karahisar'da karşılaşırız" diye ekledi.

20 Ağustos, Çarşamba - Kasaba'nın yollarını incelemek üzere Will, sabahleyin erkenden *Hacı*'yla birlikte gitti. Karahisar'a bir saatlik mesafede olan Sülün'den paketlerin ve Murat'ın gelmesini bekledim. Aristaki yolunun üzerindeki bir tarladan küçük bir oğlandan henüz olgunlaşmamış kavun almıştı. Murat ile Aristaki kavunları yediler ve Murat eskisinden daha şiddetli hasta oldu. Kavunlar çıkmaya başladığında ve diğer meyveler yarı olgunlaştığında her durduğumuz yerde insanlar gelip ilaç isterlerdi. Bu olgunlaşmamış meyveleri yiyenler ateşlenir ve midelerinde bir ağrı olurdu. Hatta bazıları "Sanki midemde taş var" derlerdi.

21 Ağustos, Perşembe - Dağların eteğindeki bir çukurda bulunan Sülün, iyi bir konuma sahipti. Burada çok çeşitli ağaçlar ve mısır tarlaları vardı. Ayrıca etrafta çok sayıda antik taş bulunuyordu. Köyün camisi birkaç Roma hamamının üzerine inşa edilmişti.

Köy ve ova arasındaki alçak bir tepenin kenarında antik bir tiyatro bulunuyordu. Tiyatrodaki oturakların bir kısmıyla sahnenin temeli hâlâ ayakta duruyordu. Buranın antik Prymnessos olduğunu belirleyen Will, köyden yaklaşık üç mil uzaklıktaki bir köprüde, üstünde Roma ve Grek harfleriyle 'Prymnessos'dan 3 mil' yazan bir Roma menzil taşı buldu. Bulduğumuz diğer yazıtlar arasında henüz ortaya çıkarılmış erken Hıristiyanlık dönemine ait olan küçük bir mezar taşı da vardı. Bu taşı tarlasında bulan adam, onu evine götürüp bahçesine gömmüştü. Adam taşı çıkarıp bize gösterdikten sonra tekrar gömdü. Bu sabah taşın eskizini yapmak üzere Murat'la birlikte adamın evine gittiğimizde onu tekrar görmemize izin vermedi. Kampa geri döndüm ve başarısızlığımla baş başa kaldım. *Hacı* birden "Bir daha deneyelim" dedi ve bir kez daha adamın evine gittik. Tabii ki geri geleceğimizi umuyorlardı. Bahçede bizi bekleyen küçük bir kalabalık vardı. Ancak taşın sahibi kasıtlı olarak ortadan kaybolmuştu. Ben hafiften ateşlenmiştim, başım da ağrıyordu. Bu yüzden bütün görüşmeleri *Hacı*'ya bırakarak gidip gölgeli bir köşede bir taşın üzerine oturdum. *Hacı* bu iş için en uygun kişiydi. 15-20 dakika sonra taşın sahibi dinlenmekte olduğu evden dışarı çıkarak ikna edilmek istediğini gösterdi. Çabasını iki katına çıkaran *Hacı*, bu inatçı yaşlı kaba adamı sanki bir bebekmiş gibi dil dökerek ikna etti. Adamın ellerinden tutarak sırtını sıvazladı ve şefkatle sakallı çenesini okşadı; sonunda onu öptüğüne bile eminim! Kalabalık, fal taşı gibi açılmış meraklı gözlerle mezara bakıyordu. Sonunda zavallı köylülerinin inadının *Hacı*'nın sevecen sözlerine yenik düştüğünü gördüler ve hepsi memnun bir şekilde oradan ayrıldılar.

Sığ mezarından çıkarılan taşın üzerine bir testi su dökülüp eskizi yapıldı. Bizim eski arkadaşımız Abercius'un adını taşıdığı için bize taş özellikle ilginç geldi. Aynı zamanda içinde bir Kurtarıcı figürüyle Abercius ve karısı Theuprepia'nın* kafa portre-

* Bu kabartma, eşimin *Church in the Roman Empire* kitabının 441. sayfasında yayınlanmıştır.

lerinin bir küçük heykel kabartmasını taşıyan taş da başlı başına güzeldi.

Çadır, gölgeli ağaçlar arasındaki bir çimenliğin içinde ve dalgalanan bir çayın kenarında kurulmuştu. Dost canlısı sahibiyle bizim kaldığımız kuytu yeri birbirinden ayıran bir Roma duvar kalıntısı, hâlâ bahçedeki orijinal yerinde duruyordu. Yaklaşık on yaşlarındaki sevimli küçük bir kız, biz buraya varır varmaz bana bir fincan kahve getirdi. Daha sonra da aralıklarla salatalık, meyve vb. gibi hediyelerle geldi. Yetim olan kız, hali vakti yerinde ve iyi bir eve sahip olan bahçe komşumuzla birlikte yaşıyordu. Sadece küçük bir erkek çocuğu hayatta kalan bu ailenin diğer çocukları ölmüştü. Bu küçük oğlan da, babası da ateşlenmişti. Adam bizden biraz sıtma ilacı aldı, ancak çocuğu bunu kullanmaya ikna edemedi. Henüz ilaç sevebilecek bir yaşta olmayan neşeli küçük oğlan, iyi bir arkadaştı ve hem beni hem de çadırı sahiplendi. Canı istediğinde çadırın içerisine girip benim yanıma otururdu, ancak kendi boy ve yaşındaki diğer çocukları zalimce kovardı.

22 Ağustos, Cuma - Bu sabah Karahisar'a geldik. Will, erkenden ara sokaklardan etrafı keşfetmeye çıktı. Bir iki saat sonra da Hacı'yla birlikte daha kısa bir yoldan onu takip ettik. Onu kasabanın dışındaki bir Ermeni mezarlığında bulduk. Will, mezar taşları arasında yalnızdı ve geldiğimizi *derviş*lere bildirmesi için Murat'ı yollamıştı. Gösteriye başlamak için yaklaşık bir saat içerisinde hazır olacaklarına ilişkin *derviş*lerin yolladığı bir mesajla geri gelen Murat'la *han*a giden yolumuz üzerindeki karşılaştık.

Burada Müslümanların topluca camide namaz kıldığı Cuma günü büyük bir pazar da kurulur. Çarşının yakınında, satmak için önlerinde at nalından yorgana kadar her tür eşyanın bulunduğu çok sayıda insan bir sıra halinde dizilerek otururlar. Temiz kıyafetleriyle herkes gösterişten uzak bir saygınlık içericisindedir.

Kocaman bir asmanın bir galeriden diğerine uzandığı *han*da dinlenmek için oturduğumuzda, genç nazik bir adam bana kah-

ve getirdi. Murat, *dervişlerin* gönderdiği bir adamın onların en kısa sürede sema gösterisine başlamaya hazır olduklarını belirten bir mesaj getirdiğini aceleyle söyledi.

Çevresi temiz ve avlusu taşla döşenmiş olan *Tekke* iyi görünümlü birkaç bina ve bir camiden oluşuyordu. Avlunun ortasında mermer kolonlarla desteklenen bir çatıyla örtülü güzel bir mermer şadırvan vardı. Şadırvandaki bir düzine oluktan su akıyordu ve her birinin üstüne zincirle bağlı bir su tası konmuştu. Cami, avlunun bir kenarında tek başına duruyordu. Binanın önünü baştanbaşa kaplayan revaka yüksek basamaklı merdivenden çıkılıyordu. İlk bakışta camii ile *şeyh*in eşi ve hane halkının yaşadığı kafes pencereli büyük beyaz en yakın ev arasında, koyu zarif servili ve Müslüman kadın mezarı olduğuna işaret eden düz mezar taşlarının bulunduğu bir mezarlık dikkati çekiyordu.

Bir dizi pencere tarafından aydınlatılan caminin içi ferah ve yüksekti. Burada müzisyenler için bir köşeye sabitlenmiş dar merdiven vasıtasıyla erişilen küçük bir mahfil bulunur. Burada semazenler için oldukça parlak bir zemine sahip geniş bir alan parmaklıklarla çevrilmişti. Sol taraftan içeri girdiğinizde parmaklıkların dışında çift bir sıra halinde, ölmüş *derviş* şeyhlerinin kabirlerini görürsünüz. Bu kabirler, baş tarafından ayağa doğru eğimli yüksek bir tabut şeklinde olup üzerleri koyu yeşil kumaşlar, güzel ve pahalı nakış işleriyle örtülüydü; her bir tabutun başında büyük beyaz bir sarık bulunuyordu. Parmaklığın köşesinde öteye çıkıntı yapacak şekilde yerleştirilen bir kabrin ayakucunda, dört tane gümüş kakmalı bronz şamdan ile bunların içerisinde yanmadan duran büyük mumlar bir mihrap vardı. Kapıda ayakkabılarımızı çıkardık, üst düzey misafirler için ayrılmış halı kaplı küçük bir yere doğru yöneldik ki buradan kabirlerin ötesindeki her şeyi görebiliyorduk. Bir grup insan bizi caminin içine kadar takip ederken geriye kalanlar kapıya yakın girişin dışında beklediler.

Yaşlı *şeyh*, müzik galerisinin altında halının üzerine konmuş beyaz bir posta oturdu. Uzun kolları altın işlemeli, beyaz ipek

hareli oldukça geniş bir cübbe giyen *şeyh*in kafasında yeşil bir sarık vardı. Koyu yeşil renkli geniş, uzun ve ağır bir yelek giyen genç arkadaşımız, başı eğik ellerini göğsünde bağlamış bir şekilde mihrabın karşısında duruyordu. Yeşil, mavi, sarı, kırmızı ve mor yelekler giymiş on dört *derviş* muhteşem bir renk cümbüşü oluşturarak parmaklığa yakın bir noktada bir sıra halinde yere oturmuşlardı. Daha sonra bu yelekleri bizim de giymemize müsaade ettiler. Çok hoş kalın çuhadan yapılmış bu cübbeler, yere kadar uzanıyordu. Yenleri ellerin üzerine ulaşacak kadar uzun ve genişti. Adamların tümü kendilerinden geçmiş görünüyorlardı. Bazıları başlarını geriye atarak gözleri kapalı otururken bazılarının da başları göğüslerine düşmüştü.

Mahfilde on kadar başka insan da vardı. Bunlardan ayakta duran yeşil sarıklı yaşlı bir adam, biz gelir gelmez ağır bir ilahiye başladı. Daha sonra onun şeyhin en büyük oğlu ve halefi olduğunu öğrendik. Bazen mırıltıları duyulan aşağıdaki *dervişler*, ara sıra öne doğru eğilerek alınlarını yere değdiriyorlardı. Bize en yakın olan *derviş*, mor yelekli iri yarı bir zenciydi. Vecd içinde, sanki kendinden geçmiş bir edayla bakışlarını havaya bakarak sabitlemişti.

İlahi bitti, yumuşak gizemli bir melodi başladı. Sadece hülyalı bir ney sesi... Sonra aniden zillerin şangırtısı duyuldu ve dervişler eş zamanlı hareketlerle öne doğru eğilerek avuç içlerini büyük bir gürültüyle cilalı zemine vuruyorlardı. Bir dakikalığına dudakları ve alınları zemine dokunuyordu. Sonra hepsi birden sessizce doğrulup yeleklerini çıkarıp parmaklığın karşısına fırlattılar. Ellerini omuzlarına koymak için kollarını çapraz şekilde göğüslerinde birleştirdiler. *Şeyh* ve onun küçük oğlu en önde olduğu halde yavaş yavaş odanın içinde dönmeye başladılar.

Şeyh, odanın üst ucuna geçip mihraba doğru gelirken eğilerek yürüdü. Yüzünü sola doğru hafif şekilde dönerek tekrar eğildi. Sonra kendi etrafında tamamen dönerek üç defa başını eğip selam verdi. Bu defa oğlu, tıpkı babası gibi aynı hareketleri

tekrarlayarak ikinci selamlamayı yaptı. Şeyh tekrar alt köşedeki odaya geri gelip etrafında dönerek süzülmeye devam etti. Bu arada dönmeye devam eden şeyhin oğlu, *dervişlere* üçüncü selamlamayı yaptıktan sonra babasının ardından odaya geri döndü. Her *derviş* aynı şeyi tekrarladı.

Mükemmel bir düzen ve hassasiyetle sema üç defa dönerken müzik her seferinde değişti. Şeyh postunun yanında duruyordu, oğlu da hâlâ onun yanındaydı. Her biri belli bir dereceye erişen diğer on dört derviş, peş peşe odanın etrafında bir vals süzülüşüyle yavaşça dönüyordu. Elbiseleri; beyaz kısa bir ceket, belden ayak bileklerine kadar uzanan bir etek ve oldukça dar bir pantolondan oluşuyordu. Ayakları çıplaktı. Onlar dönerken etekleri havayla şiştiğinden etraflarında sanki bir çana benzer gibi duruyordu. Başlangıçta ellerini göğüslerinde çapraz tuttular, sonra yavaş yavaş kaldırmaya başladılar ve omuzlarından yatay bir şekilde gerebildikleri kadar gerdiler. Sol avuç içlerini yukarı çevirirken sağ avuçlarını aşağıya çevirdiler. Dördü, odanın ortasındaki sabit bir noktada kendi etraflarında dönmeye devam ederken diğer on tanesi de bunların etrafını çevreledi. Hareketleri tamamıyla *'valse à trois temps'*e benziyordu.

Semadaki en mükemmel şey, semazenlerin birbirine dokunmaktan kaçınma yoluydu. Onlar tüm alanı kaplamış gibi görünmelerine rağmen havayla dolmuş eteklerinin uçları dahi birbirine değmiyordu. Sanırım genç şeyh, duracakları noktaları ayarlamalarına yardım etmek için belli bir süre onların arasında dolaştı. Ancak bu sırada kesinlikle onlara ne dokundu ne de konuştu, sadece hareket etti. Semazenlerin gergin kollarının altında durmasına rağmen onlar şeyhi fark ettiklerine dair bir işaret vermiyorlardı. Şeyh bizim yakınımıza geldiğinde gözlerini yakalamak istedim. Çünkü böyle yaparak onun konsantrasyonunu bozmayı deneyecektim, ama bu nafileydi. O gözlerini ciddiyetle zemine sabitlemişti.

İlk semah tam on beş dakika sürdü. Onlar camide dört beş saat durduklarından bu süre onlar için çok kolaydı. Sema döngü-

sü iki kere daha tekrar etti ve tamamı bir buçuk saat sürdü. Her zaman monoton ve ilginç bir tür olan bu esrarengiz güzel müzik, daha önce duyduğumuz diğer Türk müziklerinden oldukça farklıydı. Her bir dönme periyodu boyunca müzik gittikçe daha da heyecan verici bir hale geliyor ve sonra semazenler teker teker duruncaya kadar tekrar yavaşlıyordu. Her dönme boyunca bu tekrarlanıyordu.

Üçüncü dönüş tamamlandığında *derviş*lerin çoğu, tam anlamıyla son nefeslerini veriyormuş gibi görünüyorlardı. Ter boşanan yüzleri mosmordu ve göğüsleri patlayacakmış gibi inip kalkıyordu. Ancak hepsi kendilerindeydi, açıkça bastırmaya çalışmalarına rağmen acı nefes alışverişleri dışında bir ses işitilmiyordu. Bazıları gözlerini hep kapalı tutmuştu, mosmor olmasına rağmen yüzleri; kalkık, sakin ve ifadesizdi. Bir adam özellikle dikkatimi çekti. Onun ifadesi çok kibirliydi. Kafası geriye düşmüş, dudakları bükülmüş, gözleri yarı kapanmış ve burun delikleri genişlemişti. Diğerlerinden daha ağır dönen bu adam, safran rengi bir elbise giymişti. Sonunda diğerlerinden daha az yorulduğunu gösterdi.

Semazenlerin izleyenleri etkilemek için giydirilip sıralandıkları belliydi. Merkezde duran dört dervişten ikisi sarı, ikisi de mor; diğerleri ise mavi, beyaz, kırmızı, yeşil ve kızıl giyinmişlerdi. Bu yüzden dönen sema grubu, bir kaleydoskop etkisi yapıyordu.

Sema bittiğinde hepsi ilk baştaki şekilde zeminde oturdular. Semada yer almayan bir *derviş* geldi ve gösteri yapanların üşüme tehlikesine karşı omuzlarına yeleklerini bıraktı. Galerideki mihrapta duran şeyh tekrar birkaç kelime bir şey söyledi. Aşağıda duranlar yüksek sesle bunu tekrarladılar ve başlarını yere eğip kaldırdılar.

Ayakkabılarımızı giydiğimizde kapıda bizi bekleyen bir *derviş*, şeyhin onlara eşlik etmemizden dolayı onur duyduğunu söyledi ve bizi evine yönlendirdi. Verandada tanıdığımız iki kişiyle tanımadığımız iki kişi ve şeyhin büyük oğlu oturmaktaydılar. Burada

bizim için hazırlanmış güzel bir halı ve minderler üzerindeki yerimize geçtik. Bize getirilen kahve ve tatlıyı aldık ancak sigarayı her ikimiz de reddettik. Sema hakkındaki fikrimizi sordular, kıyafet vs.'yi konuştular ve incelememiz için yeleklerin birkaçını yanımıza getirdiler. Ayrıca bizim görmemiz için mihraptaki mumlu şamdanları da getirdiler. Usta işi olan bu şamdanlara ne bizim ne de onların okuyamadığı efsane kufi karakterdeki yazılar zarif bir şekilde oyulmuştu. Genç şeyh, bizim bu şamdanlara ne değer verdiğimizi anlamaya çalıştı. Onları satma isteğini göstermeden dikkatli bir şekilde bize şamdanların önemini anlattı. Ayrıca, "Onlar camiden yadigârdır", dedi.

Biraz daha konuştuktan sonra karşılıklı iyi dileklerle ve karşılaşmış olmaktan duyduğumuz memnuniyeti ifade ederek ayrıldık. İçtenlikle bizi tekrar davet ettiler. Gerçekten oldukça dost canlısı ve uyumlu insanlardı.

23 Ağustos, Cumartesi - Bu sabah Karahisar'dan ayrıldık, atlarımıza binerek güney batı yönündeki tepelerin üzerinden küçük bir köy olan Kalecik'e geldik. Kalecik'in yakınında bizim tırmanmak istediğimiz yüksek bir tepe vardı. Ancak zaman kısaydı ve yağmur yağma ihtimalinden dolayı bunu gerçekleştiremedik. Köy oldukça metruk bir yerdi. *Hacı*, bana güzel vişnelerle dolu olan bir dal getirdi. Ancak bunlar oldukça ekşiydi ve yenilemezdi. Bunun üzerine onları attım.

Bir adam onları alıp iki ya da üç yaşındaki bebeğine verdi. Ben ne olup bittiğini fark etmeden önce küçük zavallı çocuk, bu taş gibi vişnelerin tümünü yemişti. Sonrasında neler olacağını düşünmek beni ürpertti.

Köyden tepeler üzerinde doğuya döndük, sonra Kasaba Ovası'nın güney tarafına dönerek karşı dağların eteğindeki Vazlar'a gittik. Ancak burada kalıntı açısından ilginç olan hiçbir şey bulamadık.

24 Ağustos, Pazar - Paketler için dört saat süren daha kısa bir yoldan kuzey doğudaki Doğanlar'a geldik. Will ve ben Murat'ı

da alarak birkaç köyün etrafında incelemeler yaptık, *Hacı*'yı da tek başına bir diğerine gönderdik. Üç yıl önce geçtiğimizi hatırladığım aynı nehri geçerek Kasaba'ya geldik ve soğuk bir akşam geç vakitte kampa ulaştık. Bol miktarda antik kalıntının bulunabileceğini düşündüğümüz tepelerin arasındaki Doğanlar, yıkık dökük duvarlar ve harabelerin ilginç bir koleksiyonudur. İnsan, yerliler tarafından verilen beyanlara asla güvenemez. Birkaç doğal çizik onlara yazı ya da heykel gibi görünebilir. Sabah bana olgunlaşmamış birkaç kavun getiren kadın, çok hasta olduğunu söyledi. Ona, hiç kavun yiyip yemediğini sordum. O da "Çok yedim" diye cevap verdi. Ben, ona bir ilaç verip tavsiyelerde bulunarak onun için elimden geleni yaptım. Buradaki bütün kadınlar, yıpranmış ve perişan görünüyorlardı. Bazılarının taşıdıkları küçük bebeklerin anneleri olduğuna inanamadım. Hepsi bunun doğru olduğunu söyledi, ancak hepsi bir anneden çok büyük annelere benziyorlardı.

25 Ağustos, Pazartesi - Ağır, soğuk bir sabah. Tepenin kuzeyinden aşağıya inerek Akarçay (Kaystros) vadisindeki Yeniköy'e ulaştık. Tam zamanında büyük bir yağmur ve dolu sağanağından kurtulduk. Bitirilmeden bırakılmış ve merdiveni olmayan bir eve tahtaları kullanarak girdik. Alt kat oldukça iyi bir konumda olmasına rağmen hâlihazırda bir koyun sürüsü tarafından işgal edilmiş vaziyetteydi. Yağmurdan önce aniden bir rüzgâr çıkmış ve içe işleyen bir soğukla birlikte esmeye devam etmişti. Üstünde dam olmasına rağmen evin tüm cephesi açıktı. Arka taraftaki pencere deliklerinden hem rüzgâr hem de yağmur giriyordu. Biz, su geçirmez elbiselerimize sarınarak karşıdaki köşede büzülerek titriyorduk. Varışımızdan on dakika sonra, kaynayan alacalı bir çamur gölü içindeki köyün evleri giderek eriyor gibiydi. İç çamaşırlarına kadar ıslanmış ve sıtmadan titreyen yaşlı bir adam, bize memnuniyetle içtiğimiz, az miktarda koyun sütü getirdi. Gördüğümüz herkes, hatta çocuklar bile ateşten inliyordu. Yaşlı adam buranın oldukça sıtmalı bir yer olduğunu söyledi.

Yaklaşık bir saat sonra sağanak yağmur yerini, kurşuni bir gökyüzünden düşen istikrarlı bir yağmura bıraktı. Ve biz karşıdaki ıslak ovadan batıya doğru yola koyulduk. Bir saatlik atlı yürüyüş, bizi, çok az durduğumuz ve korunduğumuz sıcak su kaynağına sahip bir hamama getirdi. Hamam, genelde kayada oyulan büyük yuvarlak bir delikten suyun neredeyse kaynayarak aktığı bir yerdi. Türk mimarisini yansıtan binada, buhar, tavandaki küçük bir delik vasıtasıyla dışarı çıkıyordu. Su ise hamamın tümünü dolaştıktan sonra duvardaki bir delikten akarsuya karışıyordu. Çok sayıda kırlangıç tavandaki delikten girerek buhar bulutları arasında uçuyordu. Kaynaktan akan suyu tattığımda, maden suyuna benzemediğini anladım. Bu arada üç sessiz ve kasvetli görünümlü adamla karşılaştık. Bunlar muhtemelen çobandı ve hamama sığınmışlardı. Resmi şekilde gerçekleşen bir selamlaşmanın ötesinde onlarla bir iletişimimiz olmadı ve biz de kendimizi çok sessiz ve kasvetli hissettik.

Konaklama yerimiz olan Çobanlar'a varmak için uzun ve dolambaçlı bir yoldan köprü aracılığıyla nehrin karşısına geçtik. Çukurlarla dolu olan nehrin, yağan yağmurla kabardığı, bu nedenle de yaya geçmenin tehlikeli olduğu söyleniyordu. Bir çamur deryasını andıran yolda, çamur sıçratarak bata çıka ilerleyen zayıf atlar, zaman zaman güçlükle ayakta durabiliyorlardı.

Çobanlar'a vardığımızda hâlâ aydınlıktı. Aristaki ve *katırcı*lar, oldukça iyi olan köy odasına gitmek için 'cesur' olmak zorundaydılar. Biz avlunun bir kenarındaki geniş hoş bir odaya yerleştik. Karşı taraftaki bir revakta ise *Çorbacı* işlerini yapıyordu. Böyle bir günün sonunda yağmura dayanıklı evde halı kaplı zemine oturup kalaylı teneke çay fincanından öğleden sonra çayını yudumlamak ne büyük bir lüks!

29 Ağustos, Çarşamba - Gece Çobanlar'da kaldık ve hiç antik eser bulamadık. Perşembe sabahı Karahisar'a doğru yola çıktığımızda hâlâ yağmur yağıyordu. Buradan dairesel bir tur yaptıktan sonra tekrar geri dönüp burada bir gece daha kaldık. Will, para

işlerini hallederken çok zaman geçtiğinden, uğramak istediğimiz *derviş* şeyhlerine gidemedik.

Sabah işe başladığımızda vakit epeyce geç olmuştu. Hava açık, güzel ve güneşliydi. Yaklaşık üç saatlik bir atlı yürüyüş, bizi kuzey batıdaki Gedik Hamam'a getirdi. Burası, sıcak su kaynağı bakımından zengindi. Konut ve ahırlarıyla birlikte Gedik Hamam oldukça geniş bir yapıydı. Bu hamamlar Karahisar ve komşu yerlerden gelen insanların uğrak yeriydi. İçine hamam sularının aktığı bir nehre yakın olan burası, çok sayıdaki ağaçlarıyla hoş bir yerdir. Aynı nehrin aşağı kısımları Akarçay olarak adlandırılır ancak bu kesim farklı bir isme sahiptir.

Oraya vardığımızda kırmızı saçak ve püsküllerle süslenmiş beyaz keten örtüleriyle, Karahisarlı bir grup kadını hamama getiren çok sayıda ***araba*** fark ettik. Bu yüzden erkeklerin hamamın içine girmesine izin verilmiyordu. Ama benim içeri girmemde bir beis yoktu. Ağaçların altında atlardan indik. Kapıya kadar bana rehberlik eden seyis ya da hizmetçi diyebileceğimiz bir adam, kapıyı çalıp geri çekildi. İçinde yaşlı bir kadın ile yaşlı bir adamın bulunduğu beyaz badanalı küçük bir odaya girdim. Adam, bir köşede küçük bir seccade üzerinde namaz kılıyordu ve benim varlığım onun ibadetini engellemedi. Yaşlı kadın neşeli bir şekilde bana; *"Hoş geldin"* dedi. Hamama gitmek istediğimi söylediğimde, kadın bana girişi gösterdi. Duvardaki yaklaşık 75 cm yüksekliğinde ve 45 cm genişliğinde küçük bir delikten eğilerek hamamın ön odasına girdim. Tavanda açılan bir delik vasıtasıyla aydınlanan bu oda yüksek ve dardı. Ortam sıcaktı ve buharla kaplıydı. Geniş bir giriş kapısı hamama açılıyordu. Hamamın içerisi loştu ve girişteki birinin görülemeyeceği kadar yoğun buhar vardı. Bir tür oturağın üzerinde oturduğumda etrafım omuzlarından ayak bileklerine kadar ıslak ve banyo havlusuyla sarılı kalabalık su perileri tarafından çevrildi. Tenleri koyu pembe perilerin ıslak saçları, uzun örgüler halinde sırtlarından aşağı sarkıyordu. Ayrıca bakır tenleri, tıraşlı kafa-

ları, kocaman göbekleri ve ince uzun ayaklarıyla on yaşlarında anadan üryan dört erkek çocuk da vardı.

Hamam dairesel bir yapıdaydı. Kayaya bir dizi basamaklar oyulmuş, binanın üzerine buharın dışarı çıkmasına izin verecek birkaç deliğin bulunduğu kubbe şeklinde bir çatı yapılmıştı. Buradaki tek ışık giriş odasından geliyordu. Su, hamamın her tarafını dolaştıktan sonra zeminin yakınındaki dar bir delikten dışarı akıyordu. Hamamdaki sıcaklık o kadar fazlaydı ki elimi suyun içine sokamıyordum. Ancak hamamda yıkanan diğer insanlar suyun içine atlayıp güya bundan çok hoşlanıyormuş gibi etrafa su sıçratıyorlardı. Benden onlara katılmamı istediler ama ben zamana ihtiyacım olduğunu söyleyerek onlara özür beyan ettim. Onlar bütün gün burada kaynamaya niyetliydiler. Yanlarında getirdikleri kek ve tatlıları yerken beni de davet ettiler. Ben de icabet ettim ve her zaman olduğu gibi bu Türk tatlılarını da çok lezzetli buldum.

Hamamdan dışarı çıktığımda, yaşlı adam hâlâ namaz kılıyordu. Belki de yapacak başka bir şeyi yoktu. İki yazıt bulduk.

Bundan sonra kuzeye doğru yola devam ederek güneş batmadan önce Eyret'e vardık. Çadır, bir Selçuklu *han*ının kalıntılarına yakın bir nehrin kıyısında kurulmuştu. Burada gelip geçen yolcular tarafından ahır olarak kullanılabilecek yeterli miktarda bina kalıntısı vardı. Çatı kemerliydi ve içerde de bir çift kemer dizisi bulunuyordu.

28 Ağustos, Perşembe - Eyret'ten ayıldıktan iki saat sonra oldukça verimli ve kalabalık nüfuslu bir ovaya indik. Will, eski zamanlarda bile buranın böyle olması gerektiğini söyledi. Çünkü her yerde antik köy kalıntıları vardı. Öğle vakti Murathanlar olarak adlandırılan bir köyde durup bir evin gölgeli tarafındaki revakta dinlendik. Kadınların hepsi tarladayken yanlarında bebeklerini ve tığ işi çopralarını getiren erkekler cana yakın ve dostane şekilde bize eşlik ettiler. Karahisar'dan yanımızda getirdiğimiz güzel ekmeklerden birer parça çocuklara verdik. Erkekler iyi gö-

rünümlü, çocuklardan bazıları da çok sevimliydiler. Çocukların ikisi kavga ettiler, onlardan birinin babası felaketle sonuçlanma ihtimaline karşı bir şekilde araya girdi.

Murathanlar'dan ayrılmadan önce *Hacı*, çok sayıda *yazılı taşın* bulunduğu bir köye gönderilmişti. *Hacı*, Beşkarış Höyüğü olarak adlandırılan bu köyden heyecanla geri dönmüştü. Bu yüzden biz de onları görmek için yaklaşık bir saat güneye doğru gittik. Bu taşlar, üzerinde yazıtların ve heykellerin bulunduğu mezar taşlarıydı. Ayrıca geri dönerken yolda antik bir sınır taşı bulduk. Biz kamp yaptığımız Zemme'ye Pınarbaşı ve Çepne adlı iki tane daha köyü geçerek geldik.

30 Ağustos, Nuhören - Bu, buradaki ikinci gecemizdi. Dün ilk olarak Üçhöyük'e gitmiştik, sonra kuzeye doğru dönerek buraya geri döndük. Bugün gün boyunca çok sayıda köy ziyaret ederek bu bölgeyi boydan boya keşfettik. İlk olarak güneyde Gökçeler'e vardık sonra dünkünden farklı bir yol vasıtasıyla Üçhöyük'e geri döndük. Oradan atlarımızı kuzey doğuya doğru sürerek *Yalnız Saray*'a gittik. Buradan da kuzey batıdaki Emir'e gittik ardından Nuhören'e geri döndük. Gittiğimiz her yerde yazıtlar vardı.

Oldukça zor bir gündü. *Çelebi*'nin minarede coğrafi gözlemler yaptığı şu anda akşam yemeği bekleniyor. Hava güzeldi ve akşam yemeği çadırın dışında yendi. Yemek, doğranan iki tavuğun pirinçle birlikte kaynatılarak yapılmış yoğun kıvamlı bir çorbaydı ve pişirildiği kapta servis edilmişti. Keten bir bez içerisinde ekmekler ve bir parça kâğıdın içinde de tuz vardı. Ayrıca bakır bir kapta süt ve yuvarlak zarif bir tepsiye dizilmiş çay kapları bulunuyordu. Her birimizin kendine ait tabağı, bıçağı, çatalı ve kaşığı vardı. Benim oturağını, sahip olduğumuz tek ve harap haldeki kamp iskemlesiydi. *Çelebi*, yemek sırasında yerdeki halının üzerinde oturuyordu.

31 Ağustos'ta Nuhören'den ayrılınca ilk önce kuzeyde 15 dakikalık mesafede bulunan Haydarlar Köyü'nü ziyaret ederek tek-

rar batıya döndük. Çok geçmeden geçmek zorunda olduğumuz bir akıntıya geldik. Bir bataklıktan gelen koyu ve sakin akıntı tamamıyla dik kıyılar arasından derinlere akıyordu. Burada görünürde hiçbir köprü ve geçiş ihtimali yoktu. Geriye kalan tek yol karşıya atlamaktı. Bu yüzden atlanabilecek en dar kısmı aradık ve karşı tarafta, kenarı aşınıp biraz aşağıya düşmüş bir yer bulduk. *Hacı*, önden atlamaya gönüllüydü. Biraz geri çekildikten sonra uçar gibi sıçrayarak kıl payı karşı tarafa atlamayı başardı. *Hacı*'nın atı eyeriyle birlikte siyah çamurlara battı. *Çelebi* de onu izledi. *Çelebi*'nin atı, *Hacı*'nın atının açtığı deliğin tam üstüne atladı ve neredeyse tamamen görünmez oldu. Görünürde hayvanın sadece başı ve ön ayakları vardı. Çılgınca bir çabayla ayağa kalkmak için debelendi ve nefes nefese titreyerek durdu.

Ben de onları takip etmeliydim, ancak ne benim ne de atımın bu siyah çamur deryasıyla yüzleşmeye cesaretimiz yoktu. Siyah balçıklı akıntıya batma düşüncesi beni dehşete düşürüyordu. Ve bu korkunç deliğe atlamak!

Yeşil tarlaların arasından,
Yeşil tarlaların sevgilim;
Hatta makul bir bataklığı bile reddedemem;
Ama bir yere çizgi çekmeli biri.

Akıntının benim bulunduğum tarafında kalan Murat da tıpkı benim gibi atlama konusunda istekli değildi. Ona katılmamak imkânsızdı. Ancak karşıya geçenler için de bunu onaylamak imkânsızdı. Murat ve ben akıntıyı geçmek için bir köprü bulmak konusunda aynı fikirdeydik. Mümkün olan en hızlı şekilde öğlen mola verdiğimiz ve *Çelebi*'nin bizi bekleyeceği Aslanapa'ya gitmeliydik. Yaklaşık bir buçuk saat akıntının aşağısına doğru yürüdüğümüzde bir köprü bulduk. Ardından inişli çıkışlı otlu tepeler üzerinde uzanarak gittikçe alçalan yolumuz, en sonunda sesiz ve ıssız bir ovaya vardı. Bütün yol boyunca hiçbir canlıyla karşılaşmadık, görünürde sadece bir kez insan yerleşimine rast geldik. Burası, sol tarafımızda uzakta ve birkaç ağaç arasında yer

alan küçük bir köydü. Ancak, buranın meskûn bir mahal olup olmadığı meçhuldü, çünkü bizden çok uzaktaydı.

Aslanapa'ya vardığımızda öğleden sonra saat üçtü. *Çelebi*'yi, endişeli ve sabırsız bulduk. Buraya, iki saat önce varmış olmalıydık. Sanırım Murat, zaman konusunda hiç bir şey düşünmemişti, ben de öyle. Tepemizdeki açık gökyüzü ve sıcak güneş ışınları altında her tarafta uzun, tekdüze çimenli tepe ve vadiler benim hayallere dalıp gitmeme neden olmuştu. Bu hayaller, sadece yolda bize öncülük eden Murat'ın bir an için tepelerin kıyısında gözden kaybolduğu zamanlarda atımın sinirli kişnemesiyle kesiliyordu.

Bu mesafeyi kolaylıkla aldığımızdan ne biz, ne de atlarımız yorgundu. Yemeğimizi yiyip kısa bir süre istirahat ettikten sonra bir kez daha ovanın karşı tarafına geçtik. Seyahatimizin başlangıç yerine yakın, bir gece için kamp kurduğumuz Kınıkören'den Batı'ya doğru Kütahya yolunu ve telgraf hattını dik açıdan geçerek tepelerin karşısındaki Susuzkaya'ya devam ettik. Daha sonra Çavdarhisar'ın kuzeyindeki ovada bulunan bir ya da iki küçük köy arasından geçip tepelerin eteklerinde Batıda bir ovayla çevrelenen ve bir gece kamp yaptığımız Erencik'e geldik.

3 Eylül, Çarşamba - Elbiselerin içinde bedeninizin eridiğini hissettiren kavurucu güneşin altındaki birkaç saatlik atlı yürüyüşten sonra sıcaklık kemiklerinizi çatırdatmaya başladığında, sıtmalı bir köydeki caminin gölgeli tarafında taze yeşil otların bulunduğu bir yerde dinlenmek hatadır. Gel gör ki biz bu aptallığı, pazartesi günü Yarış olarak adlandırılan köyde yeterince yapmıştık. Aptallığımızı hayli geç fark ettik, bu arada Emet'teki kampa ulaşmıştık. Boğaz ağrısı, baş ağrısı ve diğer belirtileriyle birlikte Will'in ateşi 40 dereceye çıkmıştı. Ertesi sabah çok da iyi hissetmemesine rağmen yola devam etmemiz gerektiğini söyledi. Bu yüzden biz ekibimizle eşyalarımızı toplamaya başladık. At sırtında yaklaşık iki saat yol aldığımızda, Will aniden düşüp atından yola yuvarlandı. Biz bu sırada diğer tarafında bir

dizi büyük ağaçların bulunduğu anız tarlasından geçiyorduk. Bu yüzden Will'i alarak burada birkaç dakika içinde kurulan çadırda hazırlanan yatağa yatırdık.

Biz kamp için bundan daha güzel bir yer bulamazdık. Üstelik burada kuru bir akarsu yatağı, çok sayıda güzel ağaç ve elimizin altında bir su kaynağı vardı. Küçük sürüsüyle ağaçların altında dinlenen bir çoban, sadece on dakika ötedeki bir tepe dizisiyle sınırlanan Hasanlar hakkında bizi bilgilendiriyordu. *Hacı*, bizim için yiyecek, hayvanlara da yem getirmek için oraya gitti. Halılar, minderler, yastıklar, arpa çuvalı, saman, tavuk, ekmek, tereyağı, süt ve bal taşıyan kalabalık bir köylü grubuyla birlikte çabucak geri döndü.

Hacı her zamanki sağduyusuyla bir kez daha, zengin bir adam ve gerçekten misafirperver bir insan olan muhtara gitmişti. Kendi kilerinden gönderebileceği her şeyi bize göndermişti. *Hacı* bana, köylülerden *Çelebi* (duyarlı adam!) için şarap istediğini söyledi, ama köyde hiç şarap yoktu, çünkü köy tamamen Müslüman'dı. Ancak köylüler, *Hacı*'ya boğaz ağrısı için iyi bir gargara olan bal ve su karşımı bir sirke verdiler. Muhtar dostluğuna ve sempatisine bizi inandırmak için bizzat kendisi de geldi. Yaklaşık 35 yaşlarında görünen muhtar; enerjik, zeki, yakışıklı ve iyi giyimli bir adamdı.

Will, oldukça güçsüz görünmesine ve yatağından kalkamaz bir halde olmasına rağmen bugün biraz daha iyiydi. Adamlara, çadırın eteklerini sopayla destekleterek içeriye hava girmesini sağladım. Çünkü bir gün boyunca sıcak kapalı bir çadırda kalan birisi, sanki bir fırına girmiş gibi olur. Bununla birlikte çadır, tüm köşeleri havaya kaldırılarak tıpkı güzel büyük bir şemsiye gibi açılabiliyordu.

Dün akşam, eşimin yanında yerde otururken atların burunlarından horuldamaları dikkatimi çekti. Beşini binmek, üçünü de eşyalarımızı taşımak için kullandığımız toplam sekiz atımız vardı. Atlar, her zamanki gibi çadırımızdan yaklaşık on metre içerisindeki çok uzak olmayan bir daire içinde kazığa bağlanmış-

lardı. Her bir at, keçi kılından yapılmış bir urganla ayaklarından zemine sabitlenmiş bir kazığa bağlanmıştı. *Çelebi*'nin oldukça küçük tatlı kırmızı atı, çılgınca bir mücadeleden sonra öyle ya da böyle hem boynundaki yulardan ve hem de ayağındaki ipten kurtulmayı başarmıştı. En iyi fırsatını yakalayan atın, muhteşem bir şansı vardı. Adamlar hep birlikte Aristaki'nin mutfaktan aldığı ateşle beraber nehir yatağındaydılar. Bu küçük atın en büyük düşmanı, *Hacı*'nın alnının ortası beyaz olan büyük doru atıydı. Bu atın alnının ortasındaki beyaz benek, onu komik bir şekilde yaşlı bir kadına benzetiyordu. Ben dışarıya baktığımda *Çelebi*'nin atını, doru atın karşısındaki halkanın içinde gördüm. O, kuyruğu havaya kalkık, başı aşağıda, kulakları geriye doğru bükülmüş bir şekilde sol ön ayağıyla yeri eşeliyordu. Kısa bir aralıktan sonra burnundan saldırgan bir horuldama çıkardı. Diğer yedi at hep birlikte yularlarını gererek bağlı ayaklarıyla yeri boşuna eşelerken ona bakıp meydan okurcasına karşılık verdiler. Atlar o kadar gerginleşmişlerdi ki boyunlarına asılı torbanın içindeki saman ve arpayla ilgilenmiyorlardı bile. *Çelebi*'nin atı, *Hacı*'nın doru atına yaklaşır yaklaşmaz, o ön ayaklarını bağlı olduğu ipten söküp vahşice yeri eşelemeye başladı. Burunları yere değince kadar yavaş yavaş kafalarını birbirine yaklaştırdılar, daha sonra, kan donduran bir çığlıkla arka bacaklarının üzerine kalkarak dişleriyle birbirlerinin boynunu ısırdılar. Geriye kalan altı at da aynı anda uyum içinde arka ayaklarının üzerine dikelip bağlı ön ayaklarını havaya kaldırarak kişnediler. Bu, güzel bir manzaraydı. Ancak kavga eden atların kişnemesinden daha berbat bir ses bilmiyorum. At aniden üzerinize geldiğinde bunun etkisi geçinceye kadar siz sadece kendinizi en yakındaki bir çitin arkasına atmayı istersiniz. Eğer atların acı feryatları bir savaştaki sesler gibiyse, bütün askerlerin tıpkı Eriha'nın duvarları* gibi yere düşmemesine şaşarım.

---

* (Ürdün'de) Antik Eriha şehrini çevreleyen surlar.

Erkekler bir anda onların aralarına vardı ve *Çelebi*'nin atı kurşun gibi kaşla göz arasında gözden kayboldu. Hayalet gibi bembeyaz kesilen Aristaki tir tir titriyordu. Diğerleri yaşadıkları ani korkudan sonra içtenlikle güldüler. Kocam için endişelenmeme rağmen ben de onlara katıldım.

Bir iki dakika içinde *Çelebi*'nin atının tarladan yaklaşık üç metre yüksekte bulunan yol boyunca uçarak koştuğunu işittik. Çok sayıda ağaç ve çalılıklar onu gözden saklıyordu. Çalılıklar arasında hızla gelip tarlanın karşı tarafında gözden kayboldu ve son derece ulaşılamaz tuhaf bir yerde durdu. Bu ulaşılamayacak yerde çok uzun süre kaldığından her zamanki sabırlarıyla onu bekledikten sonra erkekler nehir yatağındaki ateşin yanına geri döndüler. Küçük serserinin istediği tam da buydu ki, kıyı temizlenir temizlenmez, boynundaki ısırıktan dolayı kanaması devam eden doru ata tekrar saldırdı. Aynı sahne yinelendi. Ancak bu defa *Hacı*'nın atı da ipinden kurtulmuştu. Erkekler nehir yatağından tekrar ileri atılırken her iki at da topuklayıp uzaklaştılar. Yol boyunca onların toynaklarının gürültüsünü duyduk ve küçük erkek, bir kez daha fundalıkların arasından zıplayarak geldi. Ama *Hacı*'nın atı, atlayışını ayarlayamadı ve heyecanından seviye farkını unutup çalılıkların arasında berbat bir şekilde düşerek bir kedi yavrusu gibi yuvarlandı. Yaralanmamıştı, ayaklarının üzerine dikilerek kavga etmek için tekrar hazırlandı. Onu yakalamak için bir teşebbüste bulunmayan erkekler, sadece diğerlerine saldırmasın diye göz hapsine aldılar ve kamptan uzaklaşmaya çok istekli olduklarını belli eden diğer atların iplerini daha sıkı bağladılar. Karanlıkta birbirleriyle mücadele eden iki suçlunun yorulduklarına şüphe yoktu ve bunun oldukça doğru olduğu gerçeği ortaya çıktı. Çünkü akşam yemi için istekliydiler, sessizce yerlerine gelerek fazla bir sıkıntı oluşturmaksızın bağlanmalarına müsaade ettiler. Bir İngiliz seyisin bundan daha küçük bir sorundan dolayı atına iyi bir dayak attığını görmüştüm. Bir Yunan da büyük ihtimalle böyle yapardı. Ama bizim adamlarımız, sadece sıkı bir şekilde bağlamadan önce onları okşayıp sakinleştirdiler.

6 Eylül, Perşembe – Hasanlar'dan ayrıldık ve iki aşamalı beş saatlik bir atlı yürüyüşten sonra dağların yüksek kesiminde bulunan Söğüt Köy'e giderek günü tamamladık. Çünkü *Çelebi* daha iyi olmasına rağmen hâlâ oldukça güçsüzdü.

Ayrılmadan önce muhtara, bize gösterdiği misafirperverlikten dolayı hoşçakal demek için köye gittik. Sonra, ailesini ziyaret için beni alan muhtarın evi, onun misafirlerini aldığı yerden yaklaşık beş dakikalık mesafedeydi. İyi bir ***han*** kadar geniş ve ferah olan muhtarın evinin ortasındaki avlu handakiyle aynı stildeydi. Şeritli yün perdeler galeriyi güneşten koruyordu. Galeride bir sarmaşık bolluğu ile vazo ve saksılarda da çok sayıda çiçek vardı. Kadınların ve çocukların beni kabul etmek için beklediği serin gölgeli bir odaya alınarak ***divana*** oturtuldum.

Bu aile, iki kadın, muhtarın annesi ve sekiz çocuktan oluşuyordu. Ayrıca çoğunlukla ileri yaştaki birkaç hizmetçi de vardı. Bir de yanakları siyahî kölelere mahsus vahşi bir moda olan berbat izlerle işaretli zenci bir kız bulunuyordu. Her iki hanım da güzeldi. Uzun boylu ve dolgun iki kadın, taktıkları bolca altın ve bileziklerle birlikte cömertçe giyinmişlerdi. Öte yandan yaşlı anne, iyi bir tabiata sahip olduğu belli olmasına rağmen oldukça kirli ve dağınıktı. Onun tüm giysisi, eski kirli pamuklu bir ceket ve pantolon ile bir çift yün çoraptan oluşuyordu. Bunlara ilaveten kırlaşmış dağınık saçlarına kirli ve kırmızı bir çaput bağlamıştı.

Çocukların en büyüğü on yaşlarındaydı. Kızlar dâhil beşi bir hanımın, öbür üç çocuk da diğer hanımınındı. İkincisi son zamanlarda bir kız çocuğu kaybettiğini söyledi. Ve bunu söylerken de oldukça üzgündü. Yaşlı kadın ve diğer hanım, ağlayan kadını okşayarak teselli ettiler. Küçük oğullarından biri, kız gibi giydirilmiş ve saçları da uzatılarak örülmüştü. Bu yüzden onun bir kız olduğunu düşünmüştüm. Ancak annesi, böyle daha sevimli olduğu için bu şekilde giydirdiklerini ve sünnetten sonra da bir erkek çocuğu gibi giydirileceğini söyledi. İki hanımın kardeş olup olmadığını soruşturmakla pot kırdım, bende birbirlerine çok

benzedikleri izlenimi uyandırmışlardı. Sorum onları çok şaşırttı. Benim ülkemde bir adamın iki kız kardeşle evlenip evlenmediğini öğrenmek istediler! "Hayır, kesinlikle hayır" dedim. Böyle aptalca bir soruyu sorduğum için affedilmeyi bekleyen bir yabancı gibi davrandım. Sonra onlar bana kahve, sigara, içinde tatlı kek gibi şeylerin de bulunduğu kavun, şeker ve tereyağı ve benzer yiyecek ve içecekler ikram ettiler. Bunlardan bazıları, küçük cam tabaklar içinde servis edildi.

Söğütköy'den doğuya doğru yarım saat ilerleyerek güneyde bir vadiyle sınırlanmış dağların arasındaki Simav Ovası'na geçtik. Bu arada 18 Temmuz'da konakladığımız Kuşu ile Samat'ı da geçerek vadinin dar ve derin girişinde bulunan Deladir Köyü yakınında bir gece için kamp kurduk. Evlerin arasında atlarımızı bir aşağı bir yukarı sürerek vadiyi geçmemiz yaklaşık yarım saatimizi aldı. Böyle uygun olmayan yerlere insanların neden ev inşa ettikleri benim için bir muammaydı. Kıyıları oldukça dik olan vadideki yıkık dökük evler, bir dokunuşla yere devrilecekmiş gibi görünüyordu. Ancak insanlar, bizim görebildiğimiz kadarıyla iyi beslenmişlerdi ve oldukça neşeliydiler. Çevredeki topraklar, verimliydi ve iyi işlenmişti. Bu sabah, güne başlamak için hazırlanırken aile içi biraz dramatik bir olaya tanık oldum.

Öğle yemeği için durduğumuz Kışlak'ta *Çelebi*, *Hacı*'yı yanına alıp beni Murat'la küçük misafirhanenin ayazlığında bırakarak bir yazıtın kopyasını çıkarmaya gitti. Benim yaslandığım döşeğin arkasındaki duvara silahını asan Murat, kendisine ait bazı işleri görmek üzere hızla dışarıya çıktı. Belki de tıraş olacaktı. Geçtiğimiz köylerin birinde çalışan bir berberi gözlemlemiştim ve adamlarımız bulabildikleri her fırsatta tıraş olmak istiyorlardı. Bu fırsatları çok sık elde edemediklerini söylemek zorundayım.

Ağırbaşlı ve vakur bir sessizlik içerisinde çömelmiş dört ya da beş adam, görünüşte derin bir ilgiyle benimle alakadar oluyorlardı. Evin karşısındaki yüksek duvarın ucunda, bir düzine kadın beni izlemek için toplanmıştı. Kadınların köy misafirhanesine gel-

me geleneği yoktu. Benim de onların yanına gitme isteğim yoktu. Bu yüzden sanki uyumak istiyormuşum gibi yüzüme beyaz muslin peçemi çektim. Benim niyetim sadece hemcinslerimin yüzünü incelemekti. Dışarıdan yüzüm iyi görünmemesine rağmen ben muslin örtümün arasından onları oldukça iyi görebiliyordum. Tam bu sırada, yabancı birinin içeriye girmesiyle hem onların hem de benim dikkatimiz başka yöne kaydı. Bu yabancı, pat diye küçük galeriye girdi. Yüzümü görmek için geriye dönüp bakmaya başladı. İkinci bakışın ardından yorgun bir iniltiyle kendini yere attı. Sırtını duvara verip eğildi ve selam vermeksizin en yakınındaki adamlara dönüp "Ekmek getirin" dedi. Türk, her zaman olduğu gibi temkinli bir şekilde ayak sürüyüp köşede kayboldu. Hiç kimse kımıldamıyor ve konuşmuyordu ama bütün gözler yabancının üzerine odaklanmıştı. Bir Rum olan bu kişinin görüntüsü, hikâyesini anlatmaya yetiyordu. Yıllardır tıraş olmaya alışmış adamın bakımsız sakallarla dolu yüzü, – sadece son zamanlara has bir durumdu – güneşten kararmıştı. Adamın saçları kabarık, uzun ve karışık, elbiseleri kirli ve lime limeydi. Ayakları ve bacakları bir hasır demeti ve yünlü bir koyun pöstekisiyle sarılıydı ve kafasındaki eski peşkiri bir şapka gibi kullanıyordu. Bir süreden beri dağlarda kaldığı açıkça belliydi. Perişan haline rağmen yüzünden ve kıyafetinden onun İzmirli bir Rum* olduğundan kesinlikle emindim. Muhtemelen işlediği bazı suçların izleri hafızalardan silininceye kadar dağlara kaçmıştı. Bu alışılmadık bir durum değildir.

Türk, birkaç dakika içinde Rum'a uzattığı bir parça siyah sert ekmekle geri döndü. Rum, beyaz ve keskin dişleriyle aç bir köpek gibi ekmeğin üzerine atladı. Bıçağıyla kestiği parçaları hızla ağzına attı. Böylesine berbat bir şekilde ekmeği susuz yediğine göre oldukça acıkmış olmalıydı. Türk, kendi içinde her ne düşündüyse tek bir soru sormadan ihtiyatlı bir şekilde sessizliğini korudu. Benim kim olduğumu ve burada ne aradığımı merak

* Yunan Argo'sunda "Smyrniote"nin anlamı, hain, "sciote" alçak, "Cerigote" budala vb. anlamına gelir.

ettiği açıkça belli olan Rum'un beni gözetlemesine rağmen, ben tam bir hareketsizlik içinde kaldım. Onun, başımın üzerinde asılı duran silaha gizlice bir bakış attığını da fark ettim. Ben onun niyetini fark eder etmez ayağa fırladı ve silahı kaptı. Gülerek, "Bu güzel bir silah" dedi. Silahı omzuna alıp benim yanımda oturan Türk'ün kafasına kasıtlı bir şekilde nişan aldı. Biri iyi giyimine bakarak onun muhtar olduğu sonucuna varabilir. Ancak bu, soğukkanlı Türk için bile oldukça fazlaydı. Ani bir bağırtı koptu. Herkes ayaklandı ve birisi silahın namlusunu tutup yukarı itti. Rum, bunun sadece bir şaka olduğunu söyledi. Ama ben çok öfkelenmiştim ve ona Rumca "Silahı bana ver" dedim. O da hemen silahı verdi. Türk onu benim için aldı. Ben de oturduğum minderin altına koydum. Sanırım o, silahla karışıklık çıkararak bizi şaşırtmayı amaçlamıştı. Böylece iyi bir silahı kapıp gidecekti. Ancak belki de zavallı adam hakkında yanılıyordum.

Birkaç dakika sonra Murat geri döndüğünde Rum, tedirginlik belirtileri göstererek kimseye tek söz etmeden hızla oradan uzaklaştı. Türk, bana bakarak sessizce güldü. Söyleyebildiği kadarıyla "Hepimizin gördüğünü siz de gördünüz" diyerek tekrar derin bir sessizliğe daldı. Ancak ben bir serseri bile olsa, yaratık tarafından ısırılmış gibi korkuyla sıvışan zavallı Rum için üzüldüm.

Kışlaktan ayrılırken yolumuz hâlâ dağların arasından uzanıyordu. Saat üçte kısa bir süre sonra Kuzeyir denen bir köyü geçerek yönümüzü batıdan akan bir nehre çevirdik. Gökyüzü kara bulutlarla kaplanmaya başlamıştı, hava bunaltıcı ve sıcaktı. Kamp, İshaklar-Yağbasan köyündeydi. Biz köyün yukarısındaki Yanık Ülke (Kula) karşısındaki dağların arasından bakmak için durduk. Uzakta, çok uzakta bir volkandan kalan siyah ve sert konileriyle dumanlı dağ sıraları uzanıyordu. Bu ölüm sessizliği ve durgunluğu sürüp gidiyordu. Kocaman koyu bulutlar, kasvetli güneşsiz gökyüzü altında hareketsiz bir şekilde sanki bir anlığına asılmış gibi duruyordu. Bu ıssızlığın berbat kasvetiyle şekillenen manzara, bizim şaşkın bakışlarımıza sebep oldu.

Bir ses kulağıma; "Bu, cehennemin kapısıdır" dedi.

Bunu bilmeme rağmen sözcüklerin tuzağına düştüm. İkinci sözün ne olduğunu biliyordum: "Kıyametine gel". Ben, bazı cin ifritleri tarafından tuzağa düşürüldüğümü hissediyordum. Ölüm âleminin içinde dolandım ve titreyerek bekledim.

"Bir ressam için ne konu ama!" Konuşan benim kocamdı. Atlarımızın başlarını çevirip yeşil tepelerden aşağı kampa indik.

8 Eylül – 'Cehennemin Kapısı'ndan doğrudan güneye dönerek bir akarsuyun kıyısından aşağı indik ve kısa sürede Kula'nın kuzeyinde sekiz saat mesafedeki Boyacık'tan geçtik. Boya, renk demektir. Karataş olarak isimlendirilen bu bölgede, büyük miktarda kök boya bulunur. Kök boya, meyankökü gibi ekilmez, kendiliğinden yetişir ve insanlar tarafından kolayca toplanır. Onlar bize bu bölgede kökboyanın iyi bir ticaret potansiyelinin olduğunu söyleyerek şimdi insanların neden bunu istemediğini sordular. Will, Türk halılarına olan rağbetin fazlalığından dolayı onların şu anda daha ucuz boyaları kullandığını anlattı. Kaliteli halılar için istenen parayı çok az insan ödeyebiliyordu.

Öğleden sonra ilginç bir yazıt bulduğumuz Alaağaç Çiftliği'nden geçtik. Sonra Şanisa'dan geçerek gece için kamp kurduğumuz Hacılar'a geldik.

Bugün, Hamamlı yakınlarından geçen ve Selendi boyunca akan Gediz Çayı'nı bir köprü aracılığıyla geçerek bir kez daha Kula'ya döndük.